

11 КИЇВ - 1978

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Компартія України — випробуваний загін КПРС
- Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні
- Визначна подія в житті українського народу
- Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР (1959—1975 рр.)
- В. І. Ленін про соціальну природу селянства Росії в період капіталізму

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (212)

ЛИСТОПАД

1978

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Шевчук В. П. Компартія України — випробуваний загін КПРС 5

Назустріч 325-річчю створення України з Росією

Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у визвольній війні
1648—1654 рр. на Україні 10

До 40-річчя створення західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі

Курило В. М. Визначна подія в житті українського народу 23

Боролюк В. К. (Чернівець). Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР
(1959—1975 рр.) 35

Методологія та методика історичних досліджень

Барабой А. З. В. І. Ленін про соціальну природу селянства Росії в період
капіталізму 44

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії інтернаціональних зв'язків

Антонюк С. М. Участь воїнів Війська Польського у відбудові народного госпо-
дарства Польщі (1944—1949 рр.) 54

Прокоф'єва І. В. Українська РСР у радянсько-польських культурних зв'яз-
ках у міжвоєнний період 61

* * *

Кузьмінець О. В. Діяльність партійних організацій у справі ідейно-політично-
го виховання учительських кадрів в умовах розвинутого соціалізму 67

Редько О. Ф. (Чернівець). Діяльність парторганізацій України по залученню
трудящих до управління виробництвом (1951—1958 рр.) 73

Москвич Л. Г., Сарбей В. Г. Проблеми історії України в працях М. Г. Чер-
нишевського на сторінках «Современника» 80

Євдокимов В. М. Провал політики США у В'єтнамі і американські зовніш-
ньополітичні доктрини у Південно-Східній Азії (кінець 60-х — початок
70-х років) 89

ЗАМІТКИ

Юрченко А. В. Розвиток мережі сільбудів і хат-читалень на Україні (1921—1925 рр.)	95
Гайдай Л. І. (Луцьк). Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи (1907—1914 рр.)	100
Стовбун Р. І. (Полтава). Торговельні зв'язки України і Молдавії у пореформений період (1861—1900 рр.)	107
Папенко Н. С. До історії створення Німецької комуністичної партії	114

НАШ КАЛЕНДАР

Титаренко Я. А. 60-річчя II з'їзду КП(б)У	118
Польовий Л. П. Бойовий авангард трудящих Північної Буковини у боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною (60-річчя створення Комуністичної партії Буковини)	120
Беляков Г. Ф. 30-річчя утворення Польської об'єднаної робітничої партії	123

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Мельниченко Г. М. Партійне керівництво народною освітою на Україні в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни	126
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шевченко В. Ф., Палішко В. К. Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве	135
Довгопол В. М. (Харків), Епштейн А. І. (Харків), Бураков Ю. В. (Львів). Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941 гг.	137
Фарфоровський В. П. М. М. Лисенко. Патріотичне виховання учнів в процесі вивчення історії	139
Шип Н. А. Е. С. Кулябко. Замечательные питомцы Академического университета	140
Черненко Є. В. А. Н. Кирпичников. Военное дело на Руси в XIII—XV вв.	142
Забарко Б. М., Нерод В. О. VII конгресс Коминтерна и борьба за создание народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы	143
Лісевич І. Т., Марінеску І. І. (Москва), Марченко Г. В. (Ужгород). А. А. Шевяков. Советско-румынские отношения и проблема европейской безопасности. 1932—1939	146
Варварцев М. М. В. Чередниченко. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Панченко П. П. Нарада в Президії АН УРСР з питань ефективності наукових досліджень	150
Міценко В. М. XXVII наукова конференція Комісії істориків СРСР і НДР у Києві	151
Мельникова І. М., Сохань П. С. VIII Міжнародний з'їзд славістів	153
Сухарев В. В., Фролкін М. М. Про роботу спеціалізованих рад Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Інституту історії АН УРСР	155
Матійко М. М. 80 років з дня народження академіка АН УРСР В. В. Данилевського	156
Сосновчик С. О. Вшанування професора Г. І. Марахова з нагоди його 60-річчя	157
Теми кандидатських дисертацій і монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. За-
млинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора),
І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич,
В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4, VI поверх, кімн. 252

Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Шевчук В. П. Компартия Украины — испытанный отряд КПСС 5

Навстречу 325-летию воссоединения Украины с Россией

- Шевченко Ф. П. Участие представителей различных народностей в освободительной войне 1648—1654 гг. на Украине 10

К 40-летию воссоединения западноукраинских земель в едином Украинском Советском государстве

- Курило В. М. Выдающееся событие в жизни украинского народа 23
Боролюк В. К. (Черновцы). Развитие высшего образования в западных областях УССР (1959—1975 гг.) 35

Методология и методика исторических исследований

- Барабой А. З. В. И. Ленин о социальной природе крестьянства России в период капитализма 44

СООБЩЕНИЯ

Из истории интернациональных связей

- Антонюк С. М. Участие воинов Войска Польского в восстановлении народного хозяйства Польши (1944—1949 гг.) 54
Прякофьева И. В. Украинская ССР в советско-польских культурных связях в межвоенный период 61

* * *

- Кузьминец А. В. Деятельность партийных организаций по идейно-политическому воспитанию учительских кадров в условиях развитого социализма 67
Редько А. Ф. (Чернигов). Деятельность парторганизаций Украины по вовлечению трудящихся к управлению производством (1951—1958 гг.) 73
Москвич Л. Г., Сарбей В. Г. Проблемы истории Украины в трудах Н. Г. Чернышевского на страницах «Современника» 80
Евдокимов В. Н. Провал политики США во Вьетнаме и американские внешнеполитические доктрины в Юго-Восточной Азии (конец 60-х — начало 70-х годов) 89

ЗАМЕТКИ

- Юрченко А. В. Развитие сети сельбудов и изб-читален на Украине (1921—1925 гг.) 95
Гайдай Л. И. (Луцк). Классовый характер агрономических мероприятий на Правобережной Украине в период столыпинской аграрной реформы (1907—1914 гг.) 100
Стовбун Р. И. (Полтава). Торговые связи Украины и Молдавии в послереформенный период (1861—1900 гг.) 107
Папенко Н. С. К истории создания Германской коммунистической партии 114

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Титаренко Я. А. 60-летие II съезда КП(б)У 118
Полевой Л. П. Боевой авангард трудящихся Северной Буковины в борьбе за воссоединение с Советской Украиной (60-летие образования Коммунистической партии Буковины) 120
Беляков Г. Ф. 30-летие создания Польской объединенной рабочей партии 123

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Мельниченко А. М. Партийное руководство народным просвещением на Украине в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны 126

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Шевченко В. Ф., Палишко В. К. Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве 135

Довгопол В. Н. (Харьков), Эпштейн А. И. (Харьков), Бураков Ю. В. (Львов). Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941 гг.	137
Фарфоровский В. П. М. М. Лисенко. Патристичне виховання учнів в процесі вивчення історії	139
Шип Н. А. Е. С. Кулябко. Замечательные питомцы Академического университета	140
Черненко Е. В. А. Н. Кирпичников. Военное дело на Руси в XIII—XV вв.	142
Забарко Б. М., Нерод В. А. VII конгресс Коминтерна и борьба за создание народного фронта в странах Центральной и Юго-Восточной Европы	143
Лисевич И. Т., Маринеску И. И. (Москва), Марченко Г. В. (Ужгород). А. А. Шевяков. Советско-румынские отношения и проблема европейской безопасности. 1932—1939	146
Варварцев Н. Н. В. Чередниченко. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму	148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Панченко П. П. Совещание в Президиуме АН УССР по вопросам эффективности научных исследований	150
Мищенко В. М. XXVII научная конференция Комиссии историков СССР и ГДР в Кисе	151
Мельникова И. Н., Сохань П. С. VIII Международный съезд славистов	153
Сухарев В. В., Фролкин Н. М. О работе специализированных советов Института истории партии при ЦК Компартии Украины и Института истории АН УССР	155
Матийко Н. М. 80 лет со дня рождения академика АН УССР В. В. Данилевского	156
Сосновчик С. А. Чествование профессора Г. И. Марахова по случаю его 60-летия	157
Темы кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	158

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. П. ШЕВЧУК (Київ)

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ — ВИПРОБУВАНИЙ ЗАГІН КПРС

(До виходу в світ книги «Бойовий загін КПРС.
До 60-річчя I з'їзду Компартії України»)

У липні ц. р. Комуністична партія Радянського Союзу, радянський народ відзначили 75-річчя II з'їзду РСДРП, на якому завершився процес об'єднання революційних соціал-демократичних організацій Росії і була утворена ленінська партія — перша у світі пролетарська партія нового типу. Шлях, пройдений КПРС за три чверті століття, переконливо свідчить, що ще ніколи жодна політична організація не справляла такого величезного впливу на хід суспільного розвитку, світового революційного процесу, який справляла і справляє революційно-перетворююча діяльність партії Леніна. У її рядах велику школу класової боротьби за соціальне і національне визволення трудящих і будівництва нового суспільства пройшли більшовицькі організації України.

Важливою подією у суспільно-політичному житті комуністів, усієї громадськості нашої республіки стало відзначення у липні ц. р. 60-річчя I з'їзду Компартії України — складової і невід'ємної частини, бойового загону єдиної ленінської партії. У постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя I з'їзду Комуністичної партії України» зазначається що створена під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б), В. І. Леніна, на основі непорушних ленінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів як складова частина єдиної партії комуністів, Компартія України завжди була і є вірною опорою Центрального Комітету КПРС, неухильно проводила й проводить у життя її ленінську генеральну лінію¹.

До цих знаменних дат у республіці видано ряд монографічних досліджень, науково-популярних книг, брошур. Серед них привертає увагу книга «Бойовий загін КПРС. До 60-річчя I з'їзду Компартії України», підготовлена відділами організаційно-партійної роботи, пропаганди і агітації ЦК Компартії України та сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС².

На основі ленінської теоретичної спадщини, рішень з'їздів КПРС, Пленумів ЦК КПРС і постанов Центрального Комітету партії в книзі показано місце, роль і значення Комуністичної партії в період соціалістичного і комуністичного будівництва, відзначено, що інтернаціона-

¹ Див.: «Правда Украины», 25 травня 1978 р.

² Бойовий загін КПРС. До 60-річчя I з'їзду Компартії України, К., 1978, 151 с.

лістська за своєю ідеологією, політикою, складом, структурою та характером діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу втілює у собі найвищі устремління, єдність волі і дії робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, всіх націй і народностей нашої великої Батьківщини; що партія виступає керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій. Як політичний керівник, Комуністична партія, озброєна марксистсько-ленінським вченням, визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру боротьбі радянського народу за перемогу комунізму³.

Важливу роль у практичному здійсненні політики КПРС відіграють її місцеві партійні організації. Це — колективні представники партії в територіально-адміністративних одиницях. Своєю діяльністю вони охоплюють усю сукупність питань політичного, економічного і культурного розвитку даної території. Їх досвід — органічна складова частина загальнопартійної скарбниці передових, ефективних форм і методів керівництва суспільством. Аналіз цього досвіду, величезного фактичного матеріалу дозволяє предметно розкрити все нові і нові грані діяльності партії, прослідкувати дію всіх основних закономірностей і тенденцій її розвитку.

У книзі «Бойовий загін КПРС. До 60-річчя I з'їзду Компартії України» на основі значного фактичного матеріалу, більшість якого вперше публікується, показана організаційно-партійна та ідеологічна робота Компартії України, обласних, міських і районних комітетів партії протягом всього періоду їх існування.

Книга складається з восьми розділів.

У першому розділі показано динаміку кількісного і якісного зростання рядів республіканської партійної організації, а також кількісний склад обласних і Київської міської партійних організацій, дано соціальний та національний склад Компартії України, склад комуністів-службовців за родом занять, склад членів і кандидатів у члени КПРС за віком, склад членів КПРС за партійним стажем та розподіл комуністів за роками вступу в партію.

Сила КПРС, боездатність усіх її організацій визначається насамперед якісним складом партійних рядів, високою активністю, організованістю та ідейною підготовкою комуністів. У книзі наводяться цікаві дані, що показують турботу республіканської партійної організації про поліпшення якісного складу партії, як одну з головних умов успішної організаторської і політичної роботи в масах.

Історичний досвід КПРС, 60-річний досвід республіканської партійної організації виявили стійку тенденцію до зростання кількісного складу рядів Комуністичної партії. Ось деякі дані з життя Компартії України. Якщо на час роботи I з'їзду Компартії України (липень 1918 р.) в її складі налічувалось 4364 комуністи, то у 1940 р. — 505 706 комуністів. За останні тридцять років кількісний склад Компартії України зріс більш, ніж у 4 рази і становив на 1 січня 1978 р. 2 749 268 комуністів (стор. 15—17). Зростали і обласні партійні організації. Нині в Компартію України входять 25 обласних партійних організацій та Київська міська парторганізація, безпосередньо підпорядкована ЦК Компартії України. Найбільшими з них є Донецька — 308 392 чол.,

³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, стор. 7.

Дніпропетровська — 230 994, Харківська — 201 285, Ворошиловградська — 183 959 і Київська міська партійна організація — 188 680 чол.

КПРС виникла як політична організація робітничого класу. З побудовою розвинутого соціалізму в нашій країні КПРС, залишаючись по своїй суті і природі партією робітничого класу, стала партією усього народу. Провідне становище робітничого класу в системі соціалістичних суспільних відносин, посилення його впливу на всі сфери життя нашого суспільства, кількісне його зростання обумовлюють і провідне місце у соціальному складі КПРС, в тому числі і в республіканській партійній організації. Лише за останні 30 років кількість робітників у складі Компартії України зросла більш, ніж у 5 разів, а їх питома вага з 34,2% в 1948 р. до 43,2% — в 1978 р. (стор. 21).

Неухильно втілюючи в життя лінію партії на зміцнення робітничого ядра у складі КПРС, Компартія України проявляє постійну турботу про те, щоб у її рядах разом з робітничим класом були кращі представники колгоспного селянства і народної інтелігенції. За останні десять років питома вага колгоспників у складі Компартії України дещо зменшилась. Це пояснюється тим, що в останні роки, внаслідок послідовної механізації сільського господарства, перетворення ряду колгоспів в радгоспи, переходу частини сільського населення на роботу у промисловість, зменшується кількість населення, що працює у колгоспному виробництві. Але при цьому абсолютна кількість колгоспників у складі Компартії України за останні десять років зросла більш, ніж на 61 тис. чол.

В результаті послідовного здійснення політики КПРС, спрямованої на прискорення науково-технічного прогресу, дальше підвищення загальноосвітнього і культурного рівня радянського народу, постійно зростає кількість спеціалістів народного господарства, радянської інтелігенції, які відіграють велику роль у розв'язанні складних завдань комуністичного будівництва. Так, за останні 30 років їх кількість з 324 644 чол. у 1948 р. зросла до 1 117 297 чол. у 1978 р. (стор. 21).

КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців. Живим втіленням інтернаціонального характеру КПРС є і Компартія України. На 1 січня 1978 р. Компартія України об'єднує у своєму складі представників понад 100 націй і народностей (стор. 25).

Цікаві дані наведені про склад комуністів республіканської партійної організації за освітою. Так, у 1927 р. в Компартії України комуністи з вищою освітою становили лише 0,8% від її загальної кількості, з початковою — 63,4%, а ті, що не мали початкової освіти — 27,5%. У 1978 р., відповідно, 28,9% комуністів мають вищу і незакінчену вищу освіту, 62,1% — середню і неповну середню, 9% — початкову освіту (стор. 35—37).

Однією з найважливіших умов успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва є правильна розстановка партійних сил, підвищення авангардної ролі комуністів. Цим питанням присвячено другий розділ рецензованої книги. У відповідності з політичною лінією, економічною стратегією і політикою КПРС Компартія України, як і усі місцеві організації, приділяє велику увагу розвитку всіх галузей народного господарства, науки і культури, зосереджуючи основні сили у сфері матеріального виробництва. Якщо в галузях матеріального виробництва в 1948 р. працювало 67,5% від загального числа комуністів республіканської парторганізації, то в 1978 р. — 75,5%. Кількість комуністів, які працюють в промисловості, зросла за ці роки з 143 415 чол. до 795 459 (стор. 49—51). Значно зросла кількість комуністів, які

працюють в галузях промисловості, що виробляють предмети народного споживання, у сфері торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування, а також тих, які працюють у науці, освіті, охороні здоров'я, культурі і мистецтві.

Особливу турботу проявляє республіканська партійна організація про розстановку комуністів в колгоспному і радгоспному виробництві. На 1 січня 1978 р. тут працювало 446 446 комуністів, з них — 141 197 чол. — трактористами, комбайнерами, шоферами та іншими механізаторами сільського господарства, 72 554 чол. — у тваринництві (стор. 55).

Зростання рядів КПРС відображає дальше зміцнення зв'язків партії з народом, зростання впливу партії на всі сторони суспільного життя. Це відображає перемогу марксистсько-ленінської ідеології, торжество внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, показує, наскільки широка соціальна база нашої партії. Питанням прийому в партію присвячено третій розділ рецензованої книги. В останні роки значно посилилась увага парторганізацій до прийому в партію передових робітників. Якщо, наприклад, робітників у числі прийнятих кандидатами в члени КПРС по республіканській партійній організації за 1952—1955 рр. було 23,3%, за 1962—1965 рр. — 43,3%, то за 1971—1975 рр. — 56,4%, а за два роки після XXV з'їзду КПРС — 57,8% (стор. 63). У розділі наведені дані про прийом робітників кандидатами в члени КПРС по окремих галузях народного господарства, колгоспників, про прийом у партію жінок і молоді, зокрема, комсомольців.

Значний фактичний матеріал міститься у четвертому та п'ятому розділах книги, в яких висвітлюється структура виборних партійних органів, її вдосконалення в умовах розвинутого соціалізму, показана динаміка зростання первинних парторганізацій як основи партії, політичного ядра трудових колективів, цехових парторганізацій і партгруп. Якщо в 1948 р. в республіці налічувалось 44187 первинних парторганізацій, 2984 цехових, з яких 924 мали права первинної парторганізації, 4305 партгруп, то в 1978 р., — відповідно, 64 500, 61 573, 42 937 і 112 463 (стор. 75). Первинні парторганізації зростали кількісно, міцніли організаційно. Якщо в 1948 р. на одну первинну парторганізацію промислового підприємства припадало 25 комуністів, на будовах — 27, в радгоспі — 14, колгоспі — 8, то 1978 р., — відповідно 97, 38, 62 і 55 (стор. 83). Збільшується число партійних організацій, що мають парткомн.

ЦК Компартії України, партійні комітети проявляють постійну турботу про те, щоб структура первинних парторганізацій враховувала зміни, що відбуваються у суспільному виробництві. З цією метою у виробничих і науково-виробничих об'єднаннях у промисловості створено і діє нині 119 єдиних парторганізацій. В 155 партійних організаціях на обліку перебувають комуністи частини підприємств, що входять у об'єднання. 3323 парторганізації підприємств, що входять у промислові об'єднання, є самостійними. У сільському господарстві Української РСР функціонують 403 партійні організації міжгосподарських об'єднань по виробництву і переробці сільськогосподарської продукції (стор. 79).

КПРС завжди приділяла і приділяє велику увагу вдосконаленню структури місцевих виборних партійних органів. Нині в республіці у відповідності з існуючим адміністративним поділом діє 25 обкомів партії, 129 міськкомів, 120 міських райкомів, 446 сільських райкомів партії (стор. 91).

Могутньою підмогою, за допомогою якої партія впливає на хід суспільного розвитку, є кадрова політика. Питання добору, розстановки, виховання і підготовки партійних кадрів висвітлені у шостому розділі. Наведені тут фактичні дані свідчать про значне поліпшення якісного складу керівних партійних кадрів. Якщо в 1948 р. лише 53,8% секретарів обкомів партії, 17,3% секретарів міськомів і райкомів партії мали вищу освіту, то у 1978 р.— 100%. На партійну роботу висуваються все частіше спеціалісти народного господарства, які мають досвід роботи з людьми. Так, якщо серед секретарів обкомів партії у 1958 р. 42,5% були спеціалістами промисловості і сільського господарства з вищою і середньою спеціальною освітою, то у 1978 р.— 76% (стор. 105—107). Цікаві дані наводяться про кількість комуністів, які закінчили партійні учбові заклади і постійно діючі курси.

Спеціальний розділ книги присвячено ідеологічній роботі парторганізацій республіки. Важливим принципом діяльності КПРС є єдність революційної теорії і революційної дії. У творчому розвитку марксизму-ленінізму і у втіленні в життя його ідей партія вбачає свій першочерговий обов'язок. Розвиваючи теорію наукового комунізму в нових історичних умовах, розробляючи на її основі політичні установки, Комуністична партія, всі її організації проявляють постійну турботу про ідейне загартування комуністів, керівних кадрів, всіх трудящих. Наведені дані рецензованої праці характеризують динаміку розвитку системи партійної освіти у республіці, економічної освіти трудящих, поліпшення якісного складу і зростання кількості пропагандистських кадрів, агітаторів та політінформаторів, лекторів партійних комітетів та товариства «Знання».

Комуністична партія, будучи керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, проводить велику роботу по вдосконаленню соціалістичної державності, дальшому розвитку соціалістичної демократії, активізації діяльності Рад, профспілок, комсомолу та інших громадських організацій. Ці питання висвітлюються в останньому розділі книги. Тут містяться дані про якісний склад народних депутатів Української РСР, про зростання кількості членів профспілок і комсомолу у республіці, про мережу керівних профспілкових і комсомольських органів, про кількість первинних профспілкових і комсомольських організацій. Цікаві матеріали вміщено про кількість комуністів, обраних до складу виборних комсомольських органів ЛКСМУ.

Вихід у світ книги «Бойовий загін КПРС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України» збагатив історико-партійну науку новими даними про організаційно-партійну та ідеологічну роботу Компартії України — випробуваного загону єдиної ленінської партії. Водночас книга є вагомим вкладом у розвиток проблем партійного будівництва. Книга може бути широко використана партійними, радянськими працівниками в їх повсякденній роботі, науковцями, викладачами вузів, середніх спеціальних закладів, вчителями середніх загальноосвітніх шкіл, слухачами системи партійної освіти, лекторами, всіма, хто цікавиться проблемами партійного будівництва.

Назустріч 325-річчю возз'єднання України з Росією

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ НАРОДНОСТЕЙ У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ 1648—1654 рр. НА УКРАЇНІ

Історичний процес розвитку кожного народу відбувається не ізольовано, а в постійних зв'язках і взаємодії з іншими народами. Саме тому питання про ці зв'язки та взаємодію на різних історичних етапах займають належне місце в працях радянських дослідників, які переконливо показують, що у взаємовідносинах між народами завжди переважало не те, що роз'єднувало, а, навпаки, те, що зближувало їх.

Відомо, що епоха феодалізму багата на війни, які велись у династичних та інших інтересах панівних класів. Але були в той час і такі війни, що об'єктивно мали народний, справедливий характер, сприяли дальшому суспільному розвитку. До останніх, безумовно, належать народно-визвольні війни проти іноземних поневолювачів, оскільки, як писав В. І. Ленін, «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»¹⁻².

Народно-визвольні війни були спрямовані проти політики, що її проводили експлуататорські класи не тільки на поневолених землях, а й у «своїх» країнах. Тому прогресивні сили, широкі трудящі маси цих країн позитивно ставилися до боротьби пригноблених народів, підтримували її. Все це повною мірою стосується й визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти гніту магнатсько-шляхетської Польщі.

Завдяки участі у визвольній війні широких народних мас із значної частини території України були вигнані польські, а з ними й українські магнати і шляхта, які володіли тут великими маєтностями. Це привело до значного послаблення феодально-кріпосницького гніту, викликало схвалення серед трудящих інших країн, бажання наслідувати приклад повсталого українського народу.

При висвітленні умов, у яких відбувалася визвольна війна 1648—1654 рр., слід враховувати той факт, що в XVII ст. на Україні поряд з українцями — основним її населенням — мешкали, як разом з корінними жителями, так і компактними групами, представники інших народностей. Кількість окремих з них була досить значною. Під час визвольної війни вони, за свідченням джерел, діяли спільно з українським народом. Особливо це стосується трудящої частини неукраїн-

¹⁻² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 128.

ського населення. Одним із стимулів для активної підтримки трудящими інших народностей повсталого українського народу було сильне антифеодальне спрямування визвольної війни, хід якої переконливо підтверджує, що «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»³⁻⁴.

Слід зазначити, що питання, пов'язані з участю представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр., в історичній літературі досліджені ще недостатньо. Тим часом їх всебічне висвітлення завдасть відчутного удару по фальсифікаціях буржуазних націоналістів різних мастей. Саме тому в постанові ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» вказується на необхідність всебічного розкриття глибоких історичних коренів єдності російського і українського народів, усіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини⁵.

Звичайно, й до визвольної війни українського народу були непоодинокі випадки, коли представники різних народностей спільно боролися проти іноземних загарбників та соціального гноблення. Наприклад, у Грюнвальдській битві 1410 р. проти рицарів Тевтонського ордену пліч-о-пліч билися поляки, литовці, білоруси, росіяни, українці, чехи; в селянському повстанні під керівництвом Мухи (1490—1492 рр.), що охопило частину Молдавії та Галицьку землю, заодно діяли українці й молдавани; в гуситських війнах XV ст. в Чехії брали участь і українці; спільно боролися молдавани і запорізькі козакі проти турецьких загарбників у другій половині XVI ст.; активними учасниками селянської війни під керівництвом І. Болотникова в Росії були українці та представники інших народностей. Участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. інших народностей мала свої, лише їй притаманні особливості і специфічні риси, але в цілому вона впливається в єдине русло взаємозв'язків та взаємодій між народами.

Обсяг журнальної статті дає можливість спинитися, і то коротко, лише на деяких фактах і подіях, що розкривають спільну боротьбу українського та представників інших народів проти іноземних поневолювачів і феодального гніту в 1648—1654 рр. Тим часом наявного матеріалу цілком достатньо для створення праць, присвячених навіть окремим аспектам цієї проблеми.

Здавна склалися традиції спільної боротьби російського і українського народів проти іноземних загарбників та соціального гноблення.

З початком визвольної війни українського народу проти польських магнатів і шляхти збіглися антифеодальні виступи в Росії, що виявилися особливо яскраво в численних міських «бунтах» 1648 р.⁶ Події, які відбувалися на Україні, різними шляхами ставали відомими й російському населенню. При цьому різні соціальні групи сприймали їх не однаково.

Царський уряд, одержуючи в першій половині 1648 р. відомості про розгром польських королівських військ повсталим українським народом, про знищення магнатських і шляхетських маєтків тощо, наказував вое-

³⁻⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 130.

⁵ «Радянська Україна», 17 вересня 1978 р.

⁶ Ці події ґрунтовно висвітлені в радянській історіографії. Огляд та оцінку відповідної літератури див.: Е. В. Чистякова. Городские восстания в России в первой половине XVII века, Воронеж, 1975.

водам прикордонних земель жити «с великим бережением»⁷, оскільки побоювався, що повстання може перекинутися і в Московську державу. Лише після того, як влітку 1648 р. цар Олексій Михайлович одержав від Б. Хмельницького листа, в якому висловлювалося бажання возз'єднати Україну з Росією, воеводам на пограниччі була дана вказівка «с самовольными черкасы ни в чем не задиратца, а жить с береженьем»⁸.

Трудящий люд Росії з самого початку визвольної війни прихильно поставився до подій на Україні. Так, коли російські драгуни, які несли прикордонну службу, одержали наказ перевезти до Сєвська свої сім'ї, які нібито перебували в небезпеці, вони відмовилися це зробити («ослушаются»), бо знали, що повстанці з України ні їм, ні їхнім сім'ям нічим не загрожують⁹. Більше того, трудящі в Росії навіть збиралися дещо запозичити у повстанців з України. Наприклад, жителі м. Карпова служили люди Андрій Покушелов і Михайло Гриньов улітку 1648 р. «похвалялись», що необхідно знищити всіх бояр. На репліку, що в «Московском де государстве без великих людей быть не умеют», вони згадали про Дон, де «живут без бояр», а також про Україну, де «черкасы панов больших побил и повывели»¹⁰.

Факти свідчать, що російські люди брали й безпосередню участь у подіях визвольної війни. Ще задовго до 1648 р. на Україні жило багато росіян, які втекли сюди, шукаючи полегшення від феодального гніту та утисків царської адміністрації. Під час визвольної війни потік втікачів з Росії на Україну значно зріс. Із чолобитної, поданої в червні 1648 р. цареві торопецькими і хотмишськими дворянами, землі яких знаходилися у прикордонних районах, видно, що російські селяни у великій кількості втікали від поміщиків на Україну, забирали поміщицьке майно, підпалювали житла своїх панів, а іноді убивали і їх самих. Об'єднавшись із повстанцями на Україні, втікачі поверталися в Росію і нападали на поміщицькі маєтки. Дворяни скаржилися цареві, що, побувавши на Україні, російські селяни набиралися всякої «прелести», тобто потрапляли під вплив повстанців¹¹.

Особливо збільшилася кількість втікачів на Україну після 1649 р., коли Земський собор прийняв відоме «Соборное уложение» про повне закріпачення селян. Збільшенню втеч сприяло й те, що українська адміністрація відмовлялася задовольняти вимогу російських властей про видачу втікачів і, посиляючись на давні звичаї донського і запорізького козацтва, «никаких беглых не выдают»¹².

У зв'язку із знищенням на Україні в роки визвольної війни великих феодальних володінь втікачі з Росії знаходили тут значне полегшення свого становища, користувалися тими самими правами, що й українські селяни і міщани. Визначний здобуток визвольної війни — послаблення феодально-кріпосницького гніту — разом з українцями завоювали і відстоювали також і росіяни.

В літературі вже нагромаджено певні відомості в галузі ономастики — науки про походження імен, прізвищ і прізвиськ людей. Зокре-

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. II, М., 1953, стор. 37—39.

⁸ Акты Московского государства, т. II, СПб., 1894, стор. 229.

⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 53.

¹⁰ Акты Московского государства, т. II, стор. 275.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. III, СПб., 1861, стор. 201—203.

¹² Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 464—467.

ма, є ряд досліджень, присвячених вивченню українських прізвищ¹³. Це дає можливість при користуванні джерелами досить точно визначити національну приналежність людей. Цінні відомості щодо цього містяться, наприклад, у «Реєстрі всього Війська Запорізького»¹⁴, складеному відповідно до Зборівської угоди в 1649 р. В ньому записано велику кількість прізвищ росіян, які брали участь у визвольній війні. У «Реєстрі», наприклад, 102 рази зустрічається прізвище Москаль (в ті часи так на Україні називали росіян), 103 рази — прізвище Донець (очевидно, вихідці з Війська Донського). Є також прізвища росіян, з яких видно, звідки люди, що їх носили, прибули на Україну — Путивлець, Болоховець, Чугуєвець, Торчанин та ін. Напевно, росіянами за походженням було багато козаків з прізвищами Московченко, Москаленко. Росіяни, які протягом довгого часу жили на Україні, вже з другого покоління значною мірою українізувалися. Саме тому з'являлися прізвища із закінченням «-енко». Кілька разів трапляється в «Реєстрі» прізвище Солдат. Люди, яким воно належало, раніше, мабуть, служили в солдатських полках, що почали формуватися в Росії незадовго до визвольної війни 1648—1654 рр. Служба там була надзвичайно тяжкою, і, щоб уникнути її, багато солдатів утікало в різні місцевості¹⁵, в тому числі на Україну, де вступали в козаки.

В історичних працях досить широко висвітлено бойові зв'язки, що існували між запорожцями і донським козацтвом. Вже на початку визвольної війни Б. Хмельницький звернувся за допомогою до Війська Донського, «присылаючи на Дон в Войско для людей», як зазначається в документі¹⁶. Перебуваючи під суворим контролем царського уряду, донське козацтво не могло, очевидно, відкрито взяти участь у воєнних діях на Україні. Проте з документів видно, що під час визвольної війни окремі його загони допомагали українцям битися «за веру»¹⁷. У вересні — жовтні 1648 р., наприклад, донці у складі селянсько-козацького війська перебували під Львовом¹⁸. Так було і в наступні роки. Частина записаних до «Реєстру» росіян належала до козацької старшини, в тому числі полковник Іван Шохов. Не слід забувати, що згідно з умовами Зборівської угоди до «Реєстру» було включено тільки 40 тис. чол., тобто незначну частину учасників визвольної війни, до того ж лише людей, які у Запорізькому війську «служат старо», тобто здавна. Але фактично козаків налічувалося в кілька разів більше, про що, зокрема, навесні 1650 р. писав у листі до Богдана Хмельницького київський воевода Адам Кисіль¹⁹. І, звичайно, були серед них не тільки українці, а й росіяни та представники інших народностей.

Свій вклад у велику справу визволення України від іноземних поневолювачів та возз'єднання її з Росією вносили не тільки безпосередні учасники битв і походів, а й ті, хто вирощував хліб, розводив худобу, займався ремеслами і промислами. Серед людей, чия невтомна праця забезпечувала військо продовольством, фуражем, зброєю

¹³ Н. Ф. Сумцов. Малорусские фамильные прозвища.— «Киевская старина», 1885, февраль, стор. 221. В. Щербина. К истории малорусских фамильных прозвищ.— «Киевская старина», 1894, август, стор. 278—282.

¹⁴ Реестр всего Войска Запорожского, М., 1875.

¹⁵ А. В. Чернов. Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв., М., 1954, стор. 134—138, 144.

¹⁶ Русская историческая библиотека, т. XXIV, кн. 4, СПб, 1906, стор. 17.

¹⁷ Акты ЮЗР, т. III, стор. 224, 227.

¹⁸ Жерела до історії України-Руси, т. VI, Львів, 1913, стор. 56.

¹⁹ Наукова бібліотека АН УРСР у Львові. Відділ рукописів. Збірник колишнього Оссолінеума, № 1453, арк. 376.

та спорядженням, також були росіяни та представники інших народностей, що жили в той час на Україні. Але ця тема потребує спеціального висвітлення.

Наведені та інші факти дають підставу стверджувати, що участь росіян у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. входить у золоту скарбницю зв'язків і дружби між двома братніми народами. Бойова співдружність та інші контакти з російським населенням сприяли посиленню в українського народу прагнення возз'єднати Україну з Росією.

Багата на славні традиції спільна боротьба українського та білоруського народів проти іноземних поневолювачів і соціального гніту. Ще наприкінці XVI ст. селянсько-козацькі повстання під керівництвом К. Косинського, а згодом — С. Наливайка охоплювали як українські, так і білоруські землі. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. також злилася з визвольною війною білоруського народу. Однак події, що відбувалися в цей період на Україні та в Білорусії, розглядалися в історичній літературі не у їх взаємозв'язку, а здебільшого ізольовано. Тому назріла необхідність у спеціальному дослідженні, яке б заповнило цю істотну прогалину. В цій же статті є можливість лише коротко спинитися на участі білорусів у визвольній війні українського народу.

З посиленням феодального гніту в XVI і XVII ст. тисячі білорусів переходили у пошуках кращої долі на Україну²⁰. Жили вони тут у містах і селах, разом з українцями боролися проти феодального гніту, наступу католицизму та унії, а коли почалася визвольна війна, активно включилися в неї. Під час війни потік білорусів на Україну не припинявся. Вони приходили сюди з козацькими загонами, які побували в Білорусії, а також рятуючись від кривавих розправ військ Литовського князівства.

У згадуваному вже «Реєстрі» до складу всіх 16 козацьких полків вписано велику кількість людей з прізвищами Литвин, Литвиненко, Литвищенко. В ті часи на Україні «литвинами» називали білорусів, землі яких входили до складу Великого князівства Литовського. Багато прізвищ — Биховець, Брагінець, Кричевець, Могильовець, Мозирянин, Петриковець, Пінчук, Туровець та інші — дає можливість встановити, з яких саме місцевостей прибували білоруси на Україну. Однак бодай приблизно визначити всіх білорусів у «Реєстрі» важко, оскільки українські і білоруські прізвища дуже подібні.

Козацькі полки, які діяли в Білорусії спільно з повсталим місцевим населенням, очолювали такі відомі воєначальники, як М. Гладкий, Я. Головацький, А. Небаба, С. Пободайло та інші. Високі пости в селянсько-козацькому війську займали і білоруси. Так, Іван Костирський не тільки керував у 1648—1649 рр. бойовими діями повстанців у Білорусії²¹, а й був наказним гетьманом, генеральним писарем і суддею на Україні. В 1654 р., після Переяславської ради, він разом з Богданом Хмельницьким та іншими старшинами присягнув на вірність Росії²².

Видатним воєначальником часів визвольної війни був Михайло Кричевський, за походженням дрібний шляхтич з Білорусії (село Кри-

²⁰ Д. Л. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVII вв., Львов, 1957, стор. 98—99; Гісторыя Беларускай ССР, т. I, Мінск, 1972, стор. 243.

²¹ I. Michalowski. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864, стор. 178—179.

²² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 150, 352; т. III, М., 1953, стор. 535.

чев неподалік від Бреста). Напередодні війни він очолював Чигиринський реєстровий полк, у якому служив Б. Хмельницький. На початку травня 1648 р., під час битви на Жовтих Водах, М. Кричевський перейшов на бік повсталого народу. І не випадково саме він, кум Б. Хмельницького, був призначений полковником Київського полку, що територіально межував з Білорусією. М. Кричевський брав участь у боях 1648 р., а в 1649 р. очолював козацькі війська, що стримували наступ на Україну литовської армії під керівництвом Я. Радзівілла. У бою під Лоевом він був тяжко поранений і потрапив у полон. Радзівілл запропонував йому перейти на бік магнатів і шляхти, але М. Кричевський категорично відмовився це зробити і, вибравши момент, заподіяв собі смерть²³. І все ж ціною великих втрат козацьким військам вдалося зупинити похід литовської армії на Україну, що забезпечило успішні дії селянсько-козацького війська влітку 1649 р. під Збаражем і Зборовом.

Білорусом за національністю був також корсунський полковник Лук'ян Мозиря — рішучий борець проти іноземних гнобителів. Він неодноразово успішно виконував різні доручення гетьманського уряду, в тому числі дипломатичного характеру. Так, у вересні 1651 р. Л. Мозиря їздив до Москви у складі посольства, яке знову порушувало питання про возз'єднання України з Росією²⁴.

Ці та багато інших прикладів переконливо свідчать, що під час визвольної війни український і білоруський народи боролися за одні й ті самі інтереси.

Більш як сто років тому великий російський мислитель, революціонер-демократ М. Г. Чернишевський причину воєнних подій, що охопили в середині XVII ст. Україну і Польщу, справедливо вбачав не в національно-плеємних, а в станово-класових відносинах, які склалися в Речі Посполитій. Визвольна війна, писав він, не була проявом боротьби національностей, оскільки «на боці польських панів були і деякі малороси, а козаки знаходили співчуття серед населення і корінних польських провінцій»²⁵. Під впливом антифеодальної боротьби українського народу польське трудове населення, як на Україні, так і в самій Польщі, рішуче піднімалося на боротьбу проти соціального гноблення. Розкриттю суті цих подій вже приділяли увагу радянські та польські історики²⁶. Ми ж обмежимося тут лише окремими прикладами про участь поляків у визвольній війні на Україні.

Буржуазні історики, зокрема А. Ролле і В. Липинський, писали про участь у визвольній війні головним чином служилої української та польської шляхти. Але на Україні жили тоді не тільки поляки-шляхтичі, а й прості люди — ремісники, хлібороби, жовніри. До визвольної війни були поляки і в складі реєстрового козацтва. Російський посланець у Польщі Григорій Кунаков у 1649 р. писав у своєму звіті, що до 1648 р. в реєстрових козацьких полках налічувалося по 100—200 поляків²⁷. Залишилися вони там і під час війни. У документі 1649 р. згадується одна з таких груп поляків чисельністю понад

²³ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. III, т. IV, К., 1914, стор. 299—301.

²⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 125—127, 132—136.

²⁵ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, М., 1948, стор. 828.

²⁶ Див., наприклад: И. С. Миллер. Освободительная война 1648—1654 гг. и польский народ — «Вопросы истории», 1954, № 1, стор. 96—116; Z. Libisowska. Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwolenowej na Ukrainie w latach 1648—1654, Warszawa, 1956; та ін.

²⁷ Акты ЮЗР, т. III, стор. 280.

100 чол., які перебували на службі при самому Б. Хмельницькому. Вони залишили свої сім'ї у місцевостях поблизу Чигиринна та Черкас, а самі у складі селянсько-козацького війська вирушили в похід²⁸.

Цінні дані про поляків — учасників визвольної війни на Україні — містяться в «Реєстрі» 1649 р. З нього видно, що найбільше вихідців з Польщі було у старих правобережних полках. У Чигиринському полку, наприклад, значаться Стась Вольський, Ілляш Ляховчин, Мисько Небеский, Стась Лях, Стась Янович, Василь Ляхов зять та інші; у Черкаському — Стась Борковський, Кіндрат Ляшок, Бартош Матюшенко та інші; у Канівському — Войтко Зволеньський, Ян Петронський, Стась Адамович, Стась Сечкал, Стась Вітановський, Стась Закрачевський та багато інших. Подібна картина спостерігається і в інших старих полках — Корсунському, Білоцерківському, Переяславському, а також у нових — Уманському, Кальницькому тощо. Безперечно, що до тих 100—200 поляків, які перебували у складі кожного з довоєнних реєстрових полків, добавилися також інші, про що свідчать їх наявність у нових полках. І були серед них не тільки шляхтичі, а й прості люди, нерідко з українізованими прізвищами.

Польський історик Б. Барановський звернув увагу на таку обставину. Якщо українські магнати дуже швидко переймали польську мову, покатоличувались і полонізувались, то польські селяни і міщани, які селилися на Україні, переважно вже в другому поколінні розмовляли українською мовою і переходили в «хлопську віру» — православ'я²⁹. У «Реєстрі» представниками цього «другого покоління» є, можливо, такі козаки, як Василь Стасенко, Лесько Ляхненко, Ілляш Казіміренко, Васько Полулях, Максим Ляшко, Ясько Мазуренко та інші.

З самого початку визвольної війни прославився серед повстанців селян і козаків польський шляхтич, корсунський полковник Станіслав Мрозовицький, який загинув 28 липня 1649 р. під час облоги Збаража. Сучасник подій — поляк — записав про Мрозовицького у своєму діаруші: «Дуже жалкував за ним плебс»³⁰ (прості люди. — Ф. Ш.) Яскравим підтвердженням цих слів є відома народна пісня про Морозенка.

В. І. Ленін писав що «...вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»³¹. Для періоду феодалізму це було характерним. Та, хоч визвольна війна і велась в основному під прапором боротьби за православну віру, це зовсім не означало, що на Україні безпричинно знищували людей іншої віри, зокрема католиків, як це може здатися на підставі деяких тогочасних донесень. Про ставлення до поляків-католиків на Україні під час війни свідчить розповідь єрусалимського патріарха Паїсія, який проїздом до Москви «в Винниці п Шаргороді и в иных городах и до Киева поляков крестил многих»³². Проїзд Паїсія через Україну був обставлений з усією належною пишнотою, і напевно чи в такій урочистій обстановці змушували б людей силоміць змінювати віру. Очевидно, поляки-католики робили це добровільно.

Продовжували жити на Україні і католики, які не перейшли в православ'я. Про це свідчать статті Зборівської (1649 р.) і Білоцер-

²⁸ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 2, арк. 152.

²⁹ Bogdan Baranowski. Narodowo-wyzwoleńcza walka ludu ukraińskiego w XVII wieku. — «Nowe drogi», 1954, №1, стор. 32.

³⁰ I. Michalowski. Назв. праця, стор. 453.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

³² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 92.

ківської (1651 р.) угод, в яких за вимогою гетьмана королівський уряд зобов'язувався проголосити амністію католикам — учасникам визвольної війни. Як видно з документів, Б. Хмельницький і козаки цілком допускали існування на Україні костьолів, але різко виступали проти єзуїтів та інших католицьких монахів, проти унії як засобу розпалювання ворожнечі серед населення.

Ця віротерпимість повсталих, напевно, також сприяла тому, що на відміну від панівних класів трудящий люд Польщі не відчував ворожості до козаків, до українського народу в цілому. Щоб заручитись підтримкою польських селян, Б. Хмельницький влітку 1651 р. обіцяв у своєму зверненні звільнити їх від усіх повинностей, дати такі ж вільності, як шляхті³³. Закликаючи в універсалі від 24 березня 1652 р. козаків і поспільство до дальшої боротьби, гетьман одночасно звертався й до «поляків, які побратимство з нами тримають»³⁴. Він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри», що кожний має право жити, як хоче, але для цього шляхта повинна перестати чинити утиски православним³⁵. Та польські власті, які відстоювали інтереси магнатів і шляхти, не хотіли примиритися із втратами володінь на Україні.

Брали участь у визвольній війні 1648—1654 рр. і представники балканських народів. Рятуючись від тяжкого національно-релігійного і соціального гніту султанської Туреччини, яка загарбала Балкани, православне населення півострова — серби, болгари, греки, волохи, мунтяни — втікало, особливо з XVI ст., на українські землі. Втікачі з Балкан були представлені майже винятково трудящими, які спільно з українським народом виступали проти феодального гноблення, національних і релігійних утисків, що їх чинили польські власті. На Україні до народів балканських країн ставилися як до братів, співчували їх боротьбі за визволення з-під турецького ярма.

Визначні перемоги, здобуті українськими повстанцями над польською армією, викликали серед пригноблених народів Балкан надію на те, що селянсько-козацьке військо допоможе визволитись і їм. Богдан Хмельницький восени 1649 р. заявив російському послові Г. Неронову, що в союзі з волохами, мунтянами і сербами він збирається «промышлять над турским царем», оскільки серби, волохи і мунтяни «о том безпрестанно присылают, чтоб на турецкого царя Войско Запорожское войною пошло»³⁶. Через рік, 8 листопада 1650 р., гетьман говорив російському посланцю А. Суханову, що «все благочестиви того желают — грецы и сербы и болгары и волохи и мутьяны — чтоб нам всем в соединении быть»³⁷.

Складна міжнародна обстановка перешкодила Б. Хмельницькому здійснити плани війни з Туреччиною, але, незважаючи на це, потік втікачів з Балкан на Україну в 1648—1654 рр. значно зріс. Найчисленнішими серед них були вихідці із сусідніх Молдавії та Валахії (Мунтенії). Визвольна війна українського народу справила значний вплив на посилення антифеодального руху на цих землях, що особливо яскраво виявилось в Молдавії³⁸.

³³ A. Grabowski. Ojczyste spominki, t. I, Kraków, 1845, стор. 85—86.

³⁴ Там же, т. II, стор. 131.

³⁵ Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. Посольський приказ. Сношения России с Польшей. 1650, стовп. I, арк. 296.

³⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 274.

³⁷ Там же, стор. 189.

³⁸ О. Ф. Ермоленко. Відносини України з Молдавією в період визвольної війни. — Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 4, К., 1952, стор. 205—234.

Волохи, зокрема ті з них, що жили на Правобережній Україні та в Галичині, вступали до повстанських загонів з самого початку визвольної війни³⁹. Так, відомо, що восени 1648 р., під час боїв під Львовом, у складі українських селянсько-козацьких військ діяв загін волохів під керівництвом Захарія Хмельницького — родича гетьмана⁴⁰. На початку 1649 р. Іосиф — казначей згадуваного вже ерусалимського патріарха Паїсія — розповідав у Посольському приказі російським урядовцям про те, що спільно з козаками воювали «молдавские да мунтянские люди»⁴¹.

Після того, як у грудні 1648 р. селянсько-козацькі війська змушені були залишити Галичину, і туди повернулася шляхта, в різні судові установи надійшли численні скарги на селян — учасників антифеодальних виступів. Серед притягнутих до відповідальності було багато осіб з прізвищами Волошин, Волощак та подібними⁴². Якщо це не волохи, то — вихідці із сусідньої Молдавії.

«Реєстр» 1649 р. також містить певні відомості про участь волохів і мунтян у визвольній війні на Україні. У ньому записано більш як 130 козаків на прізвище Волошин та понад 50 — Волощенко і Волощенко, Волошиненко, Мультияненко. До числа волохів і мунтян слід, очевидно, віднести й осіб з прізвищами Волошинець, Волоховець, Волоський. Не викликає сумніву молдавське та мунтянське походження прізвищ Балан, Басарабей, Берча, Джок, Дука, Кривогорча, Мирча, Могилат, Пинтя, Радул, Фокуша та ін. Таким чином, йдеться про кілька сот чоловік. Були серед них і старшини, наприклад, сотник калницької полкової сотні Курило Волошин. Після Переяславської Ради волохи і мунтяни разом з українцями присягнули на вірність Росії.

У містах і селах України жило багато сербів і болгар⁴³. Вони також взяли активну участь у подіях, які розгорнулися. З «Реєстру» видно, що серби і болгарини були, зокрема, у складі козацьких полків, які існували до війни. У Чигиринському полку, наприклад, значиться Брайко Сербиненко, в Черкаському — Іван Воксич та Нечипір Милкович, у Канівському — Фесько Болгариненко, Марко Думич та Сахно Кордванович, у Корсунському — Криштоп Сербин, у Переяславському — Іван Хоцич, Прокоп Тасич і Кузьма Капич, у Білоцерківському — Гриць Любич, Яким Маньчич та ін. Але найбільше представників цих народів налічувалося в полках, створених під час війни, особливо на Правобережжі. Так, в Уманському полку служили Луцик Варчич, Гордій Пугвич, Яцко Худич, Семен Девнич, Василь Перач та інші, у Брацлавському — Іван Юрич*, Мисько Іртач, Дмитрашко та інші, у Київському — Ясько Прач, Кіндрат Тиршич, Андрій Хочич, Семен Думнич, Хведор Шокшич, Гордій Дукнич та інші. Були серби та болгарини і в новостворених лівобережних полках — Миргородському, Кропивенському, Полтавському і Чернігівському, а в цілому по «Реєстру» їх налічувалося близько 100 чол.

У «Реєстр» вписано також 11 греків — Кириян Кгрек, Микола

³⁹ Жерела до історії України-Руси, т. IV, Львів, 1898, стор. 63, 91, 115.

⁴⁰ Жерела до історії України-Руси, т. VI, стор. 56.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 90.

⁴² Жерела до історії України-Руси, т. IV, стр. 178, 196, 253, 277, т. V, Львів, 1901, стор. 121; Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 9, том 399, арк. 1357—1364.

⁴³ Н. П. Дашкевич. Общение Южной Руси с югославянами в литовско-польский период ее истории, между прочим в думках «Изборник Киевский», К., 1904, стор. 119—137.

* Був записаний у містечку Рахнівці, в 50-х роках став брацлавським полковником — Іван Юрійович Сербин.

Грек, Оліфер Кгрек, Степан Заларій, Іван Грек, Манта Кгрек та інші. Відомо, що деякі греки мали й такі прізвища, як Юр'євич, Мануйлов тощо.

У Чигиринському полку в Остапівській сотні служив Грицько Арнаут. В той час на Україні «арнаутами» називали албанців. Польські посланці в 1651 р. згадують про «татарина Арнаута» — довірену особу Хмельницького⁴⁴. Чи це одна й та сама людина, сказати важко, але те, що албанці могли перебувати у складі селянсько-козацького війська, цілком ймовірно.

Учасниками визвольної війни були й представники інших європейських народів, які різними шляхами потрапили на Україну. Так, у «Реєстрі» записано 30 чол. з українізованими прізвищами, які свідчать про їх угорське походження. Це, зокрема, Ілляш Венгера, Мисько Венгерський, Іван Ференценко, Іван Венгренко, Грицько Угриненко, Йосько Венгрин, Василь Венгрин, Хома Ференц, Марко Угрин, Лаштван Венкгрин, Коман Старий, Угрин Старий, Угрин Мелененко та інші.

Після перемоги, здобутої в 1620 р. на Білій Горі армією Габсбургів над військом чехів, тисячі останніх змушені були покинути свою батьківщину. Багато їх оселилося в Речі Посполитій, зокрема на Україні⁴⁵. Деякі чехи також потрапили до «Реєстру» — Роман Чехович, Яким Чехович, Розмисл Цирулик, Гаврило Чех, Фесько Жишка.

Були, щоправда небагато, у складі селянсько-козацького війська німці (Максим Цимерман, Яцко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та інші), шведи (Хведор Швед, Лаврін Шведенко, Герасим Шведов) і латиші (Юрко Лотиш, Іван Лотиш, Андрій Лотиш, Павло Лотиш та інші). Зберігся лист Б. Хмельницького, з яким він восени 1648 р., під час облоги козаками Замостя, звернувся до німців, що служили в польському війську, із закликом приєднатися до повстанців. Гетьман чекав на відповідь через свого «посланця і нашого товариша Петра, німця»⁴⁶. Очевидно, серед вписаних у козацький «Реєстр» німців, шведів та латишів були люди, для яких військова служба стала професією, що звикли, як зазначалось у згаданому листі, «шаблею своєю шматок хліба заробляти». Але були й такі, що потрапляли у полон. Частина полонених залишалася на Україні, переходила на бік повсталого народу, а інші різними шляхами, зокрема через Росію, поверталися додому⁴⁷.

До визвольної війни на Україні, переважно в містах, жила значна кількість євреїв. Серед них були торговці, орендарі, але основну масу становили ремісники. Торговці і, особливо, орендарі перебували в одному таборі з магнатами і шляхтою. На них, головним чином, і був спрямований гнів повсталого народу. Тим часом дворянські і буржуазні історики у своїх працях писали, начебто повстанці знищували всіх євреїв, а сіоністи твердили, що під час війни євреї опинилися між молотом і ковалом. Це зовсім не відповідає дійсності. В радянській історіографії розвінчані антинаукові теорії з цього питання, показано, яким у той час було справжнє становище євреїв на Україні⁴⁸.

⁴⁴ Головний архів давніх актів у Варшаві. Бібліотека ординації Замойських, т. 28, зв. 323, арк. 42.

⁴⁵ М. Ф. Даденков. Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII в. — «Радянська школа», 1946, № 3, стор. 30—40.

⁴⁶ Документи Богдана Хмельницького, К., 1961, стор. 69—70.

⁴⁷ Б. Курц. Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родесса, М., 1914, стор. 107.

⁴⁸ Див.: С. Я. Боровой. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. — «Исторические записки», 1940, т. 9, стор. 81—124.

Факти свідчать, що трудящі євреї брали участь у визвольній війні. Так, Григорій Климів у 1648 р. розповідав представникам російської адміністрації, що багато з них «крестьяца и приставают к их же войску» (селянсько-козацькому. — *Ф. Ш.*)⁴⁹. Наприкінці того ж року Степан Климів, який також побував на Україні, повідомляв, що багато з євреїв «крестились и живут ныне в городах за одно с козаки»⁵⁰. Севські воеводи доповідали навіть про старшину — новохрещеного єврея, який водив козаків проти польських військ⁵¹.

Втеча з міст багатих євреїв, які займали панівне становище в єврейських громадах («кагалах») і тримали рядових членів в ізоляції та нетерпимості до інакочисливих, привела до певного ослаблення замкнутості цих громад, що, зокрема, виявилось і в численних переходах євреїв у православну віру. Але жили на визволеній території України і євреї іудейської віри, які діяли заодно з повсталим народом⁵².

Частина євреїв записана й у козацький «Реєстр», наприклад, Перехрист, Іван Лейба, Трофим Коган, Іван Жидовкин, Демко Зраїтель, Демко Юдай, Василь Жидовчин, Вактун Жидовець, Федір Зраїтель, Василь Лейба та інші, що свідчило про активну участь цих людей у визвольній війні.

Цигани з'явилися в Речі Посполитій, зокрема на Україні, давно, але вони не користувалися тут ніякими правами, переслідувалися властями. Цим можна пояснити їх участь у визвольній війні⁵³. В «Реєстрі» є прізвиська, що дають підставу говорити про наявність циган серед козаків. Це — Василь Циган, Максим Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Демко Циганчик, Василь Циганченко та інші.

З багатьох причин у різний час довелося залишити свою батьківщину тисячам вірменів. Здавна жили вони й на Україні, зосереджуючись у таких містах, як Львів, Кам'янець-Подільський, Язлівець, Умань та ін. Під час визвольної війни заможні верстви вірменського населення підтримували заходи польських властей, спрямовані проти повсталих. Що ж до трудящих вірменів, то вони, навпаки, з великою симпатією поставилися до могутнього народного руху⁵⁴.

Ще в сорокові роки XVII ст. вірменське населення на Україні засуджувало унію з Ватиканом, на яку погодилося вище вірменське духовенство. Рішуча боротьба українського народу проти наступу католицизму та унії викликала схвалення у вірменів, які жили на Україні. Подільський суддя Лукаш Мясковський повідомляв 27 жовтня 1648 р., що місто Кам'янець у небезпеці, бо «навіть вірмени-католики бунтують і втікають з міста...»⁵⁵.

У козацькому війську вірмени були ще до визвольної війни⁵⁶. В «Реєстрі» 1649 р. також є прізвиська явно вірменського походження. Так, у містечку Чорний Камінь Білоцерківського полку значиться Степан Вірменин, а в містечку Гришов того ж полку — Федір Ярмяк. У м. Умані записані козаки Макар Ормененко, Іван Оручияненко (можливо, українізоване — Арутюнян), Семен Ургіяненко (очевидно,

⁴⁹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 215.

⁵⁰ Акты ЮЗР, т. VIII, СПб., 1875, Дополнения, стор. 282.

⁵¹ Акты Московского государства, т. III, стор. 331.

⁵² Архив ЮЗР, ч. VII, т. I, К., 1886, стор. 467—468.

⁵³ Ив. Каманин. Цыганские короли в Польше в XVII и XVIII вв. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, К., 1916, стор. 100—113.

⁵⁴ Я. Р. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков, Ереван, 1962, стор. 67—68.

⁵⁵ I. Michalowski. Назв. праця, стор. 221.

⁵⁶ Zrodla dziejowe, t. XX, Warszawa, 1894, стор. 154.

утворене від вірменського «Ургіян») — з 1651 р. уманський полковник. Але, взагалі, виявити вірменів у «Реєстрі» важко, оскільки багато з них мали українські імена і прізвища. Так, зокрема, було в Києві, Кам'янці-Подільському та інших містах⁵⁷. Можливо, серед численних козаків з прізвищами Бут, Товмач, Толмач, що означали одне і те ж — «перекладач», також були вірмени, багато з яких знали по кілька мов.

Джерела донесли до нас відомості і про участь грузин у визвольній війні. В ті часи грузини були відомі на Україні головним чином під назвою «гурджій», «гурджій» (назва тюркського походження). В більшості випадків це були втікачі з турецького і кримського полону. В «Реєстр» 1649 р. вписано прізвища, з яких видно, що вони належали грузинам. Так, у місті Чигирині, в полковій сотні, «курєні осавульському», що перебував у безпосередньому віданні Б. Хмельницького, записаний грузин Михайло Кгурджій, в Іркліївській сотні Переяславського полку — Іван Кгурджій, в м. Полтаві Полтавського полку — Корнелій Кгуджул і Дем'ян Кгуджул, а в Куземській сотні цього ж полку — Грицько Груксин (грузин). Є в «Реєстрі» і ряд інших прізвищ, носії яких були, очевидно, грузинами. В Чигиринському полку в Олов'ятинській сотні записані Іван Гога та Павло Гуджава, а в Голтвянській сотні — Панько Коба. В Черкаському полку значиться Іван Обез. Відомо, що «обезами» на Русі здавна називали грузинів.

Султанська Туреччина та її васал — Кримське ханство — принесли українському народові безліч лиха і страждань. Турецько-татарські агресори нападали на Україну, розоряли її міста і села, гнали в неволю тисячі людей. Український народ протягом століть вів героїчну боротьбу проти цих жорстоких ворогів. Визвольна війна, хоч і внесла певні зміни у міжнародне становище України, не усунула загрози поглинення її султанською Туреччиною⁵⁸. Однак трудящі маси Туреччини і Криму не були ворогами українського народу.

Під час визвольної війни татари часто бували на Україні. Йдеться не про загарбників і не про союзників селянсько-козацького війська, а про татар, які кочували поблизу українських земель. З реляції польських посланців, які побували на Україні в січні 1651 р., видно, що багато татар перебувало поблизу Чорного лісу, тобто за одну милю від Чигирини — гетьманської резиденції. Татари їздили по наддніпрянських селах і закуповували у місцевих селян продовольство. «Але з кримських татар, — зазначалося у реляції, — немає жодного — одні ногайці, і то гультайство (тобто, незаможні.— Ф. Ш.), які з жінками і дітьми там живуть»⁵⁹. Російські послы, які восени 1653 р. відвідали Умань, писали, що сюди приїждять з Криму, а також з Очакова та інших татарських міст «торгують татарове и армене, и двory и лавки в городе для товаров наймут и многие татарове кочуют от Умани поблизу, в милях в трех и в четырех, и в Умань приезжают же»⁶⁰. До наведених прикладів слід додати, що в українському війську були й наймані татарські загоны⁶¹.

Переписи населення Придніпров'я XVI і XVII ст. свідчать, що тут у містах і селах також жили татари. Деякі з них переходили в пра-

⁵⁷ Акты ЮЗР, т. III, стор. 74; Архив ЮЗР, ч. V, т. I, К., 1869, стор. 37—38.

⁵⁸ Див.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), К., 1954, стор. 7.

⁵⁹ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 287.

⁶⁰ Акты ЮЗР, т. X, СПб., 1878, стор. 89.

⁶¹ A. Grabowski. Starożytnosci historyczne polskie, t. 1, Kraków, 1840, стор. 283.

вославну віру, мали українські імена. В «Реєстрі» десятки разів зустрічається прізвище Татарин. Стецько Басман, Фесько Котлубай, Осман Бутенко, Азамат, Грицько Маликбаша, Жадан Ногаєць, Іван Татарчин, Мурзак Кривець, Нарадин, Малик Атаманенко, Процик Сапсай, Кирей Кудинович, Гурич Галга Пултовський, Кгаркчей Кгочум, Мурзок та багато інших також були татарами або ногайцями, що потрапили до «Реєстру» як активні учасники воєнних дій.

У документах XVI ст. є згадки про служилих людей на Україні — чемерисів або черемисів (марійців). Напевно, вони прибули сюди у складі татарських загонів, що перебували на службі ще у Литовському князівстві⁶². На Україні вони жили в різних місцевостях. В одному з документів 1648 р. говориться, що під час боїв за м. Бар козаки спочатку оволоділи «Чемериським містечком», а згодом і самим містом⁶³. В «Реєстрі» записано дев'ять козаків на прізвище Чемерис, у тому числі 2 — в Канівському полку, 4 — у Брацлавському і по 1 — у Білоцерківському, Кальницькому, Миргородському полках.

Очевидно, починаючи з XVI ст. на Україні в різних місцевостях Подніпров'я жили черкеси. В 1648 р. 7000 черкесів прибуло на допомогу козацько-селянському війську⁶⁴. Можливо, що дехто з них також залишився на Україні. Із записаних до «Реєстру» 1649 р. прізвищ черкеського походження можна назвати такі, як Сепір Черкес, Осав Оліферович, Роман Черкес, Іван Черкес, Яків Черкес та інші.

Тридцять разів зустрічається в «Реєстрі» прізвище Турчин, 24 — Турчиненко і Турченко. Крім того, сюди вписані також Данило Турчинець, Турчинців зять, Василь Потурнак, Захарко Турчинов син та інші. Звичайно, не всі ці люди були турками, але коли не вони самі, то, можливо, їх предки були вихідцями з Туреччини або жили там.

Таким чином, як наведені, так і численні інші факти свідчать, що разом з українцями у визвольній війні 1648—1654 рр. брали участь представники ще 23 народностей.

«...Поділ суспільства на класи в історії, — писав В. І. Ленін, — повинен стояти перед нами ясно завжди, як основний факт»⁶⁵. І є всі підстави для висновку, що не експлуататорські класи, а трудящі маси, які «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»⁶⁶, були і в ті часи, і в тих складних умовах єдиними справжніми носіями зв'язків і дружби між народами. Це, зокрема, переконливо засвідчили події визвольної війни українського народу та участь у ній представників інших народів, що не тільки порушувало міцність державних перегородок, але й певною мірою ламало феодальні перепони, які перешкождали дальшому розвитку суспільства.

Ф. П. Шевченко

УЧАСТИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗЛИЧНЫХ НАРОДНОСТЕЙ В ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЕ 1648—1654 гг. НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье на основе фактического материала освещается одна из ярких страниц в богатой истории дружественных связей между народами — совместная борьба украинского и представителей других народов против магнатско-шляхетского владычества, за воссоединение Украины с Россией.

⁶² А. Мухлинский. Исследования о происхождении и состоянии литовских татар, Одесса, 1902.

⁶³ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/129, арк. 143.

⁶⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 44.

⁶⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 65.

⁶⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 97.

До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі

В. М. КУРИЛО (Київ)

ВИЗНАЧНА ПОДІЯ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в складі багатонаціонального Союзу РСР знаменувало собою здійснення віковичних мрій українського народу про свободу і національну незалежність, було видатною перемогою ленінської національної політики Комуністичної партії — політики братерства і співробітництва народів СРСР¹.

Боротьба українського народу за возз'єднання має давню історію, яка сягає корінням у глибину століть. Як відомо, після розпаду Київської Русі і послаблення давньоруських земель в результаті навали монголо-татарських орд українські землі були загарбані литовськими, польськими і угорськими феодалами, султанською Туреччиною та її васалом — Кримським ханством. У XVI ст. більша частина України була поневолена феодалною Польщею. Український народ зазнавав нестерпного соціально-економічного гніту і постійних національно-релігійних утисків.

У містах і селах України не припинялася боротьба народних мас проти поневолення і гніту, яка розхитувала фундамент польсько-шляхетського панування і водночас була перепорою для католицької агресії. Проте ця боротьба послаблювала українські землі. Гніт і безкінечні утиски завойовників загрожували самому існуванню українського народу. Трудящі маси України поступово приходили до усвідомлення того, що єдиною силою, яка може допомогти визволитися від іноземного гніту, був братній російський народ, який у XVII ст. мав уже сильну централізовану державу. Передові представники українського народу не раз зверталися до російського уряду за допомогою, просили возз'єднати Україну з Росією².

Визвольна війна українського народу проти польських феодалів у 1648—1654 рр., очолювана видатним політичним діячем і полководцем Богданом Хмельницьким, завершилась прийняттям на Переяславській Раді історичного рішення про возз'єднання України з Росією. Ця подія мала велике значення для дальшого економічного і культурного розвитку російського і українського народів, «...таких близьких, — за

¹ Див.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 24.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 1, М., 1953, стор. 5, 18, 27, 29.

словами В. І. Леніна, — і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³. Возз'єднання України з Росією назавжди зв'язало історичну долю українського народу з долею російського народу, в особі якого український народ мав найкращого друга і вірного захисника від навали зовнішніх ворогів, вірного союзника в боротьбі проти соціального гноблення. Цей акт був запорукою дальших успіхів у боротьбі народних мас проти іноземної окупації українських земель і передумовою їх возз'єднання.

Сьогодні трудящі Радянського Союзу, як і трудящі України, готуються гідно зустріти знаменну дату — 325-річчя возз'єднання України з Росією. У постанові ЦК Компартії України підкреслюється, що «325-річчя возз'єднання України з Росією відзначатиметься як знаменна подія в громадсько-політичному житті республіки, яскрава демонстрація плідності і непорушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни»⁴.

Великий російський критик і громадський діяч В. Г. Белінський, оцінюючи історичне значення возз'єднання України з Росією, писав: «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці... Разом з Росією їй належить тепер велике майбутнє»⁵. За зближення українського народу з російським, вважаючи, що у спільній боротьбі вони доб'ються волі, боровся Т. Г. Шевченко. На таких же позиціях стояв І. Я. Франко. На Буковині прагнення українського народу до возз'єднання оспівував Юрій Федькович. Звертаючись до О. Чернявського, він, зокрема, писав:

«Мости, брате Олексіку,
Мости ти, мій друже,
Єдної нашу Буковину
З Червоною Русев.
Най Черемош запінений
І Чорний, і Білий
Із братією, із руською
Нас більше не ділить»⁶.

Буковина, Східна Галичина і Закарпаття були загарбані Австро-Угорщиною. Габсбурзька імперія стала механічним з'єднанням багатьох національностей з різними мовами, звичаями, історичними традиціями. Австрійський уряд проводив на загарбаних землях реакційну політику «поділяй і володарюй», розпалював національну ворожнечу між народами, що їх населяли. Жорстоке національне гноблення доповнювалося посиленням кріпосницького гніту. Як підкреслював Ф. Енгельс, «Австрія досить часто доводила, що гноблення слабших націй — діло звичне для її правителів»⁷. Реакційну політику Габсбургів підтримувала панівна польська, румунська і українська верхівка.

Але зв'язки буковинських, закарпатських і східногалицьких українців з братами на Сході ніколи не припинялися, ніколи не послаблювалося їх прагнення до возз'єднання. На це вказували ще класики марксизму. Досліджуючи національні відносини в Австро-Угорщині у ХІХ ст., Ф. Енгельс, зокрема, писав, що австрійські слов'яни, насильно включені до складу Габсбурзької монархії, належать до тих народів,

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

⁴ Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. — «Радянська Україна», 17 вересня 1978 р.

⁵ В. Г. Белінський. Вибрані філософські твори, К., 1948, стор. 433.

⁶ Ю. Федькович. Вибрані твори, К., 1955, стор. 64.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 154.

які відкололися в ході історії від основної маси своєї нації, і тому головний центр тяжіння їх лежить поза Австрією, вони прагнуть до возз'єднання з своїм природним центром⁸.

Це стремління до возз'єднання підтримували передові громадські діячі як Росії, так і західноукраїнських земель. Виступаючи проти денационалізації українців і їх штучного роз'єднання, видатний російський революціонер-демократ О. І. Герцен, наприклад, підкреслював: «...Ми ніколи не були ні націоналістами, ні панславістами, ... але несправедливість до слов'ян завжди вважалась нами обурливою»⁹. Герцен, як і інші революційні демократи, вважав, що для слов'ян немає майбутнього поза Росією¹⁰.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. центр світового революційного руху перемістився в Росію. Поява на історичній арені найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду — Російської соціал-демократичної робітничої партії — мала вирішальне значення для дальшого розгортання революційної боротьби. Підкреслюючи історичну місію російського робітничого класу, В. І. Ленін писав: «...російський **робітник**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе **російський пролетаріат** (поруч з пролетаріатом усіх країн) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до переможної комуністичної революції*»¹¹. Робітничий рух на Україні розвивався в нерозривному зв'язку з боротьбою російського пролетаріату.

Трудящі західноукраїнських земель з великим інтересом слідували за революційною боротьбою в Росії, подавали російським робітникам моральну підтримку. У 1901 р. вони звернулися через газету «Іскра» з привітанням до пролетаріату Росії, в якому, зокрема, говорилося: «Ми більш ніж упевнені, що боротьба швидко закінчиться для вас повною перемогою, а тому від усієї душі поздоровляємо вас з побажанням: щасливої боротьби, товариші»¹².

Піднесення революційної боротьби в Росії й на Україні послужило поштовхом до розгортання робітничого і селянського руху на західноукраїнських землях. Буржуазно-демократична революція в Росії 1905—1907 рр. сприяла зростанню політичної свідомості трудящих. Палко вітаючи російську революцію, вони ще активніше включалися у визвольну боротьбу. Так, у січні — липні 1905 р. пройшли збори і демонстрації робітників Перемишля, Станіслава, Львова, Дрогобича, Стрия, Коломиї, Борислава¹³. 29 січня 1905 р. відбувся багатотисячний мітинг трудящих у Чернівцях. Виступаючи проголошували: «Геть царизм!», «Хай живе революція!»¹⁴.

У боротьбі проти соціального і національного гніту західноукраїнський пролетаріат використовував досвід російських робітників. Так, після Всеросійського жовтневого політичного страйку на Буковині, в Галичині і на Закарпатті, як і в самій Австро-Угорщині, посилювалася боротьба за загальне виборче право, що, як указував

⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 202—203.

⁹ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. XXI, М.—Пг., 1923, стор. 81.

¹⁰ Див.: Там же, т. X, М.—Пг., 1919, стор. 239.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 290.

¹² Ф. Шевченко. Историческое значение вековой дружбы украинского и русского народов. К., 1954, стор. 57.

¹³ І. С. Павлюк. Революційне піднесення в Галичині під впливом російської революції 1905—1907 рр.— З історії західноукраїнських земель, т. 1, К., 1957, стор. 46.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, К., 1969, стор. 26.

В. І. Ленін, відіграло вирішальну роль у проголошенні австрійським урядом проєкту виборчої реформи¹⁵.

Слідом за пролетаріатом на революційну боротьбу піднялося трудяще селянство. У березні — квітні 1905 р. пройшли численні селянські збори на Тернопільщині і Закарпатті, учасники яких вимагали поліпшення умов праці в поміщицьких маєтках. Влітку 1905—восени 1906 р. виступи селян переростають у страйкову боротьбу, яка в багатьох випадках переходила в збройні сутички з поліцією¹⁶.

Революційні події в Росії, а також піднесення під їх безпосереднім впливом визвольного руху серед українського населення Австро-Угорщини посилили прагнення трудящих до об'єднання українських земель. Так, у 1906 р. група селян Буковини і Галичини звернулася від імені трудящих з листом до селян — депутатів Державної думи, в якому говорилося, що народні маси західноукраїнських земель вже понад 600 років змагаються під польським, мадярським, німецьким і румунським гнітом і що без підмоги російської України вони не в силі забезпечити собі кращої долі. Поліпшення свого становища вони пов'язували із зміною державного ладу в Росії, який був би корисним для розвитку всіх національностей. «...До такої Росії, — писали селяни, — припадуть щиро всі народи...»¹⁷. За об'єднання українських робітників виступали і галицькі марксисты. Давши оцінку одному із закликів до «об'єднання без різниці націй», В. І. Ленін проголосив: «Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»¹⁸.

Реальну можливість практичного здійснення заповітної мрії про возз'єднання відкрила перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка стала поворотним пунктом у визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель. Вона, писав секретар ЦК Компартії Австрії Ф. Фюрнберг, «...вказала і народним масам Австрії шлях до миру — через революційну боротьбу за повалення власного імперіалістичного уряду»¹⁹. В середині січня 1918 р. в Австрії почався загальний страйк трудящих, який швидко перекинувся на Галичину, Буковину і Закарпаття. Робітники Борислава, Дрогобича, Львова, Берегового, Сваляви, Чернівців висловлювали солідарність з російським пролетаріатом і протестували проти зволікання австрійського уряду з підписанням справедливих і демократичного мирного договору з Радянською Росією²⁰.

8 — 9 січня 1918 р. в Хотині відбувся IV повітовий селянський з'їзд. Виражаючи волю народних мас, з'їзд проголосив перехід влади до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Хотинському повіті. На підставі ленінського декрету про землю в повіті було повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння²¹.

Ще раніше процес встановлення Радянської влади охопив Придніпайські землі. 20 листопада 1917 р. в Ізмаїлі був скликаний I з'їзд Рад Придніпайського краю, в роботі якого взяли участь делегати від

¹⁵ Дяв.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

¹⁶ І. С. Павлюк. Назв. праця, стор. 50.

¹⁷ Цит. за: В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 164.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 344.

¹⁹ Ф. Фюрнберг. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Австрию, М., 1967, стор. 22.

²⁰ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.), К., 1960, стор. 277—278.

²¹ В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук. Північна Буковина, її минуле і сучасне, Ужгород, 1969, стор. 74.

Рад Болграда, Акермана, Ізмаїла, Бендер, Рені, Кілії та інших міст. З'їзд прийняв рішення про визнання Ради Народних Комісарів і декретів II з'їзду Рад²². Але військові дії Австро-Угорщини та королівської Румунії у лютому 1918 р. перешкодили процесу встановлення Радянської влади в цих районах.

Велике значення для дальшого розгортання революційного руху мало повернення до Австро-Угорщини військовополонених після укладення Брестського мирного договору. Відзначаючи їх роль у революціонізованні мас, В. І. Ленін вказував: «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»²³.

Народні маси західноукраїнських земель прагнули встановити в краї такий лад, який був у Радянській Росії і Радянській Україні. Про це свідчать численні факти. Так, восени 1918 р. колишні військовополонені з Чернівців відкрито заявили на зборах: «Ми пройняті вірою росіян у свободу. Ми повернулися з фронту... і хочемо вирвати Буковину з пазурів багачів і лихварів... Ми хочемо зробити з Буковини республіку. Ми хочемо організувати солдатські Ради, що їх мають росіяни, і влаштувати громадські порядки так, як їх влаштовували російські солдати в Росії»²⁴. Народні збори, що відбулися 21 вересня 1918 р. у Снятині, ухвалили резолюцію, в якій робітники й селяни вимагали, щоб «Східна Галичина і Буковина були прилучені до матері-України»²⁵. Подібні резолюції були прийняті також трудящими Товмача, Збаража, Станіслава, Жовкви, Надвірної, Коломиї та інших міст²⁶.

Революційні виступи мас привели до краху Австро-Угорської імперії. 31 жовтня 1918 р. новий австрійський уряд прийняв рішення проголосити Австрійську республіку незалежною буржуазною державою. Буржуазними республіками були проголошені також Угорщина і Чехословаччина²⁷. Аналізуючи становище в Австрії, В. І. Ленін відзначав: «...Стає очевидним, що буржуазія різних маленьких держав, на які тепер Австрія розпадається, що ця буржуазія ні в якому разі не вдержиться, що її панування, її влада в цих державах буде дуже коротким, минушим явищем, бо скрізь стукає в двері робітнича революція»²⁸. Відчуваючи це, західноукраїнська буржуазія, яка стояла на монархічних позиціях, поспішно захопила владу в краї у свої руки. Проголосивши ЗУНР, вона проводила контрреволюційну внутрішню і зовнішню політику: жорстоко придушувався революційно-визвольний рух, робилося все можливе, щоб перешкодити встановленню Радянської робітничо-селянської влади на Україні.

Велике значення для розгортання революційної боротьби трудящих за возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР мало створення Комуністичної партії Буковини та комуністичних організацій Закарпаття (листопад 1918 р.) і Комуністичної партії Східної Галичини (лютий 1919 р.).

²² П. Г. Смішко. Боротьба трудящих українських Придунайських земель за возз'єднання з УРСР, Львів, 1969, стор. 32.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 145.

²⁴ I. Nistoi. Amintiri răslețe din timpul Unirii 1918, Cernăuți, 1938, стор. 194—195.

²⁵ О. Ю. Карпенко. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.— З історії західноукраїнських земель, т. 1, стор. 74.

²⁶ Є. М. Галушко. З історії боротьби за возз'єднання з Радянською Україною.— «УІЖ», 1969, № 9, стор. 51.

²⁷ Е. Пристер. Краткая история Австрии, М., 1952, стор. 508.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 106.

З кінця 1918 р. спостерігалось посилення боротьби трудящих за возз'єднання з Радянською Україною. Так, 3 листопада у Чернівцях відбулося Всебуковинське віче, делегати якого висловилися за «прилучення австрійської частини української землі до України»²⁹. Замість старої адміністрації населення обирало тут нову. Селяни Вашківцького, Заставнівського, Кіцманського та інших повітів створювали Ради — органи народної влади³⁰.

Восени 1918 р. створюються Ради робітників, солдатів і селян-бідняків на Закарпатті. На численних зборах трудящі вимагали ліквідації поміщицького землеволодіння і возз'єднання Закарпаття з Україною «без панів і попів». Всенародні збори, що відбулися у Хусті, на яких було представлено 420 сільських і міських громад, прийняли постанову про необхідність возз'єднання Закарпаття з Україною³¹.

Трудящі Закарпаття палко вітали встановлення Радянської влади в Угорщині. Вони із зброєю в руках захищали соціалістичні завоювання угорського народу. Угорський революційний уряд визнав за українським населенням право на самовизначення і возз'єднання з Радянською Україною³².

Однією з найяскравіших сторінок героїчної боротьби трудящих проти буржуазно-поміщицької ЗУНР було Дрогобицьке повстання у квітні 1919 р. Повсталі обрали революційний комітет, який оголосив про ліквідацію ЗУНР та перехід влади до рук робітничо-селянської Ради. Було надіслано привітання Радянським урядам України та Угорщини³³. І хоч збройний виступ дрогобицьких трудящих закінчився поразкою, він свідчив про неминучість краху буржуазно-поміщицької влади на західноукраїнських землях.

Міжнародний імперіалізм докладав чимало зусиль, щоб затримати розвиток революційного руху, не допустити встановлення Радянської влади і возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній державі. З допомогою імперіалістичних урядів Антанти буржуазно-поміщицька Польща, королівська Румунія, буржуазна Чехословаччина в 1918—1919 рр. окупували Північну Буковину, Закарпаття та Східну Галичину і встановили тут жорстокий режим терору.

Проте визвольна боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною не припинилась. У січні 1919 р. спалахнуло велике повстання в Хотинському повіті, підготовлене і очолене місцевою більшовицькою організацією. Влада в повіті перейшла до рук тимчасового революційного органу — Директорії, яка проголосила, що боярська Румунія незаконно захопила Хотинщину, і закликала до боротьби за визволення рідного краю. Директорія заявила також про відновлення всіх свобод, здобутих народом внаслідок перемоги революції в Росії³⁴. Відсутність організаційного центру і чіткого політичного керівництва привели до поразки і цього повстання.

Переможні дії Червоної Армії на фронтах громадянської війни, розгром білополяків і визвольний похід радянських військ у Східну Галичину влітку 1920 р. поклали початок новому етапові у розвитку революційного руху на західноукраїнських землях. Народні маси вітали прихід Червоної Армії. У визволених від окупантів 20 повітах

²⁹ «Буковина», 10 листопада 1918 р.

³⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 146, арк. 2.

³¹ Історія Української РСР. В 2-х т., т. 2, К., 1957, стор. 210.

³² Ю. Ю. Сливка. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення, К., 1973, стор. 27.

³³ В. Маланчук. Назв. праця, стор. 189.

³⁴ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3-х т., т. 2, К., 1968, стор. 119.

Східної Галичини робітники і селяни встановили радянські порядки. Владу трудящих було відновлено також на Західній Волині. 8 липня 1920 р. на визволеній території було проголошено Галицьку Радянську Соціалістичну Республіку і обрано її тимчасовий уряд — Галицький революційний комітет (Галревком) на чолі з В. П. Затонським³⁵. Ці заходи були розцінені трудящими масами як початок здійснення мрії про возз'єднання з Радянською Україною. Про це, зокрема, писав 10 серпня 1920 р. В. П. Затонський в одному з листів до ЦК КП(б)У: «Між іншим, тут, у Галичині, абсолютно ніхто не цікавиться питанням про її самостійність і т. п. (правда, що ми знаходилися в суто українських районах), якось усі впевнені, що Галичина просто приєднається до Радянської України, вважають це абсолютно природним і дивуються, що з'їзду Рад прийдеться вирішувати таке просте і до очевидності ясне для всіх питання»³⁶.

Боротьба за встановлення Радянської влади в ряді населених пунктів переростала у збройні повстання. У Прикарпатті, зокрема, повстали очолив Ф. Бекеш. Повстанці проголосили Бойківську Радянську республіку і прагнули з'єднатися з частинами Червоної Армії³⁷. Загальне повстання проти окупантів готувалося на Буковині. З цією метою у серпні 1920 р. у с. Завалля Снятинського повіту на Галичині був створений повстанський комітет на чолі з членом ЦК Компартії Буковини С. Ю. Гуцуляком³⁸. Такі комітети діяли в багатьох містах Буковини³⁹. Населення дедалі більше охоплювали тут антивоєнні настрої, в армії посилювалося дезертирство. Як доповідали румунські агенти, «більша частина молоді призовного контингенту з придністрянських сіл останнім часом перейшла у Галичину і вступила до більшовицької армії»⁴⁰.

18 червня 1920 р. загальний політичний страйк оголосили робітники Закарпаття. У страйку взяло участь понад 80 тис. чол. Страйкуючі вимагали припинення інтервенції Антанти проти Радянської Росії і скасування режиму воєнної диктатури на Закарпатській Україні⁴¹.

Як відомо, на початку 20-х років спостерігався період тимчасової часткової стабілізації капіталізму. Буржуазно-поміщицькій Польщі, боярській Румунії, буржуазній Чехословаччині вдалося певною мірою ліквідувати наслідки першої світової війни, придушити революційний рух, загальмувати природний процес возз'єднання українських земель.

Розвиток українських земель у цей період проходив по-різному. Радянська Україна разом з братньою сім'єю народів СРСР успішно будувала соціалістичне суспільство, бурхливими темпами розвивалися її соціалістична економіка, наука і культура. Західноукраїнські землі, окуповані буржуазно-поміщицькою Польщею, Румунією і Чехословаччиною, було перетворено фактично в аграрно-сировинні придатки цих країн. Навіть традиційні галузі промисловості — нафтова, лісообробна, текстильна і харчова — тут зовсім не розвивалися.

Економічна криза, що охопила капіталістичний світ у цей період, поглибила занепад промисловості. Кількість промислових підприємств

³⁵ Там же, т. 3, К., 1970, стор. 347.

³⁶ Цит. за: Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 372—373.

³⁷ Ю. Ю. С л и в к а. Назв. праця, стор. 36.

³⁸ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 103, арк. 2—5.

³⁹ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 119, оп. 1, спр. 89, арк. 22, 230.

⁴⁰ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 4651, арк. 79.

⁴¹ Торжество історичної справедливості, стор. 389.

протягом 1929—1939 рр. у Східній Галичині скоротилася більш як на 40% ⁴², на Буковині — майже вдвоє ⁴³. У промисловості окупованих земель панував іноземний капітал. Німецькі, австрійські, американські, бельгійські, французькі та англійські капіталісти по-хижацькому використовували природні багатства краю. Заощаджуючи на устаткуванні, на заходах по схороні праці робітників, збільшуючи тривалість робочого дня, скорочуючи заробітну плату, імперіалісти одержували величезні прибутки.

Дедалі більше занепадало й сільське господарство. Широко розрекламовані буржуазними урядами Польщі, Румунії, Чехословаччини аграрні реформи нічого не дали трудовому селянству. Тут зберігалось поміщицьке землеволодіння. Основна маса селянських господарств була малоземельною. Господарств, що мали землі до 2 га, на Волині налічувалося 14,2%, у Східній Галичині — 57,3, на Буковині — 80% ⁴⁴. Сільське господарство так і не вийшло з післявоєнної кризи.

Польські, румунські та чеські окупанти, як і їх австрійські попередники, жорстко визискували трудящі маси. Реальна заробітна плата робітників постійно зменшувалася. В краї панувало хронічне безробіття, яке набувало загрозливих розмірів, бо в резервну армію праці з кожним роком вливалися нові й нові маси розорених селян. «Куди не глянеш — писала соціал-демократична газета «Vorwärts», — всюди злидні і голод та повна байдужість уряду до бідноти» ⁴⁵.

Економічний гніт доповнювався національним гнобленням і політичним безправ'ям українського народу. Проводячи шовіністичну політику, польська, румунська і чеська буржуазія намагалася денаціоналізувати українську націю. Переслідувалася українська мова і культура. Було ліквідовано національні школи і культурно-освітні заклади. Уже в 1926/27 навчальному році на Буковині, наприклад, не залишилося жодної української початкової школи ⁴⁶. Не було українських шкіл і на Волині, Галичині та в Закарпатті. 60—80% населення західноукраїнських земель було неписьменним.

Трудящі не мирилися з тяжким соціальним і національним гнобленням, продовжували боротьбу проти поневолювачів, за возз'єднання з Радянською Україною. Керівником і натхненником цієї боротьби були Комуністична партія Західної України, Комуністична партія Буковини, комуністична організація Закарпаття. Українське питання розглядалося на V конгресі Комінтерну, в рішеннях якого, зокрема, вказувалося, що воно «є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії, Чехословаччині, так і в суміжних країнах». Конгрес поставив перед компартіями країн, які поневолили українські землі, завдання активізувати боротьбу трудящих за возз'єднання з Радянською Україною. Ця боротьба може бути успішною, підкреслювалося в рішенні конгресу, лише при умові, якщо трудящі цих земель усю свою діяльність будуватимуть «на найтіснішому союзі з керованою комуністичними партіями цих країн боротьбою робітників і селян за повалення влади ка-

⁴² Л. Я. Корнійчук. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920—1939 рр.). К., 1957, стор. 8.

⁴³ Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах, т. 6, К., 1977, стор. 421.

⁴⁴ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 38; В. М. Курило. У боротьбі за визволення, Львів, 1977, стор. 28.

⁴⁵ «Vorwärts», 6 березня 1931 р.

⁴⁶ В. М. Курило. Назв. праця, стор. 48.

піталу»⁴⁷. На комуністичні партії Польщі, Румунії, Чехословаччини покладалося завдання забезпечити керівництво комуністичними організаціями Північної Буковини, Східної Галичини і Закарпаття.

Відстоюючи інтернаціональні позиції, комуністичні партії Польщі, Румунії, Чехословаччини підтримували справедливі вимоги трудящих окупованих земель. Так, IV з'їзд КПР у спеціальній резолюції з національного питання висунув лозунг «самовизначення всіх національностей аж до їх відокремлення». З'їзд зобов'язав партійні організації підтримувати бажання трудящих мас Буковини до возз'єднання з Радянською Україною всіма формами агітації і повсякденною роботою⁴⁸. Подібні рішення приймалися також комуністичними партіями Польщі і Чехословаччини.

Під керівництвом комуністів на окупованих західноукраїнських землях невинно посилювався революційно-визвольний рух. У 1922—1928 рр. значні політичні виступи робітників і селян відбулися на Волині й Тернопільщині, на Буковині і Закарпатті, у Львові, Стрию та інших містах і селах. Демонстрації і мітинги трудящих проходили під лозунгами: «Геть польських окупантів!», «Хай живе Радянська Україна!», «За возз'єднання з Радянською Україною!»⁴⁹. Найвизначнішою подією цього періоду було Татарбунарське повстання. У вересні 1924 р. доведені до відчаю селяни с. Татарбунар (тепер райцентр Одеської області) піднялися на збройну боротьбу за відновлення Радянської влади на Придунайських землях і возз'єднання з СРСР⁵⁰.

Новий етап революційно-визвольного руху почався в роки світової економічної кризи. Виступи залізничників і комунальних працівників Львова, 12-тисячний страйк нафтовиків Прикарпаття, загальні страйки робітників Галичини, буковинських лісорубів, чернівецьких текстильників, чотиритижневий страйк виноградарів Березівщини, будівельників Хуста — таким є далеко не повний перелік класових битв пролетаріату цього періоду.

Широкого розмаху набрала боротьба безробітних. Під впливом виступів робітничого класу почався масовий селянський рух. У 1929—1930 рр. страйками було охоплено понад 150 сіл краю⁵¹. Кульмінаційним моментом у революційному русі цього періоду було повстання селян Ліського повіту Львівського воєводства⁵². Водночас розгорнувся партизанський рух. На Волині, зокрема, він охопив південні волості Поліського воєводства. Партизани нападали на поліцейські дільниці, розправлялися з представниками влади, палили маєтки експлуататорів. Як доповідали агенти поліції, трудящі міст і сіл не втрачали віри у те, що окупаційні ланцюги скоро будуть розірвані і загарбані українські землі «об'єднуються з прекрасною Україною»⁵³.

З середини 1933 р. на західноукраїнських землях розгорнувся антивоєнний рух трудящих. Антифашистські демонстрації і мітинги пройшли 1 Травня 1935 р. майже в усіх містах Західної України. У цей період було організовано страйки протесту проти розстрілу кра-

⁴⁷ Пятый Всемирный Конгресс Коминтерна. Стенографический отчет, ч. 2, М., 1925, стор. 126.

⁴⁸ Documente din istoria Partidului Comunist din România 1923—1928, București, 1953, стор. 593—594.

⁴⁹ Історія Української РСР. В 2-х т., т. 2, стор. 465.

⁵⁰ П. Г. Смішко. Назв. праця, стор. 172.

⁵¹ М. Куліченко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971, стор. 222.

⁵² М. Герасименко, Б. Дудикевич. Назв. праця, стор. 127.

⁵³ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 5971, арк. 52.

ківських робітників. У квітні 1936 р. відбувся масовий політичний виступ робітників Львова, у травні 1936 р. — Антифашистський конгрес діячів культури Польщі. Антифашистські виступи сприяли зростанню страйкової боротьби пролетаріату. В 1934—1938 рр. кількість страйків зросла удвічі проти періоду світової економічної кризи⁵⁴. Характерною особливістю виступів трудящих було поєднання економічних вимог з політичними, боротьба за створення єдиного антифашистського народного фронту.

На перешкоді здійсненню заповітних прагнень трудящих західноукраїнських земель стояли зрадники народу — українські буржуазні націоналісти, які за допомогою загарбників сподівалися перетворити західноукраїнські землі у плацдарм нападу на Радянський Союз. Націоналістичні найманці виправдовували ідею кровопролитної війни на Україні. Вони активно готувалися до неї, вели брудну наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу і Радянської України. Комуністичні організації, керуючи революційним рухом, проводили рішучу боротьбу проти зрадницької політики українських націоналістів, викривали їх як прислужників буржуазії і поміщиків, агентів міжнародного імперіалізму. Комуністи активно пропагували успіхи радянського народу в будівництві соціалізму. Ця робота не пройшла безслідно. Стоячи на інтернаціоналістських позиціях, західноукраїнські трудящі виявляли братерську солідарність з радянським народом, що будував соціалізм, виступали на захист і підтримку першої в світі держави робітників і селян. Трудящі маси були глибоко переконані в тому, що братній радянський народ допоможе їм визволитися з капіталістичного рабства.

Ця допомога прийшла у вересневі дні 1939 р. Внаслідок навали гітлерівців і зради польських політичних кіл Польща була доведена до катастрофи. Створилася загроза для миру й безпеки радянських народів, а також ще більш жахливого поневолення трудящих західних земель України і Білорусії. В силу зазначених обставин Комуністична партія і Радянський уряд не могли не вжити заходів, спрямованих на зміцнення безпеки країни, і, виражаючи волю й бажання російського й українського народів, подали руку допомоги своїм єдинокровним братам — українцям і білорусам — у їх визволенні від чужоземного гноблення. Знаменного дня 17 вересня 1939 р. війська Червоної Армії вступили на споконвічні українські і білоруські землі.

Історичне рішення Радянського уряду про допомогу трудящим західних областей, яке було результатом послідовної лєнінської зовнішньої політики миру і братерської співдружності народів, викликало гаряче схвалення всіх народів СРСР, безмежну радість і вдячність трудящих Західної України.

Радянський уряд не нав'язував трудящим Західної України форм суспільно-політичного устрою. Яким мав бути тут державний і суспільний лад, вирішував всенародний плебісцит. 4 жовтня 1939 р. Львівське тимчасове управління звернулося до Станіславського, Тернопільського та Луцького тимчасових управлінь з відозвою про утворення комітету по організації виборів до Народних Зборів, на яких трудящі мали прийняти рішення про владу та устрій на Західній Україні. Звернення Львівського тимчасового управління підтримали всі західноукраїнські трудящі. В містах і селах відбувалися мітинги і збори, на яких народ висловив свою волю.

⁵⁴ Торжество історичної справедливості, стор. 473—475.

Майже сотисячні збори трудящих Копичинського, Буцацького, Чортківського і Бібркського повітів Львівського та Тернопільського воєводств звернулися з листом до ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, у якому, зокрема, писали: «Після всього того, що ми одержали з приходом Червоної Армії, ми для себе не шукаємо іншого шляху, крім радянського. Ми бажаємо бути в єдиній сім'ї з нашими братами, які щасливо живуть у Радянській Україні»⁵⁵. Такою була воля народу, такими були наслідки всенародного плебісциту.

На справжнє свято перетворилися вибори до Народних Зборів Західної України, які відкрилися у Львові 26 жовтня 1939 р. На зборах було проголошено Декларацію про встановлення Радянської влади в Західній Україні. «Виражаючи одностайну волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу,— зазначалося в Декларації,— Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України. Віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Українські Народні Збори заявляють про непохитну волю народу Західної України захищати і відстоювати владу Рад від усіх нападів, звідки б вони не виходили.

Українські Народні Збори виражають непохитну впевненість у тому, що встановлення Радянської влади, керованої Комуністичною партією (більшовиків), приведе до розквіту продуктивних сил, народного добробуту і культури народу Західної України»⁵⁶.

Загальне схвалення трудящих дістали декларації Народних Зборів про націоналізацію банків і великої промисловості Західної України, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель.

Дату 1 листопада 1939 р. золотими літерами вписано в історію українського народу. Цього дня позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР задовольнила прохання Народних Зборів і включила Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з возз'єднанням з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. 15 листопада 1939 р. позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Так було здійснено заповітну мрію українського народу про возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Над возз'єднаною землею засяяло сонце Радянської влади. Назавжди було покінчено з безробіттям, безземеллям, соціальним і національним гнобленням. Возз'єднання знаменувало собою визначну перемогу ленінської національної політики Комуністичної партії, було яскравим свідченням дальшого зміцнення Радянської держави.

Завершення історичного процесу об'єднання в єдине ціле всіх українських земель стало можливим після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, коли прапор свободи, яку принесла Радянська Армія, замайорів і в Закарпатті.

Історичний процес возз'єднання споконвічних українських земель був об'єктивно закономірним. Він зумовлювався багатовіковою історичною і культурною спільністю частин єдиного народу, який протягом століть був роз'єднаний іноземними поневолювачами і знаходив-

⁵⁵ «Комуніст», 20 жовтня 1939 р.

⁵⁶ «Комуніст», 28 жовтня 1939 р.

ся по різних сторонах кордонів. Саме назрілою необхідністю розв'язання цього питання і керувалися у своїх діях Комуністична партія і Радянський уряд, які прагнули до встановлення історичної справедливості і розуміли бажання всього українського народу знищити штучні кордони і возз'єднатися в єдиній сім'ї братніх народів.

* * *

Сорок років минуло відтоді, а на оновлених західноукраїнських землях завдяки постійному ліклуванню КПРС і Радянського уряду, натхненній праці трудящих, братерській допомозі всіх народів нашої Вітчизни сталися величезні зміни. Вони викликають щире захоплення наших друзів і водночас подив та злість у ворогів.

Здійснення ленінської національної політики КПРС, спрямованої на прискорений розвиток західних областей України, дало можливість за короткий історичний строк подолати економічні і соціальні відмінності між західними і східними районами республіки, забезпечити неухильне зростання добробуту населення. Братерська дружба народів, гармонійний розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни є запорукою успішного виконання західноукраїнськими трудящими завдань, поставлених перед ними XXV з'їздом КПРС, основою дальшого процвітання західних областей України в єдиній сім'ї радянських народів.

В. М. Курило

ВЫДАЮЩЕЕСЯ СОБЫТИЕ В ЖИЗНИ УКРАИНСКОГО НАРОДА

Резюме

В статье показано осуществление заветной мечты украинского народа о воссоединении украинских земель в едином Украинском Советском государстве, подчеркивается историческое значение этого события для расцвета западноукраинских земель, что явилось результатом проведения ленинской национальной политики КПРС.

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1959—1975 рр.)

Завдяки послідовному здійсненню ленінської національної політики, братерській допомозі всіх народів нашої країни трудящі західних областей України досягли великих успіхів у соціально-економічному, політичному і культурному будівництві. Народне господарство цього регіону має розвинутий багатогалузевий характер і високий технічний рівень. «Радянський лад невідомо змінив життя цих областей. Досить сказати,— підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у промові на засіданні позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання,— що ключова галузь економіки — промисловість розвивається в 2—3 рази швидше, ніж у цілому по Україні. Все це не може не викликати почуття законної гордості за нашу партію, за рідну Радянську владу, за величчі досягнення соціалізму»¹.

Значних успіхів досягли трудящі краю, зокрема, в галузі вищої освіти. Вдосконалення наукових основ змісту, форм і методів навчально-виховного процесу, галузевої структури мережі вузів, інтенсифікація наукових досліджень, розширення підготовки молодих спеціалістів, зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів є особливо характерними для досліджуваного періоду.

Деякі аспекти розвитку вищої освіти в західних областях України за роки Радянської влади вже висвітлювалися в колективних працях², монографічних дослідженнях³ та статтях⁴. Однак досі немає узагальнюючої праці про досягнення в галузі вищої освіти в краї в умовах розвинутого соціалізму, де ця проблема розглядалася б комплексно і в певних хронологічних рамках.

¹ Позачергова сьома сесія Верховної Ради СРСР (дев'ятого скликання). Стенографічний звіт, М., 1977, стор. 28.

² Історія Української РСР у 2-х томах, К., 1969; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Розквіт культури, К., 1967; Розвиток української культури за роки Радянської влади. 1917—1967 рр., К., 1967; Народна освіта в Українській РСР. 1917—1967 рр., К., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 2, К., 1968.

³ Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр., К., 1967; В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новоміський. Вища школа УРСР. Здобутки і перспективи. 1966—1970, К., 1971; І. Я. Кошарний. У сузір'ї соціалістичної культури, Львів, 1975; А. П. Ігнатенко. Соціалістична культура на службі трудящих, К., 1976.

⁴ Ф. І. Стеблій. Розвиток вищої освіти в західних областях УРСР в 1944—1960 рр.— 3 історії Української РСР. Збірник статей, К., 1963; Т. Г. Соколовська. Розвиток вищої школи в західних областях УРСР в роки семирічки. — Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук, вип. 1, Львів, 1968; В. М. Холевчук. Розвиток науки в західних областях Української РСР в період комуністичного будівництва. — «УІЖ», 1973, № 11.

Нові відомості про розвиток вищої освіти в західних областях республіки в 1959—1975 рр., що наводяться в даній статті, є яскравим свідченням всезростаючих переваг соціалістичної системи освіти, життєдайної сили ленінської національної політики, непорушної дружби народів нашої країни.

Вирішальним фактором, що забезпечує успішний розвиток вищої освіти, є постійна турбота Комуністичної партії і Радянського уряду про вдосконалення її системи. У Програмі партії, рішеннях ХХІ ХХІІІ—ХХV з'їздів КПРС визначено важливі завдання в справі неухильного підвищення ролі вищої освіти у створенні матеріально-технічних і культурних передумов побудови комуністичного суспільства.

Конкретні шляхи втілення цих завдань у життя визначено в постановках ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки і використання спеціалістів» (1963), «Про заходи по поліпшенню підготовки спеціалістів і вдосконаленню керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні» (1966), «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» (1972), «Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах» (1964) тощо⁵. Рішення партії спрямовують зусилля професорсько-викладацьких колективів на підвищення науково-теоретичної і прикладної ефективності змісту освіти, на оптимізацію навчального процесу, інтенсифікацію наукових досліджень, розширення і поліпшення підготовки спеціалістів високої кваліфікації. На розвиткові вищої освіти у краї благотворно позначається вплив досвіду вузів інших областей УРСР та вищої школи союзних республік. Все це створює сприятливі умови для підвищення ролі вузів західних областей України у загальнодержавній системі підготовки висококваліфікованих кадрів, у прискоренні темпів науково-технічного прогресу, соціально-економічного і культурного будівництва.

Важливими заходами, спрямованими на інтенсифікацію і підвищення рівня ефективності вищої освіти, є створення нових вузів, раціональніше розміщення старих, розширення їх структурних підрозділів та ін. Протягом досліджуваного періоду у краї було відкрито Івано-Франківський інститут нафти і газу (1967 р.), Тернопільський фінансово-економічний інститут (1971 р.). Ще раніше, в 1959 р., до м. Ровно переведено Інститут інженерів водного господарства. У м. Тернопіль переміщено Кременецький педагогічний інститут. Дрогобицький педінститут укрупнено шляхом об'єднання з Львівським. За цей період відкрилися 4 філіали вузів і 10 загальнотехнічних факультетів. Кількість факультетів денної форми навчання збільшилася від 78 до 113, заочних — від 5 до 9, вечірніх — від одного до 5. Крім цього, у вузах діє 12 заочних і 11 вечірніх відділень. Загалом у 1975 р. налічувалося 168 одиниць структурних підрозділів, тобто в 1,5 раза більше проти 1958 р. До кінця 1975 р. у регіоні функціонували 24 вищі навчальні заклади з широко розгалуженою мережею структурних підрозділів⁶. Базові вузи розміщено в усіх обласних центрах.

⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 421—429; т. 9, М., 1972, стор. 125—135; Справочник партийного работника, вып. 13, М., 1973, стор. 202—210; вып. 6, М., 1966, стор. 339—343.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 9, спр. 6464, арк. 54; спр. 7990, арк. 223; Архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Учебно-методичне управління (далі — Архів МВССО УРСР. УМУ). Звіти за 1974 р.: Львівського політехнічного інституту (далі — ЛПІ), арк. 3; Українського інституту інженерів водного господарства (далі — УІВГ), арк. 3—4; Звіти за 1975 р.: Львівського державного університету (далі — ЛДУ), арк. 6; Львівського лісотехнічного інституту (далі — ЛЛТІ), арк. 4;

а також в одному з міст обласного підпорядкування. У трьох містах відкрито їх структурні підрозділи. У дорадянський період вищі навчальні заклади діяли тільки в двох містах.

Значні кількісні і якісні зміни відбулися в мережі кафедр. У технічних вузах створено кафедри машино-, приладобудівного, механічного і технологічного профілів. Збільшується кількість кафедр прикладних наук в університетах. У ряді педагогічних інститутів організовуються кафедри загальнотехнічних дисциплін, методик політехнічних дисциплін і технічних засобів навчання, педагогіки і методики початкового навчання, теорії та методики піонерської і комсомольської роботи тощо. У багатьох вузах проведено розукрупнення кафедр. Розширюється мережа кафедр суспільних і гуманітарних наук. В університетах, ряді технічних навчальних закладів та інших вузах створено кафедри наукового комунізму, наукового атеїзму тощо⁷.

Мережа вузів та їх структурних підрозділів в цілому відповідає основним сучасним вимогам соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку всієї країни, республіки, її західних областей, зокрема. Вона охоплює майже всі найважливіші галузеві групи навчальних закладів. Кадри спеціалістів з вищою освітою для промисловості і будівництва готують 6 вузів, транспорту і зв'язку — 2, сільського і лісового господарства — 4, спеціалістів економіки і права — 6, охорони здоров'я — 5, фізичної культури і спорту — 3, освіти — 8, для інших галузей культури — 3 вузи. Здійснюється підготовка кадрів з більш як 150 спеціальностей. У 1975 р. їх кількість збільшилася порівняно з 1959 р. в 1,7 раза⁸.

Зміцнюється матеріально-технічна база вузів. Дальший її розвиток забезпечується безперервним зростанням державних бюджетних асигнувань. Протягом 1959—1975 рр. їх сума тільки на капітальне будівництво зросла майже в 6 разів. Це дало можливість розгорнути широке будівництво навчально-лабораторних, житлово-побутових, спортивно-оздоровчих і культурно-освітніх об'єктів. Загалом у технічних вузах корисна площа навчально-лабораторного фонду збільшилася від 70,6 тис. кв. м. до 255,4 тис. кв. м (у 3,6 раза), педагогічних — на 25,1 тис. кв. м (в 2,5 раза), у медичних — на 36,4 тис. кв. м (в 2,3 раза). Про її істотне розширення свідчить також зростання в 1,5—2,5 раза об'єму корисної площі на одного студента у більшості вузів⁹.

Архів Міністерства освіти УРСР. Управління учбових закладів (далі — МО УРСР. УУЗ). Звіти за 1974/75 р.: Дрогобицького педінституту (далі — ДПІ), арк. 2; Івано-Франківського педінституту (далі — ІФПІ), арк. 3; Луцького педінституту (далі — Луцьк ПІ), арк. 3; Тернопільського педінституту (далі — ТПІ), арк. 2; Ровенського педінституту (далі — РПІ), арк. 3.

⁷ Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти за 1974 р.: ЛПІ, арк. 3—4; УІВГ, арк. 4; ЛДУ, арк. 5; Архів МО УРСР. УУЗ. Звіти за 1974/75 р.: ДПІ, арк. 96; ІФПІ, арк. 3; Луцьк ПІ, арк. 2; ТПІ, арк. 3; РПІ, арк. 9; Чернівецький державний університет, Львів, 1975, стор. 148—166.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 220, арк. 46; Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти за 1974 р.: ЛПІ, арк. 3—8; Івано-Франківського інституту нафти і газу (далі — ІФІНГ), арк. 1; УІВГ, арк. 4; ЛДУ, арк. 3; Архів МО УРСР. УУЗ. Звіти за 1974/75 р.: ДПІ, арк. 46; ІФПІ, арк. 96; Луцьк ПІ, арк. 2; РПІ, арк. 98; ТПІ, арк. 3.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 9, спр. 6464, арк. 102; ф. 166, оп. 16, спр. 2655, арк. 1—4; ф. Р-4621, оп. 2, спр. 180, арк. 2—4; Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти за 1974 р.: ЛПІ, арк. 179, 183; ІФІНГ, арк. 151, 169, 171; УІВГ, арк. 52, 57; ЛЛТІ, арк. 87, 93; Архів МО УРСР, УУЗ. Звіти за 1974/75 р.: ДПІ, арк. 96; ІФПІ, арк. 134; Луцьк ПІ, арк. 126; РПІ, арк. 106; ТПІ, арк. 98; Архів Міністерства охорони здоров'я (далі — МОЗ УРСР). УУЗ. Звіти медінститутів за 1974/75 р.: Івано-Франківського (далі — ІФМІ), арк. 6; Львівського (далі — ЛМІ), арк. 2; Тернопільського (далі — ТМІ), арк. 2—8; Чернівецького (далі — ЧМІ), арк. 4.

Серед комплексу заходів, спрямованих на зміцнення навчально-матеріальної бази вузів регіону, важливе місце відводиться поліпшенню їх технічного оснащення. Вузи забезпечуються високоефективними технічними засобами навчання, сучасним дослідницько-експериментальним обладнанням, обчислювальною технікою тощо. Створено широку мережу кабінетів і лабораторій програмованого навчання автоматизованих класів, організовано машинно-обчислювальні центри. У більшості навчальних закладів кількість електронно-обчислювальної техніки за роки дев'ятої п'ятирічки зросла удвічі¹⁰.

Швидкими темпами розвивається будівництво житлово-побутових об'єктів для студентів і науково-педагогічних працівників. Загалом протягом 1959—1975 рр. площа студентських гуртожитків технічних навчальних закладів збільшилася з 39,3 тис. кв. м до 129,2 тис. кв. м, тобто в 3,3 раза, педагогічних — з 11,7 тис. кв. м до 44,7 тис. кв. м, або в 3,8 раза. У медичних вузах тільки за останнє десятиріччя вона досягла 34,9 тис. кв. м, тобто зросла в 2,8 раза. У 1971 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню матеріальних і житлово-побутових умов студентів вищих і учнів середніх спеціальних навчальних закладів»¹¹. У відповідь на рішення партії у переважній більшості вузів корисну площу гуртожитків було значно збільшено. Наприклад, у Тернопільському фінансово-економічному інституті до 1975 р. вона зросла порівняно з 1970 р. на 4,5 тис. кв. м, або в 2,3 раза, у Львівському політехнічному — на 4,4 тис. кв. м, або в 1,1 раза.

Поліпшенню добробуту студентів сприяє розширення мережі підприємств громадського харчування. Протягом досліджуваного періоду значно збільшилася кількість студентських поліклінік, профілакторіїв та спортивно-оздоровчих таборів¹².

Колективи вузів велику увагу приділяють питанням удосконалення системи підготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Зокрема, значно розширилася підготовка наукових кадрів через аспірантуру. Велику допомогу у цій справі подають колективам вузів наукові установи і навчальні заклади Москви, Ленінграда, Києва та інших міст країни. Практикується така форма, як прикріплення молодих співробітників до кафедр вузів і відділів науково-дослідних установ. Кількість професорів і докторів наук зросла протягом досліджуваного періоду у технічних вузах у 3,3 раза, доцентів і кандидатів наук — у 3,6, в університетах, відповідно, — у 2,9 і 2,1, в медичних інститутах — у 2,7 і 2,5 раза. Якщо до 1959 р. у педагогічних вузах професорів і докторів наук не було зовсім, то в 1975 р. їх працювало вже 13, кількість доцентів і кандидатів наук зросла в 2,8 раза. Загалом по цих групах вузів чисельність працівників вищої кваліфікації зросла в 2,7 раза. Питома вага доцентів і кандидатів наук у загальному складі викладачів збільшилася з 46,2% в 1959 р. до 48,8% у 1975 р.¹³

¹⁰ Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти за 1974 р.: ЛДУ, арк. 13—14, 19—20; ЛПІ, арк. 54—55; ІФІНГ, арк. 41; УІВГ, арк. 14; Чернівецький державний університет, стор. 89.

¹¹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК, т. 10, М., 1972, стор. 514—516.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 2716, арк. 24—59; ф. Р-4621, оп. 2, спр. 134, арк. 4, 50; спр. 395, арк. 24—25; Архів МВССО УРСР. Планово-фінансове управління. Справи про матеріально-технічну базу МО УРСР. МОЗ УРСР в 1965 р., арк. 1—4, 78; Звіти вузів за 1975 р.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4621, оп. 2, спр. 134, арк. 1—5; спр. 136, арк. 8; спр. 170, арк. 7—8; спр. 180, арк. 4; спр. 181, арк. 13; спр. 189, арк. 2; спр. 195, арк. 6; ф. 166,

У вузах проводиться велика робота у справі перепідготовки і вдосконалення кваліфікації науково-педагогічних працівників. Так, у 1967—1975 рр. різними формами підвищення кваліфікації (інститути і факультети підвищення кваліфікації, наукове стажування, семінари та ін.) охоплювалася переважна більшість викладачів вузів. Протягом 1971—1975 рр. ряд навчальних закладів (Львівський політехнічний інститут, Український інститут інженерів водного господарства, Український поліграфічний інститут та ін.) добився 100%-ного охоплення перепідготовкою науково-педагогічних працівників. В інших вузах перепідготовкою було охоплено від 90,2% до 99,7% працівників. У цей період в інститутах та на факультетах підвищення кваліфікації проходили стажування понад 2,4 тис. (84,7%) науковців технічних вузів та майже 1,2 тис. (87%) викладачів університетів¹⁴.

Колективи вузів розробляли й активно втілювали в життя заходи, спрямовані на підвищення науково-теоретичного рівня викладання і поглиблення ідейної спрямованості навчально-виховного процесу. До навчальних планів включалися нові загальнонаукові, загальнотехнічні і спеціальні дисципліни, програми курсів і лекцій оновлювалися і збагачувалися новітніми досягненнями науки, техніки та передового виробничого досвіду, проводилося коригування та інтегрування програмного матеріалу, усувалося дублювання окремих тем і розділів у програмах суміжних кафедр. Велика увага приділялася підвищенню науково-теоретичного рівня викладання суспільних і гуманітарних наук, запроваджувалися нові нормативні курси — наукового комунізму, марксистсько-ленінської етики, марксистсько-ленінської естетики, наукового атеїзму. Завдяки цьому значно посилювався зв'язок програмного матеріалу з життям, з практикою комуністичного будівництва, поліпшилося засвоєння студентами марксистсько-ленінської теорії. Особливого значення надавалося формуванню марксистсько-ленінського світогляду молоді, опануванню нею теоретичної спадщини основоположників наукового комунізму.

Оптимізації навчального процесу сприяли вдосконалення принципів і методів навчання, лекційно-семінарської і лабораторно-практичної форм роботи, посилення науково-дослідницької спрямованості і взаємозумовленості теоретичної та практичної підготовки, впровадження системи планування організації самостійної навчальної роботи студентів, виробничої практики, міжсеместрової атестації, підвищення теоретичної і практичної актуальності дипломного, курсового проектування та ін.

У вузах західних областей України, як і в цілому по країні, склалася певна система позалекційного виховання майбутніх спеціалістів, характерними рисами якої є запровадження наукових основ планування і організації виховних заходів, застосування нових структурних форм і методів навчання, підвищення суспільної активності студентів у розв'язанні завдань політичного, соціально-економічного і культурного розвитку країни, посилення єдності і взаємозв'язку в діяльності партійних, комсомольських організацій, кафедр суспільних, спеціальних і допоміжних дисциплін та ін. Науково-педагогічні колективи краю вивчали і впроваджували в життя досвід провідних вузів країни по застосуванню у вихованні студентів Ленінського заліку, Ленінського уроку, громадсько-політичної практики, факультетів гро-

оп. 15, спр. 2716, арк. 24—59; ф. 345, оп. 15, спр. 7382, арк. 9—10; Архів МВССО УРСР, МО УРСР, МОЗ УРСР. Звіти вузів.

¹⁴ Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти вузів за 1975 р.

мадських професій, студентських будівельних загонів тощо. Це істотно вплинуло на підвищення результативності всієї системи позалекційного виховання. Інтернаціональне, патріотичне і трудове виховання збагатилося новими позалекційними формами і методами роботи. В основу підвищення рівня їх виховної ефективності покладено революційні, бойові і трудові традиції КПРС і радянського народу, багатий досвід революційної боротьби передових загонів міжнародного комуністичного, робітничого і молодіжного руху за торжество ідей комунізму.

Протягом 1959—1975 рр. неухильно зростав внесок вчених вузів у науково-технічний прогрес країни. Їх зусилля концентрувалися на дослідженнях з важливих напрямів розвитку сучасних науково-технічних, народногосподарських та інших галузей. Широке визнання в нашій країні і за рубежом здобули, зокрема, відкриття, здійснені ними в галузі математики, фізики, хімії, біології та ін. Колективами вчених створено і впроваджено у виробництво десятки нових машин, механізмів, апаратів і приладів, розроблено і освоєно ряд прогресивних технологічних процесів і методик, в результаті чого підвищився рівень механізації і автоматизації ряду виробничих процесів. Так, у вузах Львова — університеті, політехнічному та лісотехнічному інститутах — виконано складні розрахунки конструкцій інструментів та оптичних систем для приладо- і машинобудівних заводів. Проведено визначення динамічних навантажень у підйомних машинах, розроблено методи підвищення міцності, надійності і довготривалості сталевих канатів. Важливе значення мають дослідження, проведені в галузі автоматизованих та автоматичних систем управління виробничими процесами, напівпровідникових матеріалів, ядерної фізики і фізики плазми, термодинаміки незворотних процесів в електрохімії, синтезу і вивчення фізіологічно активних, біологічно важливих речовин (Львівський, Ужгородський, Чернівецький університети, Львівський політехнічний інститут, Івано-Франківський інститут нафти і газу). В енергетиці широко застосовуються розроблені у Львівському політехнічному інституті методика одночасної передачі електричної енергії змінним і постійним струмом, конструкція і технологія промислового виробництва лінійних малогабаритних ізоляторів із загартованого дволужного силікатного скла, у приладобудуванні — комплекс електронних вимірювальних пристроїв високої точності, спеціалізований процесор для прискорення обробки інформації на ряді ЕОМ, у будівельній промисловості — метод виготовлення попередньо напружених залізобетонних конструкцій. Важливі дослідження теоретичного і прикладного характеру проведено також у галузі геологічних, сільськогосподарських, медичних та педагогічних наук.

Винаходи вчених експонувалися на Всесоюзній і республіканській виставках досягнень народного господарства, всесвітніх виставках. Тільки в 1966—1972 рр. зарубіжними країнами закуплено 605 патентів на винаходи вчених вузів м. Львова. 12 патентів на винаходи вчених Чернівецького університету закупили ФРН, США, Англія, Франція та Японія (10 з них — за роки дев'ятої п'ятирічки¹⁵).

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 129, арк. 119; спр. 170, арк. 121; спр. 171, арк. 119; оп. 2, спр. 179, арк. 109—114; спр. 180, арк. 142; спр. 295, арк. 45—48; спр. 395, арк. 171, 176—185, 187—189, 192—194; Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти за 1969/70 р.: ЛПІ, арк. 116, 156, 162—164; ЛЛТІ, арк. 66; за 1974 р.: ЛДУ, арк. 82—83; ЛПІ, арк. 119; Архів МВССО УРСР. УНДР. Звіти за 1975 р.: ЛПІ, арк. 28, 134—143; ЛДУ, арк. 11—13, 62—64; ЧДУ, арк. 35, 147—152.

Постійно зміцнюються творчі зв'язки вузів з виробничими колективами. Важливу роль у цій справі відіграють галузеві науково-дослідні лабораторії і нові форми взаємоспівробітництва — науково-виробничі об'єднання та комплекси.

Характерною рисою теоретичних досліджень у галузі суспільних і гуманітарних наук є поглиблення їх зв'язку з життям, з практикою комуністичного будівництва. Вчені-суспільствознавці активно працюють над актуальними проблемами політичного, соціально-економічного і культурного будівництва в країні, розробляють питання міжнародних відносин, критики сучасної буржуазної ідеології і антинаукових теорій¹⁶.

Творча праця багатьох вчених вузів регіону високо оцінена Батьківщиною. Звання лауреатів Державної премії Української РСР удостоєні науковці Львівського політехнічного інституту проф. Б. Й. Швецький, Г. О. Асаєвич, І. М. Вишенчук, Є. П. Соголовський, Ю. В. Юзевич, Чернівецького університету — І. М. Раренко та ін.

Підвищення науково-педагогічного потенціалу колективів учених, зміцнення матеріально-технічної бази вузів, оптимізація навчально-виховного процесу та інтенсифікація науково-дослідної роботи сприяли неухильному зростанню внеску вузів західних областей України у загальнодержавну справу підготовки кадрів висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства країни. Контингент студентів протягом 1959—1975 рр. зріс в середньому більш як у 2 рази, зокрема, в Ровно — в 6,4, Тернополі — 3,5, в Івано-Франківську — більш як у 3 рази. Найбільшу кількість студентів має Львівська область. У 1958/59 навчальному році в її вузах навчалося 39,4 тис. чол., у 1974/75 — 70,2 тис. чол., тобто 56,3%¹ загальної кількості студентів усіх вузів регіону¹⁷. Зростання чисельності студентства сприяє діяльність 22 стаціонарних підготовчих відділень, які з 1969 р. функціонують при 21 вузі.

Істотні зміни відбулися в системі підготовки спеціалістів без відриву від виробництва. На вечірніх і заочних факультетах і відділеннях вузів у 1959/60 навчальному році здобувало освіту 27,5 тис. чол. (42,7% від загальної кількості студентів), у 1964/65 — 53,7 тис. чол. (54,3%). У 70-х роках кількість студентів вечірньої і заочної форм навчання зросла лише в деяких вузах. У зв'язку з переважаючим розвитком денної форми навчання по групі сільськогосподарських навчальних закладів вона зменшилася до 76,7%, педагогічних — 85,8%, технічних — 96,5%, в університетах — до 97,2%¹⁸. Відбувається розширення інтернаціонального складу студентських колективів. Загалом у вузах краю навчаються представники більш як 50 національностей¹⁹.

¹⁶ Архів МВССО УРСР. УНДР. Звіт ЧДУ за 1974 р., арк. 42—43; Звіт ЛДУ за 1975 р., арк. 32, 37—38; Вісник Львівського університету. Серія історична, вип. 1, Львів, 1968, стор. 202—205, 219—223; вип. 10, Львів, 1974, стор. 3—16, 28—36; вип. 11, Львів, 1975, стор. 38—44; «УІЖ», 1973, № 11, стор. 74—84.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 10, спр. 1023, арк. 48; Народне господарство Української РСР у 1975 р. Статистичний щорічник, К., 1976, стор. 469.

¹⁸ Народне господарство Української РСР у 1959 р. Статистичний щорічник, К., 1960; Народне господарство Української РСР у 1960 р. Статистичний щорічник, К., 1961; Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіти за 1974 р.: Тернопільського фінансово-економічного інституту (далі — ТФЕІ), арк. 8; ІФІНГ, арк. 6; ЧДУ, арк. 4; ЛЛТІ, арк. 2; ЛДУ, арк. 7—8; УДУ, арк. 6; Архів МО УРСР. УУЗ. Звіти за 1974/75 р.: ДПІ, арк. 103; ІФПІ, арк. 143; Луцьк ПІ, арк. 3; РПІ, арк. 105; ТПІ, арк. 3.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 1128, арк. 3—8; спр. 1199, арк. 9; спр. 1582, арк. 50—51; ф. Р-2, оп. 9, спр. 6482, арк. 156; ф. Р-4621, оп. 1, спр. 218, арк. 123—124; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 1358, арк. 1—2; Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіт ЛДУ за 1969/70 р., арк. 14; Звіт ЧДУ

Вузи західних областей Української РСР подають допомогу у підготовці національних кадрів країнам соціалістичної співдружності і країнам, які стали на шлях незалежного соціально-економічного і політичного розвитку. Зокрема, у львівських вузах навчаються студенти з 27 країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки. У 1971—1975 рр. тут здобуло вищу освіту понад 1100 громадян з НДР, ПНР, СРВ, НРБ і Республіки Куба та 270 студентів з країн, що розвиваються²⁰.

Вузи дедалі повніше задовольняли зростаючі потреби народного господарства у спеціалістах. Першорядного значення надавалося планомірній масовій підготовці інженерно-технічних працівників, а також фахівців, потреби в яких виникають у зв'язку з випередженням розвитку деяких існуючих і створенням нових галузей. Значно збільшився випуск кадрів для машино-, приладо-, електромашино-, електроприладобудівної, хімічної та деревообробної галузей промисловості, а також для планово-економічних та інших організацій. Було розпочато підготовку фахівців з 57 нових спеціальностей, у тому числі з автоматизованих систем управління, обчислювальної, інформаційно-вимірювальної техніки, автоматики, телемеханіки, економічної кібернетики, електроніки тощо. Випуск інженерно-технічних спеціалістів для промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку збільшився протягом досліджуваного періоду на 40,8 тис. чол., або в 4,5 раза, і становив у 1975 р. 52,2 тис. чол., для сільського господарства — на 20,4 тис. чол., або в 5,2 раза (25,2 тис. чол.), освіти — на 60,6 тис. чол., або в 2,4 раза (102,4 тис. чол.), охорони здоров'я і фізичної культури — на 19,4 тис. чол., або в 2,6 раза (30,8 тис. чол.). Помітно збільшився випуск юристів, журналістів, мистецтвознавців і культурно-освітніх працівників²¹.

Значна частина спеціалістів з вищою освітою поповнила колективи промислових і сільськогосподарських підприємств, навчальних закладів, медичних та інших установ регіону, решту — направлено до інших адміністративно-економічних районів країни. Виробничі колективи західноукраїнських областей, у свою чергу, прийняли певну кількість випускників багатьох вузів союзних республік. Загальна чисельність спеціалістів з вищою освітою в краї зросла з 90,1 тис. у 1959 р. до 263,7 тис. чол. у 1975 р., тобто в 2,9 раза. Кількість інженерно-технічних працівників збільшилася за ці роки з 14,9 тис. до 74,0 тис. чол., або майже в 5 разів порівняно з 1944—1958 рр., сільськогосподарських — з 0,8 тис. до 7,7 тис. чол. (більш як у 9 разів), педагогів і культурно-освітніх працівників — у 2,4 раза, лікарів (крім стоматологів) — більш як у 2 рази²².

Вузи регіону проводили значну роботу по підвищенню кваліфікації інженерно-технічних, сільськогосподарських, педагогічних, медичних та інших працівників. Факультети і курси підвищення кваліфікації спеціалістів функціонують у всіх університетах, технічних, сільськогос-

за 1975 р., арк. 11; Ф. І. Стеблій. Назв. стаття, стор. 94—95; «Правда», 19 липня 1973 р.

²⁰ Архів МВССО УРСР. УМУ. Звіт за 1974 р.: ЛПІ, арк. 126—127; ЛДУ, арк. 51.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 1192, арк. 4; спр. 1580, арк. 13; спр. 1582, арк. 79, 157, 184; ф. Р-4621, оп. 7, спр. 212, арк. 2—3; ф. 166, оп. 15, спр. 2483, арк. 2—10; спр. 2485, арк. 3—9; спр. 2717, арк. 2; спр. 2719, арк. 2; оп. 16, спр. 4090, арк. 4—55; Архів МВССО УРСР. УМУ, спр. 24—25. Матеріали випуску і розподілу спеціалістів; Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, К., 1973, стор. 181.

²² Підраховано автором за матеріалами статистичних щорічників «Народне господарство Української РСР», К., 1960, 1966, 1971, 1976.

подарських, педагогічних, ряді медичних та інших вузах. Загалом за досліджуваний період технічними вузами перепідготовлено 15 тис. інженерно-технічних спеціалістів, тобто п'яту частину їх загальної чисельності²³. Тільки в 1971—1975 рр. в університетах пройшли перепідготовку 1 тис. інженерно-технічних працівників, 1,1 тис. викладачів середніх спеціальних і професійно-технічних навчальних закладів, у сільськогосподарських вузах — 1 тис. агрономів, інженерів-механіків та інших фахівців²⁴. За ці ж роки підвищувала свою кваліфікацію у вузах переважна більшість учителів і лікарів.

Важливу роль у підвищенні науково-теоретичного і професійного рівня працівників і поширенні виробничого досвіду відіграють науково-практичні конференції, семінари, практикуми, школи і секції, які організовано вченими вузів безпосередньо у виробничих та інших колективах²⁵.

Розквіт вищої освіти, перспективи її дальшого вдосконалення в західних областях Української РСР — результат торжества ленінської національної політики КПРС, переваг соціалістичного суспільства. Вони відображені у новій Конституції СРСР, яка утворює право радянських людей на освіту, гарантує реальні можливості для зільного розвитку творчих сил і здібностей кожної людини. «Це право забезпечується,— записано в Конституції (Основному Законі) Української Радянської Соціалістичної Республіки,— безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом...»²⁶.

Висвітлення основних напрямів розвитку вищої освіти у даному регіоні республіки показує, що головні тенденції, високі темпи, всезростаючі кількісні і якісні показники її породжені сукупністю об'єктивних і суб'єктивних умов, які властиві всій системі вищої освіти в нашій країні і мають закономірний характер.

В умовах всезростаючих масштабів комуністичного будівництва роль вищої освіти буде постійно зростати. Успіхи в її розвитку і вдосконаленні, досягнуті під керівництвом КПРС, є основою дальшого науково-технічного і соціально-економічного прогресу країни.

В. К. Боролюк

РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УССР (1959—1975 гг.)

Резюме

В статье освещаются достижения в развитии высшего образования в западных областях республики в условиях развитого социализма.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 2, спр. 282, арк. 22-231; Архів МВССО УРСР, УМУ. Звіти ЛПІ: за 1969/70 р., арк. 277—278; за 1974 р., арк. 102; Звіти ІФІНГ за 1974 р., арк. 93—94; за 1975 р., арк. 102—105; Звіти УІІВГ за 1974 р., арк. 17; за 1975 р., арк. 47; Звіти УПГІ за 1974 р., арк. 22; Звіти ЛЛТІ за 1974 р., арк. 47; за 1975 р., арк. 55.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 2, спр. 282, арк. 27—31; Архів МВССО УРСР, УМУ. Звіт ЧДУ за 1974 р., арк. 30, 44; Звіт ЛДУ за 1975 р., арк. 70; Звіт УДУ за 1975 р., арк. 37; Поточний архів ЛСГІ. Учбова частина. Справа «Кількість студентів, випуск спеціалістів. Професорсько-викладацька група», арк. 3.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 2, спр. 179, арк. 94, 168—173; спр. 1132, арк. 123—124; Архів МВССО УРСР. Звіт ЛПІ за 1969/70 р., арк. 125; Архів МОЗ УРСР. УУЗ. Звіти ЛМІ за 1969/70 р., арк. 119; за 1974/75 р., арк. 99; Звіт ІФМІ за 1974/75 р., арк. 72—73; Звіт ТМІ за 1974/75 р., арк. 185—187.

²⁶ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року, К., 1978, стор. 15.

Методологія та методика історичних досліджень

А. З. БАРАБОЙ (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО СОЦІАЛЬНУ ПРИРОДУ СЕЛЯНСТВА РОСІЇ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

Історії селянства Росії, зокрема характеристиці його соціальної природи в період капіталізму, вже присвячено значну кількість праць, однак це важливе і актуальне питання потребує дальшого вивчення. По-перше, як відомо, в документах Наради представників комуністичних і робітничих партій, що відбулася в Москві у 1960 р., було дано розгорнуте визначення сучасної історичної епохи, початок якій поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. Основний зміст сучасної епохи полягає в переході людського суспільства від капіталізму до соціалізму. Вона є епохою боротьби двох протилежних суспільних систем — соціалізму і капіталізму, епохою соціалістичних і національно-визвольних революцій, епохою краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, переходу на шлях будівництва соціалізму всіх нових народів, епохою торжества соціалізму і комунізму.

Вся післяжовтнева дійсність підтверджує правильність цього марксистсько-ленінського визначення сучасної епохи і яскраво демонструє, що локомотивами історії, силами, які рухають її до торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі, є саме співдружність соціалістичних держав, очолювана Радянським Союзом, соціалістичні і національно-визвольні революції.

Національно-визвольні революції за своїм класовим змістом є буржуазно-демократичними, і в епоху імперіалізму їм властива тенденція до переростання в соціалістичні. У країнах, де нині наростає або вже розгорнувся національно-визвольний рух, поряд з більш-менш розвинутими елементами капіталізму існують великі пережитки феодалізму, внаслідок чого однією з вирішальних рушійних сил національно-визвольних революцій є селянство. Тому особливої актуальності набуває вивчення досвіду буржуазно-демократичних революцій 1905—1907 і 1917 рр. у Росії і Великій Жовтневій соціалістичній революції, зокрема політики партії більшовиків щодо російського селянства в період підготовки і проведення буржуазно-демократичної революції і переростання її в соціалістичну.

По-друге, оскільки останнім часом радянські історики обговорюють — поряд з іншими важливими проблемами — питання про переміщення наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. центру світового революційного руху в Росію¹, доцільно, на наш погляд, знову звернутися до оцінки В. І. Леніним соціальної природи російського селянства періоду капіталізму, його висловлювання про величезний революцій-

¹ «Вопросы истории КПСС», 1976, № 9, стор. 32—45; 1978, № 3, стор. 50—68.

ний потенціал селянства, реалізований у ході революцій 1905 і 1917 рр. Адже, за визначенням В. І. Леніна, саме переплетення капіталізму з великими пережитками феодалізму надзвичайно загостило соціально-економічні суперечності і в російському місті і в російському селі, перетворило робітничий клас нашої країни на найреволюційніший загін світового пролетаріату, а російське селянство — на найреволюційніший загін світового селянства.

По-третє, сучасні зарубіжні фальсифікатори історії знову піднімають на щит наклепи народників на російських більшовиків, які нібито ігнорували самостійні класові інтереси селянства і розглядали його лише як резерв пролетаріату. Разом з тим «радянологи» намагаються використати троцькістську концепцію, автори якої заперечували революційність селянства, називаючи його «суцільною реакційною масою». Фальсифікатори історії обходять мовчанкою той факт, що партія пролетаріату завжди враховувала, що саме внаслідок існування величезних пережитків кріпосництва в економіці російського села і рвотного всевладдя поміщицького самодержавства селянство було революційним класом; що до перемоги Лютневої революції першочерговий класовий інтерес усього селянства полягав у знищенні поміщицького землеволодіння і завоюванні буржуазної демократії. В. І. Ленін і партія більшовиків висунули ідею встановлення революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства на етапі буржуазно-демократичної революції та ідею диктатури пролетаріату і біднішого селянства — при дружньому нейтралітеті середняцтва — на етапі соціалістичної революції. Водночас більшовицька партія послідовно боролася за конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх селянству.

Насамперед треба вказати, що ще у 1899 р. В. І. Ленін, наводячи в праці «Розвиток капіталізму в Росії» Марксову характеристику французького селянства кінця 40-х років XIX ст., дану у відомій праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», і вважаючи за доцільне використати її для пізнання соціальної природи російського селянства, опустив з неї висновок про те, що французьке селянство «і було класом, і не було класом»². А в праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», написаній наприкінці 1907 р., Володимир Ілліч категорично заперечував проти беззастережного отождіння властивостей російського і французького селянства періоду капіталізму³. І це цілком зрозуміло. Адже до кінця 40—50-х років XIX ст. у Франції відбувся цілий ряд буржуазних і буржуазно-демократичних революцій (1789—1794, 1830 і 1848 рр.), в результаті яких феодалізм було ліквідовано, і ні в економіці, ні в політичній надбудові країни не залишилося значних пережитків кріпосництва. Особливо слід підкреслити, що там уже не існувало класу поміщиків-кріпосників. Отже, у французьких селян 50-х років XIX ст. не було класу-антипода, вони не об'єднувалися в клас «у строгому розумінні цього слова» найважливішим соціальним скріпленням, п'ятою з ознак суспільного класу, що їх розкрив В. І. Ленін у праці «Великий почин», тобто експлуатацією ними противного класу чи привласненням їхньої праці іншим класом. Селянство у Франції часів «Вісімнадцятого брюмера...» було тільки сільською дрібною буржуазією, чия економіка включала елементи натурального господарства⁴.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 298.

³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 203—204 (примітка), 223—224.

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 196.

Для економіки російського селянства епохи капіталізму також були характерними елементи натурального господарства: селянські сім'ї самі споживали значну частину вироблених ними хліба, м'яса, овочів, фруктів, овечих шкір, полотна тощо. Селяни в Росії періоду капіталізму також були дрібною буржуазією, дрібними товаровиробниками. «Дрібний виробник, який хазяйнує при системі товарного господарства,— писав В. І. Ленін про російське селянство у 1894 р.,— ось дві ознаки, що становлять поняття «дрібного буржуа», Kleinbürger'a або, що те ж саме, міщанина. Сюди підходять... і селянин, і кустар...»⁵ Володимир Ілліч підкреслював, що «у нерозривному зв'язку з... роздробленістю виробництва стояла роздробленість самих землеробів»⁶. І майже через два десятиліття він знову констатував, що російський «селянин має засоби виробництва — знаряддя, худобу, землю, свою або орендовану,— і продає *продукти* свого господарства, будучи дрібним хазяйчиком, дрібним підприємцем, дрібним буржуа»⁷.

Водночас В. І. Ленін відзначав, що дрібне виробництво в умовах товарного господарства не залишається нерухомим, «...що... «несталість» є *неодмінна* риса всякого капіталізму і товарного господарства взагалі...»⁸, що чим селянське господарство вільніше «...від земельної тісноти, від поміщицького гніту, від тиску середньовічних відносин і порядків землеволодіння, від кабали і сваволі,— тим сильніше розвиваються капіталістичні відносини всередині самого селянського господарства. Це факт, про який з цілковитою безперечною свідчить уся пореформена історія Росії»⁹. А в результаті розвитку капіталістичних відносин з середовища селянства виділялися, з одного боку, сільська велика буржуазія — куркульство і, з другого,— біднота і сільськогосподарські робітники. Середняцька верства селянства поступово розмивалася: одиниці її десятки вибивалися в куркулі, сотні її тисячі бідніли і перетворювалися на напівхазяйчиків-напівпролетарів і сільськогосподарських та промислових робітників. Аналогічні процеси, звичайно, відбувалися (вони відбуваються навіть сьогодні) й у надрах французького селянства.

Але, незважаючи на ці схожі риси, російське селянство епохи капіталізму різко відрізнялося за своїм соціальним становищем від французького. «...В Росії,— писав В. І. Ленін у праці «До сільської бідноти»,— селяни всі разом, і багаті і бідні, залишаються ще багато в чому, як і раніше, кріпаками... У селян під час звільнення їх відрізали потрібні їм землі, відрізали випас, вигін, відрізали ліс, відрізали водопій. Селянам нікуди дітися без цієї відрізної землі, без випасу, без водопою. Хоч-не-хоч, а доводиться до поміщика йти, просити дати пропуск худобі до води або дати випас і тому подібне. А поміщик... кабальє селян... Селяни в полоні у сусідніх поміщиків, у такому самому полоні, як були й за кріпосного права»¹⁰. Докладний опис становища російського селянства того періоду Володимир Ілліч узагальнив такими словами: «Залишки старого кріпосного порядку» страшенно ще великі в нашому селі... Відробітки і кабала, станова і громадянська неповноправність селянина, його підкореність озброєному різкою привілейованому землевласникові, побутова приниженість...— усе це не виняток, а правило в російському селі, і все це є, кінець кінцем, пря-

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 385.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 298.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 255—256.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 203.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 254.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 171, 177—178.

ним пережитком кріпосного порядку»¹¹. В. І. Ленін дійшов висновку, що «у тих випадках і відносинах, де ще панує цей порядок, і оскільки він ще панує,— ворогом його є *все селянство як ціле*. Проти кріпосництва, проти кріпосників-поміщиків і держави, яка служить їм, селянство продовжує ще лишатися *класом*, саме класом не капіталістичного, а кріпосного суспільства, тобто класом-станом»¹².

Дивно, що деякі дослідники посилаються саме на це ленінське висловлювання для підтвердження тези про те, ніби селянство в Росії «не було класом у строгому розумінні слова»¹³. А тим часом воно аж ніяк не підтверджує, а, навпаки, цілком спростовує дану тезу. Бо неважко зрозуміти, що становище селянства в Росії як стану не ослабляло, а підкреслювало той факт, що воно було експлуатованим і пригнобленим класом. Російське селянство — і в епоху капіталізму — було не лише економічно експлуатованим класом, а й юридично нерівноправним станом. У зв'язку з наявністю в Росії класу кріпосників-поміщиків, що мали величезні латифундії, де нещадно експлуатували селян, і наявністю кріпосницького самодержавства, яке саме насаджувало станову та громадянську неповноправність селянства, останнє тим більше слід вважати класом.

Отже, повне визначення російського селянства епохи капіталізму, згідно з настановами В. І. Леніна, є таким:

1. Селянство в капіталістичній Росії було класом, бо його економічно експлуатував клас поміщиків-кріпосників, які володіли величезними латифундіями кращої землі і пригноблювали селян за допомогою відробітків і кабали (а також всеперемагаючої конкуренції на хлібному ринку). Воно було не основним класом капіталістичного суспільства, а класом-станом феодально-кріпосницької формації, що перейшов у капіталістичне суспільство як величезний і довго існуючий рудимент кріпосної епохи.

2. Водночас російське селянство було сільською дрібною буржуазією, масою залежних від ринку дрібних товаровиробників (не позбавлених елементів натурального господарства). І тому воно при всій ворожості до капіталізму «...прилучається деякими сторонами свого життя (і своїх ідей) до буржуазії»¹⁴. Звідси впливає «разючий індивідуалізм дрібного землероба», тенденцією якого «в його господарській діяльності є куркульство»*.

3. Селянство періоду капіталізму було перехідним класом не тільки в тому розумінні, що воно перейшло з кріпосного суспільства в капіталістичне, але й у тому, що воно розшаровувалося, внаслідок чого певна його частина перетворювалася на велику сільськогосподарську буржуазію, а величезна більшість — у напівпролетарів і пролетарів; що в ньому перепліталися інтереси й настрої буржуазії і пролетаріату. Російське селянство того часу не було монолітним класом: воно складалося з бідноти (з батрацтвом), середняцтва і куркульства. Поряд із загальноселянськими класовими інтересами, що впливали з непримиренного антагонізму між селянством і поміщиками, ці верстви селян мали свої специфічні інтереси, які у бідноти (з батрац-

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 293.

¹² Там же.

¹³ Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма, М., 1970, стор. 415—416.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 344, 359.

* Цю характеристику, дану буржуазно-ліберальним публіцистом Енгельгардтом, В. І. Ленін навів у своїй праці «Від якої спадщини ми відмовляємось?» (Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 499—500).

твом), з одного боку, і куркульства,— з другого, були протилежними. Між останніми двома верствами точилася запекла класова боротьба, яку В. І. Ленін називав «другою соціальною війною на селі» (першою соціальною війною на селі в період капіталізму була класова боротьба всього селянства проти поміщицтва).

Суперечність між останнім — третім — пунктом ленінського визначення селянства Росії епохи капіталізму і першим («селянство — клас») — «...це — суперечність не викладу, не доктрини... Це — не вигадана, а жива діалектична суперечність»¹⁵.

З цих трьох граней, що в сукупності характеризують російське селянство періоду капіталізму, провідною і вирішальною була перша. «...Процес розкладу селянства,— писав В. І. Ленін у «Проекті програми нашої партії»,— на дрібну буржуазію і на найманих робітників... відбувається все ще в рамках старих, кріпосницьких установ, які зв'язують усіх селян тяжким ланцюгом кругової поруки та фіскальної общини»¹⁶. І наприкінці 1907 р., вже після видання столипінського закону від 9 листопада 1906 р. про право виходу з общини, Володимир Ілліч підкреслював, що кріпосницькі маетки «...в землеробському центрі Росії якнайзгубніше впливають на весь соціальний лад, на весь суспільний розвиток, на весь стан землеробства і на весь рівень життя селянських мас...»¹⁷.

Наявність класів поміщицтва і селянства, розшарування останнього на куркульство, середняків та бідноту зумовили в тогочасному російському селі (як і в усій країні) переплетення двох соціальних воєн: класової боротьби всього селянства проти поміщицтва, з одного боку, і сільськогосподарських робітників та сільської бідноти проти куркульства та інших капіталістичних підприємців,— з другого (у цілому в країні боротьба проти залишків кріпосництва і політичного панування класу поміщиків, тобто проти самодержавства, за демократію, перепліталася з боротьбою робітничого класу і сільської бідноти проти міської та сільської буржуазії, за встановлення диктатури пролетаріату). З цих соціальних воєн провідну роль у період підготовки і проведення буржуазно-демократичної революції відігравала перша. «...Наші сільські робітники,— говорив В. І. Ленін у 1901 р.,— ще надто міцно зв'язані з селянством, над ними надто ще тяжать загально-селянські бідкування, і тому загальнонаціонального значення рух сільських робітників ніяк не може набути ні тепер, ні в найближчому майбутньому. Навпаки, питання про змітання залишків кріпосництва, про витравлення з усіх порядків російської держави духу станової нерів-

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 293. Говорячи про селянство, Володимир Ілліч часто вживав термін «маса». Це пояснюється складністю феномену «російське селянство епохи капіталізму», тим, що селянство було і класом, і дрібнобуржуазною масою, і конгломератом бідноти, середняків і куркулів з властивими їм класовими суперечностями, а також тим, що його чисельність значно перевищувала чисельність всіх інших класів. Було б неправильно у даному разі протиставляти термін «маса» термінові «клас». Про це особливо наочно свідчить таке висловлювання Володимира Ілліча з «Аграрної програми соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років»: «Селянська маса вимагає землі стихійно, оскільки зазнає гноблення кріпосницьких латифундій... У селянина є тільки цілком назріла, вистраждана, так би мовити, і загартована довгими роками гноблення, вимога оновити, укріпити, зміцнити, розширити дрібне землеробство, зробити його пануючим... Селянин прибирає неясну ідею єдності всіх селян, як маси, у цій боротьбі в слова про народну власність на землю» (В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 253. Підкреслено мною. — А. Б.). А єдність саме є ознакою класу.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 218.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 211.

ноправності і приниження десятків мільйонів «простонароддя», — це питання вже тепер має загальнонаціональне значення»¹⁸. А в період підготовки і проведення соціалістичної революції провідною стала друга соціальна війна.

Про те, що російське селянство залишалося класом протягом усього періоду капіталізму аж до перемоги Лютневої революції 1917 р., переконливо свідчать такі висловлювання Володимира Ілліча: 1) «Крок вперед розшарування села на «хуторян-поміщиків» і на сільських пролетарів не знищив гніту Маркових і К° над селом»¹⁹ і 2) «...Антагонізм «селянства» і Маркових — Романових — Хвостових посилюється, зростає, загострюється. Це така очевидна істина, що навіть тисячі фраз в десятках паризьких статей Троцького не «спростують» її»²⁰.

Але поряд із загостренням антагонізму між селянами та поміщиками-кріпосниками проходив процес розвитку капіталізму в місті і на селі. В. І. Ленін геніально відобразив у своїх творах процес спочатку повільного, а потім дедалі бурхливішого розвитку аграрного капіталізму з 1861 до 1917 р. Так, у 1907 р. він писав: «...Протягом півстоліття капіталізм прокладав собі шлях *через* поміщицьке господарство...»²¹, у 1914 р. зазначав, що селяни «...стають найманими робітниками в умовах збереження кріпосницьки-кабальних відносин...»²², а в квітні 1917 р. підкреслював: «...Заможне селянство Росії давно вже створило елементи селянської буржуазії, і столипінська аграрна реформа, безсумнівно, посилила, умножила, зміцнила ці елементи. На другому полюсі села настільки ж посилюються, умножились сільсько-господарські наймані робітники, пролетарі і близька до них маса напівпролетарського селянства»²³. У праці «Суть аграрного питання в Росії», написаній у 1912 р., В. І. Ленін лаконічно, але напрогуд чітко охарактеризував стан економіки дореволюційної Росії: «Корінна суперечність, яка веде до таких жахливих бідувань, що їх не знає селянство Західної Європи з часів середніх віків, є суперечність між **капіталізмом**, високо розвинутим у нашій промисловості, **значно розвинутим у нашому землеробстві**, і **землеволодінням**, яке і далі лишається середньовічним, кріпосницьким»²⁴.

З численних статистичних даних, що підтверджують ці ленінські положення, наведемо лише кілька. Так, у 1913 р. на Україні 12,2% куркульських господарств мали 40% усіх посівів, 0,8% поміщицьких господарств (не менше половини з них уже господарювало по-капіталістичному) — 18,5%, 29,9% середняцьких дворів — 29,3%, а 57,1% бідняцьких дворів — тільки 12,2%²⁵. За твердженням відомого історика-аграрника С. М. Дубровського, приблизно такий же розподіл посівів спостерігався напередодні першої світової війни в усій Європейській Росії²⁶. Постійних найманих сільськогосподарських робітни-

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 412—413.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 46.

²⁰ Там же, стор. 75—76.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 302.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 303.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 408.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 293—294 (підкреслено мною. — А. Б.).

²⁵ М. А. Рубач. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 20.

²⁶ С. М. Дубровский. Столыпинская земельная реформа, М., 1963, стор. 456.

ків налічувалося щонайменше 4,5 млн.²⁷, строкових сільськогосподарських робітників було близько 12 млн.²⁸

Отже, в сільському господарстві Росії під кінець періоду капіталізму в основному переважали капіталістичні виробничі відносини і поряд з передумовами буржуазно-демократичної революції визрівали (і визріли) передумови соціалістичної революції.

Обстоювання тези про те, що селянство в Росії епохи капіталізму аж до перемоги Лютневої революції 1917 р. залишалося класом, який експлуатували кріпосники-поміщики, має важливе значення. Адже ця теза пояснює революційність російського селянства, підтверджує той факт, що воно було найреволюційнішим загоном європейського (і не лише європейського) селянства XIX—XX ст.

Ф. Енгельс ще у праці «Про соціальне питання в Росії» (1875 р.) підкреслював, що в цій країні «...маса селянського населення, особливо з часу викупу панщини, поставлена в становище, яке дедалі більше спонукає її до боротьби з урядом і з царем...»²⁹. А вже в 1893 р. він зазначав: «...Оскільки Росія — остання країна, захоплена розвитком великої капіталістичної промисловості і разом з тим країна з дуже численним селянським населенням, потрясіння, викликане цим економічним переворотом, може стати тут далеко сильнішим і гострішим, ніж будь-де»³⁰. В. І. Ленін задовго до революції 1905—1907 рр. і навіть до селянських повстань 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях вважав, що селянство Росії здатне на революційну боротьбу проти залишків кріпосництва взагалі і проти абсолютизму зокрема³¹. А в роки першої російської революції, відзначаючи «глибину буржуазно-демократичної революційності селянства»³², Володимир Ілліч писав, що «об'єктивні умови примушують селянство до рішучої боротьби проти поміщицького землеволодіння, проти поміщицької влади і тісно зв'язаної з нею всієї старої державної влади взагалі»³³. І наче спеціально розкриваючи поняття «об'єктивні умови», він зазначав: «...Величезні залишки панщинного господарства і всілякі пережитки кріпосного права (тобто умови, які робили селянство Росії експлуатованим з боку поміщиків-кріпосників класом. — А. Б.) при небаченому зубожінні і розоренні селянської бідноти цілком пояснюють глибокі джерела революційного селянського руху, глибоке коріння революційності селянства, як маси»³⁴.

У 1908 р., підбиваючи підсумки першої російської революції, В. І. Ленін писав, що селянство Росії «...створило в перший же період російської революції аграрний рух незрівнянно більш сильний, виразний, політично свідомий, ніж у попередніх буржуазних революціях XIX століття»³⁵.

Відомо, що вже на початку своєї геніальної революційно-політичної і науково-теоретичної діяльності В. І. Ленін висунув ідею союзу робітничого класу і селянства, відзначивши, що прямим обов'язком пролетаріату Росії є вести боротьбу «...проти абсолютизму та реакційних станів і установ... поруч з радикальною демократією», основну

²⁷ Советская историческая энциклопедия, т. 11, М., 1968, стор. 796.

²⁸ С. М. Дубровский. Сельское хозяйство и крестьянство в России в период империализма, М., 1975, стор. 333.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 524.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 33.

³¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 218.

³² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 184.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 136.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 13.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 36.

масу якої становило селянство, що «російський **РОБІТНИК**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм...»³⁶, тобто здійснить буржуазно-демократичну революцію. Нсодноразово Володимир Ілліч підкреслював, що без цього союзу неможлива перемога революції в Росії, що селяни — особливо з 1905 р. — стали головними і майже єдиними союзниками робітників, що «треба напружити всі зусилля, щоб союз соціалістичного пролетаріату і революційного селянства зміцнів і виріс на час неминучої прийдешньої розв'язки... політичної кризи. У цьому союзі і тільки в ньому запорука успішного розв'язання питання про «всю землю» для селян, про повну свободу і повну владу для народу»³⁷. «Немає справи тепер, — говорив він, — важливішої для успіху революції, як... згуртування, освіта, політична підготовка революційної буржуазної демократії»³⁸ (тобто селянства. — А. Б.).

Перша російська революція була придушена: «недостача сили й рішучості цих класів (пролетаріату й селянства. — А. Б.) викликали поразку (хоч частковий пролом у самодержавстві був усе ж зроблений)»³⁹. Але однією з її позитивних сторін було те, що вся маса селян виступила проти царського уряду⁴⁰. Пропоміщицька і прокуркульська столипінська аграрна реформа і страшенні несправедливості, які її супроводжували, до краю заповнили ненавистю проти царизму серця трудящих селян. Ці обставини сприяли перемозі союзу об'єднаних сил пролетаріату і селянства при гегемонії робітничого класу в Лютневій революції 1917 р. Самодержавство було повалено.

Як відомо, буржуазний Тимчасовий уряд зберіг поміщицьке землеволодіння і, таким чином, поряд з капіталістичною експлуатацією трудящих залишилася недоторканою й кріпосницька експлуатація. Але майже десятирічна дія столипінського аграрного законодавства та імперіалістична війна різко змінили соціально-економічне становище різних верств селянства. Куркульство не лише значно зміцнило свої господарства за рахунок загарбання общинних земель і купівлі їх за безцінь у бідняків та маломісних середняків*, а також придбання великої кількості сільськогосподарських машин**, спекуляції хлібом у довоєнні роки і особливо в роки імперіалістичної війни. Воно емансипувалося від економічної залежності від поміщиків, відділилося від маси селянства і перетворилося на справжню фракцію класу капіталістів — сільську буржуазію.

Змінилася і соціально-політична позиція куркульства. Метою столипінської аграрної політики було створення для царизму можливості «...спертися на союз кріпосників-дворян з «новими поміщиками», тобто з багатіями — селянами-власниками»⁴¹. Не можна сказати, що царизм не досяг деяких успіхів на цьому шляху. Як передбачав В. І. Ленін ще в 1907 р., прусський метод розвитку капіталізму в

³⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 280—281, 290.

³⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 97—98.

³⁸ Там же, стор. 93.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 73.

⁴⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 72.

* Наприклад, у Казанській губернії внаслідок столипінської земельної реформи на селянський двір припадало в середньому по 6,1 десятини землі, а на хутірський, тобто куркульський, — по 16,7 десятини, у Полтавській, відповідно, — 7,7 і 26,7 десятини (С. М. Дубровський. Столыпінська земельна реформа, стор. 259).

** За 7 років (1906—1912) у Росію було завезено і вироблено всередині країни сільськогосподарських машин на колосальну суму — 540 млн. крб. (С. М. Дубровський. Столыпінська аграрна реформа, стор. 423).

⁴¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 253.

сільському господарстві Росії (а саме йому сприяла століпінська земельна політика) зумовлював перехід заможного селянства на бік ліберально-монархічного буржуа і поміщика⁴². Оскільки заможне селянство, подібно до капіталістів, одержувало зиск від війни⁴³, подібно до капіталістів, одержувало прибуток від насильства над слаборозвинутими народами⁴⁴, інтереси куркульства і міської буржуазії стотожнювалися. Лютнева буржуазно-демократична революція визволила від самодержавства і куркульство й створила для нього режим буржуазної «демократії», що його, як і торговельно-промислову буржуазію, цілком задовольнило. Внаслідок цього навесні 1917 р. і пізніше куркульство, природно, тяжіло до буржуазії, до Тимчасового уряду⁴⁵, неминуче прагнуло до союзу з капіталістами і поміщиками⁴⁶.

Трудаше селянство — середняки і бідняки — і після Лютневої революції залишилося класом, що страждав від кріпосницької експлуатації та малоземелля. «У поміщиків десятки мільйонів десятин землі. Тому мільйонам селянських сімей нічого не лишається, як іти в кабалу до поміщиків»⁴⁷, — писав В. І. Ленін у квітні 1917 р. Першочерговим завданням трудящого селянства у цей період була боротьба проти поміщиків-кріпосників, за землю. Отже, поки існували кріпосницькі латифундії і клас поміщиків-кріпосників, трудяше селянство залишалося класом феодального селянства в складі російського капіталістичного суспільства. Але водночас бідніше селянство рішучіше, ніж будь-коли раніше, виступало проти куркульства, яке експлуатувало його шляхом найму, яке використовувало голод, щоб небачено роздути ціни на хліб і, таким чином, всіляко намагалося розбагатіти на народних стражданнях⁴⁸.

Ради робітничих і селянських депутатів, які виникли навесні 1917 р., спочатку об'єднували все селянство. Але «нерозвиненість, відсталість, темнота саме бідніших селян віддавала керівництво в руки куркулів, багатеньких, капіталістів, дрібнобуржуазних інтелігентів. Це була пора панування дрібної буржуазії, меншовиків і соціалістів-революціонерів...»⁴⁹. Але за умов найактивнішої політичної діяльності більшовицької партії і робітничого класу невідповідність об'єктивної розстановки класових сил на селі і суб'єктивного усвідомлення селянством своїх класових інтересів не могла бути тривалою.

Рушійними силами Великої Жовтневої соціалістичної революції були пролетаріат і бідніше селянство. Саме робітничий клас і напівпролетарська частина селянства — люди, які по найму працювали на міську і сільську буржуазію, одержуючи злиденну заробітну плату і створюючи величезні багатства для експлуататорів, — повалили уряд капіталістів в ім'я будівництва нового суспільства. Навіть середняцтво не було активним учасником соціалістичної революції, а займало лише позицію дружнього щодо бідноти і пролетаріату нейтралітету. Але активна і наростаюча боротьба всього трудящого селянства проти поміщицтва і залишків кріпосництва опосередковано сприяла перемозі Жовтня⁵⁰. Куркульство ж вороже поставилося до переростан-

⁴² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 15.

⁴³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 377; т. 37, стор. 10. 38, 168.

⁴⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 387.

⁴⁵ Див.: там же, стор. 233.

⁴⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 162.

⁴⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 257.

⁴⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 168.

⁴⁹ Там же, стор. 298.

⁵⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 26.

ня буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Так, на Україні воно стало головною опорою буржуазної Центральної ради, яка підтримувала Тимчасовий уряд і вела боротьбу проти наростання революційного руху. А в роки громадянської війни куркульство відкрито перейшло на бік контрреволюції. Зокрема, в 1918 р. воно об'єдналося з великими поміщиками в складі так званого «союзу хліборобів», відновило монархію на Україні, встановивши гетьманську владу.

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснивши важливі кроки до соціалізму, мимохідь завершила буржуазно-демократичну революцію — провела конфіскацію поміщицьких і націоналізацію всіх земель. Цим самим було ліквідовано кріпосницькі відносини і сам клас поміщиків, а селяни одержали землю. Якщо в листопаді 1917 р. значна маса селян саме в зв'язку з вищезгаданою «нерозвиненістю, відсталістю, темнотою» обрала до Установчих зборів соціалістів-революціонерів, то через кілька тижнів після прийняття ленінського Декрету про землю вона перейшла на бік більшовицької партії і Радянської влади⁵¹.

З ліквідацією класу поміщиків напівкріпосне трудяще селянство нашої країни трансформувалось у клас індивідуальних сільських господарів, клас сільської дрібної буржуазії, носія простого товарного виробництва, з якого в 20-х роках виростили і капіталістичні елементи (куркулі, торговці), і елементи, що перейшли на шлях будівництва соціалізму через кооперацію та колективні господарства. Це був клас трударів, які зрідка, епізодично, встановлюючи високі ціни на свою продукцію, могли привласнювати частину праці покупців — робітників, службовців та ін. Цей клас протягом певного часу ще міг протиставити себе робітничому класові. Але під керівництвом Комуністичної партії найбідніше селянство вже у 1918 р. здійснило перший етап розкуркулення; спираючись на бідноту, робітничий клас встановив міцний союз з середняком, обмежував експлуататорські намагання куркульства і нейтралізував його вплив на трудяще селянство.

Мудра ленінська політика Комуністичної партії, здійснені нею соціалістична індустріалізація, курс на союз робітничого класу з трудящим селянством і культурна революція забезпечили на кінець 20 — початок 30-х років добровільну колективізацію бідняцько-середняцьких мас і ліквідацію куркульства як класу. Створився новий, небачений раніше в історії клас колгоспного селянства. Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція побудували розвинуте соціалістичне суспільство, а нині успішно будують комунізм.

А. З. Барабой

В. И. ЛЕНИН О СОЦИАЛЬНОЙ ПРИРОДЕ КРЕСТЬЯНСТВА РОССИИ В ПЕРИОД КАПИТАЛИЗМА

Резюме

Наличие в России эпохи капитализма крупнейших пережитков крепостничества и класса помещиков-крепостников делало российское крестьянство классом. Одновременно оно было мелкобуржуазной массой товаропроизводителей. Оно также составляло конгломерат бедноты, середняков и кулаков; между беднотой и кулачеством шла острая классовая борьба. До Февральской революции 1917 г. первая из этих граней социальной природы российского крестьянства была решающей. Развитие аграрного капитализма, ускоренное столыпинской земельной реформой, и свержение самодержавия окончательно превратили кулачество во фракцию класса капиталистов. Трудящееся крестьянство оставалось классом — антагонистом помещиков — до победы Великой Октябрьской социалистической революции.

⁵¹ Див.: там же, стор. 27.

Повідомлення

З історії інтернаціональних зв'язків

С. М. АНТОНЮК (Київ)

УЧАСТЬ ВОЇНІВ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО
У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛЬЩІ
(1944—1949 рр.)

Сформульовані В. І. Леніним закономірності будівництва соціалізму, що знайшли своє втілення в історичному досвіді КНРС і застосовані в умовах народно-демократичної революції в Польщі, дали чудові плоди в соціалістичному розвитку Польської Народної Республіки. Джерелами великих досягнень ПНР на сучасному етапі є правильна генеральна лінія польських комуністів, творче застосування ними марксистсько-ленінського вчення, самовіддана напружена праця всього польського народу, союз, дружба і співробітництво з Радянським Союзом та іншими країнами світової соціалістичної співдружності.

У переконливих досягненнях польських трудящих помітні заслуги й воїнів Війська Польського, 35-річчя якого поляки відзначали у жовтні ц. р. Разом з Радянською Армією, яка відіграла вирішальну роль у розгромі німецько-фашистських загарбників, підрозділи Війська Польського визволили рідну землю від окупантів, а на завершальному етапі другої світової війни і в роки мирного будівництва внесли вагомий вклад у відбудову народного господарства країни.

У даному повідомленні не висвітлюється допомога Збройних Сил СРСР у відродженні народного господарства Польщі під час визволення країни. Цьому питанню автор присвятив спеціальну статтю «Допомога Червоної Армії у відбудові народного господарства Польщі (1944—1945 рр.)», що була надрукована у спільному науковому збірнику істориків Київського і Ягеллонського університетів¹.

Питання про участь польських воїнів у відродженні зруйнованої війною економіки країни ще не дістало достатнього відображення в радянській історіографії. Окремі його аспекти досліджуються у працях польських істориків М. Анусевича і Ч. Чарногурського, І. Блюма, К. Фронтчака, З. Войдальського, Б. Вошинського² та інших.

З нагоди 30-річчя народного Війська Польського 5—6 вересня 1973 р. у Варшаві відбулася міжнародна наукова конференція, ма-

¹ Z dziejów współpracy polaków, ukraińców i Rosjan. Państwowe wydawnictwo naukowe Warszawa—Kraków, 1975.

² М. Анусевич, Ч. Чарногурський. Ludowe Wojsko Polskie, Historia i dzień dzisiejszy. Wyd. MON, Warszawa, 1973; І. Блум. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945—1948. Szkice i dokumenty. Wyd. MON, Warszawa, 1960; К. Фронтчак. Siły zbrojne Polski Ludowej. Przejście na stopę pokojową (1945—1947). Wyd. MON, Warszawa, 1974; З. Войдальський. Ludowe Wojsko Polskie w odbudowie kraju w latach 1944—1948.—“Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1974, nr. 2; Б. Восzczyński. Pomoc wojskowa ludności cywilnej w r. 1946.—“Teki archiwalne”, 1975, nr. 15.

теріали якої видані окремою книгою³. Частина доповідей в ній присвячена даній проблемі⁴. Метою цього повідомлення є показ участі польських воїнів у здійсненні земельної реформи, відбудові промисловості, розмінуванні території, заселенні і освоєнні західних і північних земель країни та ін. Основною джерельною базою для його написання стали матеріали Центрального військового архіву Міністерства національної оборони ПНР.

6 вересня 1944 р. Польський комітет національного визволення (ПКНВ) видав декрет про земельну реформу. За дорученням ЦК ПНР Головне політично-виховне управління Війська Польського виділило для поділу поміщицьких земель військовослужбовців-землемірів, а також створило бригади з 2—3 чол. для подання допомоги гмінним комісіям у проведенні аграрної реформи⁵. Польські воїни роз'яснювали селянам зміст декрету та шляхи його реалізації. Загалом майже 2 тис. робітників і 1 тис. воїнів брали участь у поділі поміщицьких земель⁶.

Незважаючи на певні труднощі і сильний опір з боку реакційного підпілля, земельна реформа була успішно завершена. Загалом польські селяни одержали 6 млн. га землі, у тому числі в східних воєводствах — 1990 тис. га і на західних і північних землях — 4005 тис. га⁷.

Найбільшу допомогу ПКНВ у здійсненні земельної реформи подали воїни 2-ї армії Війська Польського. З її складу були створені бригади, які діяли в 400 селах. Вони допомогли селянам конфіскувати поміщицьку землю в 300 маєтках загальною площею 42 тис. га⁸.

У березні 1945 р. Головне командування Війська Польського видало наказ про подання безпосередньої допомоги сільському господарству країни в проведенні весняної сівби. Військові підрозділи зобов'язувалися виділити селянам відповідне технічне обладнання і, насамперед, автомобільний транспорт. Міністерство сільського господарства і земельних реформ одержало 500 легкових автомобілів, 20 цистерн, 15 мотоциклів, 40 т пального, а також відповідну кількість вівса, ячменю і кукурудзи⁹. Крім того, військовослужбовці брали безпосередню участь у сільськогосподарських роботах. Зокрема, весною 1945 р. підрозділи 1-ї армії Війська Польського засіяли зернових на площі понад 5 тис. га. Під час жнив у тому ж році воїни 1-ї і 2-ї армій зібрали врожай з площі 92 тис. га¹⁰.

Для роботи в сільському господарстві Головне командування Війська Польського направило 39 спеціалістів (за станом на 1 травня 1945 р.)¹¹.

Ефективною була допомога польських воїнів у відбудові промисловості країни. Декретом ПКНВ від 15 червня 1944 р. висококваліфіковані спеціалісти звільнялися від військової служби. Це сприяло то-

³ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973). Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej z okazji XXX — lecia Ludowego Wojska Polskiego 5—6 września 1973, Wyd. MON, Warszawa, 1974.

⁴ M. Jaworski, O udziale ludowego Wojska Polskiego w wielkich akcjach społeczno-politycznych i gospodarczych; P. Matysak, Pomoc ludowego Wojska Polskiego w odbudowie Warszawy w 1945 r.

⁵ M. Anusiewicz, Cz. Czarnogórski. Назв. праця, стор. 100.

⁶ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), Warszawa, 1974, стор. 199.

⁷ H. Ślabeck, Dzieje polskiej reformy rolnej 1944—1948, Warszawa, 1972, стор. 262.

⁸ M. Anusiewicz, Cz. Czarnogórski. Назв. праця, стор. 160—161.

⁹ Наказ Головнокомандуючого ВП № 59 від 31 березня 1945 р. — Centralne Archiwum Wojskowe (далі — CAW), III—1—65, k. 69.

¹⁰ M. Anusiewicz, Cz. Czarnogórski. Назв. праця, стор. 162.

¹¹ CAW, III—412—194, k. 265.

му, що вже у вересні 1944 р. відновили роботу 4 шкіряні заводи у люблінському воєводстві, взуттєва фабрика і багато текстильних підприємств¹². У першій половині 1945 р. з Війська Польського для потреб промисловості було направлено ще 120 чол.¹³.

Наприкінці січня 1945 р. у Лодзі було відкрито 3 швейні майстерні, які шили для воїнів білизну. В наступні місяці почали функціонувати 3 фабрики по виробництву шерстяних і 6 — по виробництву бавовняних тканин для Війська Польського¹⁴. У січні 1947 р. вони були передані Міністерству легкої промисловості¹⁵. Польське військове командування сприяло також відбудові вугільних басейнів країни. Відразу ж після війни до вугільних шахт Верхньої Сілезії було доставлено майже 2800 вагонів кріпильного дерева¹⁶.

Збройні Сили Польської Республіки брали безпосередню участь у відбудові міст і сіл країни. Згідно з розпорядженням Головного командування Війська Польського від 3 березня 1945 р. було сформовано 6 будівельних підрозділів для відбудови військових і цивільних об'єктів¹⁷. Військовослужбовці працювали у Варшаві, Вроцлаві, Гдині, Познані, Катовіцах та інших містах¹⁸.

Одним з найважливіших завдань, що постали перед Радянською Армією і Військом Польським в 1944 р., була відбудова залізниць для потреб фронту. До його виконання були залучені спеціальні підрозділи польських збройних сил, Червоної Армії, а також залізничники. В 1944—1945 рр. Військо Польське направило працювати у залізничний транспорт 189 спеціалістів¹⁹. Завдяки спільним зусиллям вже у жовтні 1944 р. були відбудовані залізничні колії, мости і вузли, які використовувалися також і для потреб народного господарства²⁰.

Інженерні підрозділи Війська Польського збудували під час війни і в перші післявоєнні роки (1944—1946 рр.) 19 мостів, відремонтували 41, а також підняли з річок 14 100 т металобрухту²¹. Пізніше в 1947—1949 рр. вони збудували ще 16 мостів, зокрема у Варшаві, Модліні, Балобжегах, Пшемислі, Бедруску, Щеціні²².

З переведенням Збройних Сил Польщі на рейки мирного життя багато підрозділів і з'єднань Війська Польського розформовувалися, а їх спорядження передавалося у народне господарство країни. Зокрема, в 1945—1947 рр. 8890 автомашин, у тому числі 1890 легкових, одержали цивільні установи країни²³. Крім того, військові майстерні подавали допомогу в ремонті автомобільного транспорту польських установ і організацій. Так, у 1946 р. було відремонтовано 5115, а в 1947 р. — 2490 легкових автомашин²⁴.

У вересні 1944 р. Головний Штаб Війська Польського прийняв рішення про встановлення авіаційного зв'язку на визволеній території Польщі. Командування ВПС Війська Польського виділило для цієї мети літаки, пілотів, технічне обладнання і обслуговуючий персонал.

¹² Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 208.

¹³ CAW, III—412—194, k. 265.

¹⁴ CAW, prot. 583, poz. 168, k. 40.

¹⁵ Там же, k. 40.

¹⁶ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 208.

¹⁷ CAW, III—368—70, k. 34.

¹⁸ Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 465.

¹⁹ CAW, III—412—194, k. 265.

²⁰ Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 453.

²¹ CAW, prot. 1394/68, poz. 7, k. 35.

²² Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 454.

²³ "Polska Zbrojna", 1 травня 1948 р.

²⁴ CAW, prot. 583, poz. 168, k. 54.

Перші повітряні траси були прокладені між Любліном і Бялостоком, Жешувом і Пшемислем. Встановлення регулярного повітряного зв'язку значною мірою полегшило діяльність центральних органів ПКНВ. До кінця 1944 р. літаки ПО-2 здійснили 1039 рейсів загальною довжиною 317 тис. км, перевезли 4811 осіб, а також 73 т вантажів²⁵.

6 березня 1945 р. Тимчасовий Уряд Польської Республіки створив державне підприємство Польські Авіаційні лінії («ЛьОТ»). У перший період перед «ЛьОТ» стояло завдання підготувати технічне обладнання і укомплектувати особовий персонал.

16 березня 1945 р. уряд країни прийняв рішення про створення Цивільного повітряного флоту. Виконання цього завдання було покладено на головнокомандуючого ВПС Війська Польського. Згідно з його розпорядженням у Повітряних Військах почав функціонувати Відділ цивільної авіації, до складу якого ввійшли 43 військових і 7 цивільних службовців. Водночас для «ЛьОТУ» були виділені літаки, льотний і технічний персонал, а також необхідний транспорт. У Варшаві, Лодзі, Кракові, Бялостоці, Познані, Жешуві, Вроцлаві, Гданську, Любліні, Кельцах, Бидгощі, Катовіцах і Ольштині з'явилися аеродроми²⁶.

Дальший розвиток цивільної авіації в країні залежав від наявності добре підготовлених кадрів. З цією метою Повітряні Війська організували курси підвищення кваліфікації екіпажів транспортних літаків, а 11 грудня 1945 р. головнокомандуючий Війська Польського звільнив у запас 53 особи льотного і технічного персоналу, а також передав цивільній авіації 10 літаків ЛІ-2²⁷. Пізніше їй для навчальних цілей було передано ще 10 літаків ПО-2²⁸.

3 березня 1945 р. були розпочаті регулярні рейси по трасі Варшава — Москва, а після закінчення війни й на трасах Варшава — Прага, Варшава — Париж. Літаки на цих трасах обслуговувалися військовими пілотами²⁹.

6 грудня 1945 р. Відділ цивільної авіації Війська Польського був розформований, а літаки, наземне обладнання і особовий льотно-технічний склад передано «ЛьОТУ»³⁰.

Чимало зусиль доклали польські воїни для відбудови телефонної мережі, яка за час війни була майже зруйнована. До кінця грудня 1944 р. вони відбудували 614 поштово-телеграфних відділень³¹. У післявоєнні роки Військо Польське побудувало мережу зв'язку довжиною 5290 км³². Було радіофіковано багато місцевостей в районах Вроцлава, Щецина і Ольштина. В 1944—1947 рр. департамент зв'язку передав Міністерству пошт і телеграфів, Міністерству сільського господарства, польському радіо та електростанції в м. Колі необхідне електротехнічне обладнання³³.

Незабутні сторінки у літопис відродження економіки Польщі виписали польські сапери. Після закінчення війни на території країни залишилося багато мін, артилерійських снарядів, бомб, які не вибухнули. Без їх знешкодження неможливо було приступити до мирної пра-

²⁵ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 206.

²⁶ Там же, стор. 207.

²⁷ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 207.

²⁸ Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 455.

²⁹ Там же, стор. 455.

³⁰ Там же, стор. 455.

³¹ W. Jurgilewicz. Organizacja ludowego Wojska Polskiego 22. VII. 1944—9. V. 1945, Warszawa. 1968, стор. 82.

³² Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 456.

³³ Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 456—457.

ці. Площа, що підлягала перевірці й розмінуванню, становила 250 тис. км², тобто 90% всієї території Польщі³⁴.

28 лютого 1945 р. Головне командування Війська Польського для операцій по розмінуванню визволених районів направило 2-у і 5-у бригади саперів, 3-ю понтонну бригаду, 2-й запасний полк саперів та 1-у і 2-у саперні роти запасного піхотного полка³⁵. В травні 1945 р. до операцій по розмінуванню країни були залучені підрозділи інженерних військ, за винятком понтонних. Загалом на першому найважчому етапі операції брали участь 33 підрозділи саперів Війська Польського³⁶.

1-й та 2-й Білоруські та 1-й і 4-й Українські фронти Червоної Армії передали Війську Польському (1945 р.) 17 тис. трофейних карт міних полів³⁷. Крім того, радянське військове командування виділило спеціальні інженерно-саперні підрозділи для розмінування Варшави*.

Розмінування території країни було справою складною і небезпечною, вимагало від саперів мужності, витримки, вміння і самовідданості. Генерал Єжи Бордзіловський, який в 1944 р. очолював інженерно-саперні війська 1-ї армії Війська Польського, а в 1945—1968 рр. був начальником Генштабу і заступником Міністра національної оборони ПНР, в своїх мемуарах наводить прізвища багатьох воїнів-саперів, відзначених польським військовим командуванням (сапер Адамовський розмінував 4660 мін, Скажинський — 4580, Берлінський — 4411, Матилевич — 4383)³⁸. Загалом протягом 1945—1948 рр. саперні підрозділи знешкодили понад 14,5 млн. мін і 36,4 млн. різних артилерійських боєприпасів³⁹. У самій тільки Варшаві було знайдено і знешкоджено 14 тис. мін, 760 тис. авіаційних бомб і артснарядів, 2 млн. гранат та багато іншого вибухового матеріалу⁴⁰.

Після завершення перевірки і розмінування майже всієї території Польщі воїни-сапери передали народному господарству понад 50 тис. населених пунктів, 2 тис. важливих промислових об'єктів, а також близько 400 тис. га орної землі. Під час розмінування загинуло 428 саперів, 593 — було поранено⁴¹.

Велику роль відіграли польські військові підрозділи у відродженні Варшави. Поряд з розмінуванням міста польські і радянські сапери збудували 4 мости, з них 3 — понтонні через р. Віслу, витягли з її дна понад 5700 т різних мостових конструкцій, що створило умови для нормального судноплавства по річці⁴².

У січні і березні 1945 р. Головне командування Війська Польського сформувало 12 будівельних підрозділів для участі у відбудові військових і цивільних об'єктів столиці, які через деякий час були передані Міністерству відбудови. Воїни розчищали вулиці, ремонтували пошкоджені будинки і водоканалізаційну систему, аеродром в Окенце, міську електростанцію⁴³.

³⁴ CAW, prot. 41/53, poz. 1226, k. 29.

³⁵ Там же, к. 25.

³⁶ Там же, к. 30.

³⁷ CAW, prot. 41/53, poz. 1226, k. 30.

* Докладно про розмінування Варшави розповідає польський проф. Казімеж Собчак в книзі «Визволення Варшави». — Kazimierz Sobczak. Wyzwolenie Warszawy. Styczeń 1945. Wyd. MON, wyd. II, Warszawa, 1970.

³⁸ Jerzy Bordziłowski. Żołnierska Droga, cz. 2, Wyd. MON, Warszawa, 1972, стор. 412.

³⁹ CAW, prot. 1394/68, poz. 31, k. 24—25.

⁴⁰ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 157.

⁴¹ CAW, prot. 1394/68, poz. 31, k. 25—26.

⁴² Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 209.

⁴³ Там же, стор. 242—243.

У 1945—1948 рр. вони збудували або реставрували будинки загальною площею 2,2 млн. м² ⁴⁴, найважливіші з них — театр Народови, будинки Сейму і Ради Міністрів, інституту фізичного виховання, національного музею, готелю «Європейський» та ін. ⁴⁵. Загалом на будівельних майданчиках Варшави в 1945 р. взяло участь майже 40 тис. польських воїнів, які виконали будівельних робіт загальним обсягом 1,3 млн. м³ ⁴⁶. Крім того, вони робили грошові внески у фонд відбудови столиці. Так, у жовтні — листопаді 1945 р. підрозділи 1-ї армії Війська Польського зібрали близько 407 тис. злотих ⁴⁷. У наступні роки добровільні грошові внески серед воїнів у фонд відбудови Варшави набрали масового характеру.

Завдяки твердій і рішучій позиції Радянського Союзу Польщі були повернуті її споконвічні землі на заході і півночі, що становили 1/3 території країни. На заклик ЦК ППР освоїти їх відгукнулися й воїни Війська Польського. У травні 1945 р. Крайова Рада Народова прийняла закон про заселення прикордонних районів на заході і півночі демобілізованими військовослужбовцями, як елементом найбільш свідомим і дисциплінованим. Для поселень було виділено 12 повітів вздовж річок Одри і Ниси Лужицької, а також 7 припортових районів (Слупськ, Гдиня, Гданськ, Ельблонг та ін.) ⁴⁸. До кінця грудня 1945 р. на возз'єднаних польських землях функціонувало 56 200 господарств, в яких осіло 200 400 колишніх воїнів і членів їх сімей ⁴⁹, а в 1946 р. вони становили вже 60%, а в деяких повітах — навіть 70% польського населення ⁵⁰.

Це заселення, що стало прямим результатом політики Польської робітничої партії, великої агітаційно-пропагандистської роботи армійських політичних органів і, зокрема, особливого Інспекторату, керівниками якого були генерал К. Сверчевський і полковник П. Ярошевич, надійно прикрило новий, західний державний кордон Польської Республіки ⁵¹.

За ініціативою ППР 13 квітня 1945 р. у складі Війська Польського було створено сільськогосподарську дивізію ⁵². На західному Помор'ї вона для освоєння одержала 255 маєтків загальною площею 111 тис. га ⁵³. Після того, як воїни виконали своє завдання, дивізію 20 березня 1946 р. розформували ⁵⁴, а освоєні нею маєтки перетворили в державні сільські господарства. Цивільні власті одержали озимих посівів на площі близько 34 тис. га, конюшини — 2698 т, люцерни — 276 т, картоплі — 8573 т, кормового буряка — 1172 т, а також близько 3 тис. свиней, 8450 корів і телят, 13,4 тис. овець ⁵⁵.

Польські воїни й надалі подавали допомогу сільському господарству возз'єднаних земель, зокрема, під час жнив. У 1946—1947 рр. вони зорали 187 тис. га земель, засіяли зернових культур на площі 150 тис. га, зібрали урожай з 98 тис. га і скошили сіна з 128 тис. га

⁴⁴ Там же, стор. 209—210.

⁴⁵ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 210.

⁴⁶ Там же, стор. 244.

⁴⁷ Там же, стор. 245.

⁴⁸ M. Anusiewicz, Cz. Czarnogórski. Назв. праця, стор. 163.

⁴⁹ Там же, стор. 163.

⁵⁰ Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia, Warszawa, 1972, стор. 738.

⁵¹ Див.: Очерки истории Народной Польши, М., 1965, стор. 181.

⁵² Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 467.

⁵³ Див.: Очерки истории Народной Польши, стор. 181.

⁵⁴ B. Woszczyński. Назв. праця, стор. 239.

⁵⁵ SAW, III—472—63, к. 6, 11, 14, 15, 25, 27.

луків⁵⁶. Крім того, у всіх військових частинах, які базувалися на возз'єднаних землях в 1945—1948 рр., існували спеціальні підрозділи для подання допомоги поселенцям у польових роботах, головним чином, колишнім воїнам, вдовам, сиротам і селянам, які не мали коней. Тільки в 1947 р. у господарствах поселенців працювало 15,8 тис. воїнів⁵⁷. У 1945—1947 рр. сільському господарству цих земель було передано 3500 коней і 1300 корів⁵⁸.

Польський народ високо оцінив вклад своїх Збройних Сил у відбудову країни і особливо в освоєння возз'єднаних земель. Крайова Рада Народова у прийнятій постанові від 23 вересня 1946 р. висловила подяку Війську Польському за зразкове виконання покладених на нього завдань⁵⁹.

У 1947 р. Міністерство національної оборони і Міністерство сільськогосподарства Польщі створили організацію сільськогосподарсько-військового навчання з метою загального професійного навчання і виховання сільської молоді. Саме її учасники поклали початок діяльності «Службі Польщі»⁶⁰ — масовій організації професійного навчання, військового і фізичного виховання польської молоді віком від 16 до 21 року. Її керівні кадри були сформовані з офіцерів Війська Польського. В 1949 р. вона об'єднувала вже понад 1 млн. юнаків і дівчат, які працювали на спорудженні найбільших народногосподарських об'єктів країни⁶¹. «Служба Польщі» внесла вагомий вклад у комуністичне виховання польської молоді.

Значний обсяг лікувально-профілактичних заходів серед цивільного населення здійснила медико-санітарна служба Збройних Сил Польщі. У військових госпіталях і санаторіях лікувалися сотні цивільних осіб. Незважаючи на те, що в перші післявоєнні роки Військо Польське відчувало гостру потребу у медикаментах та медичних кадрах, його командування виділило в грудні 1944 р. для цивільних медичних установ 85 медпрацівників, а в першій половині 1945 р. — ще 295⁶².

Відчутною була допомога Війська Польського й у створенні місцевих органів влади, в боротьбі з реакційним підпіллям, у зміцненні народно-демократичного ладу в країні. У спільній праці з населенням найповніше відбився народний характер Війська Польського.

Таким чином, участь Збройних Сил Польщі у здійсненні найважливіших політичних і соціально-економічних перетворень в країні стала для воїнів великою школою політичного виховання, сприяла формуванню в них якостей патріотизму, відповідальності за загальнодержавні справи. Вони ще більше переконувалися у правильності політичного курсу Польської робітничої партії, ставали свідомими захисниками нового народно-демократичного ладу. Виступаючи в липні 1978 р. перед воїнами Війська Польського, Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек відзначив, що відмінно підготовлені й оснащені сучасною технікою народні збройні сили — гордість польського народу і ПОРП, школа патріотичного і інтернаціонального виховання⁶³.

⁵⁶ Ludowe Wojsko Polskie (1943—1973), стор. 205.

⁵⁷ Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 472.

⁵⁸ M. Anusiewicz, Cz. Czarnogórski. Назв. праця, стор. 163.

⁵⁹ Z. Wojdalski. Назв. праця, стор. 473.

⁶⁰ I. Blum. Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944—1948. Szkice i dokumenty. Wyd. drugie. Wyd. MON, Warszawa, 1968, стор. 170, 171, 172.

⁶¹ Там же, стор. 172.

⁶² САВ, III—412—194, к. 303, 265.

⁶³ Див.: "Trybuna Ludu", 6 липня 1978 р.

УКРАЇНСЬКА РСР У РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД¹

І. В. ПРОКОФ'ЄВА (Київ)

Комуністична партія, Радянський уряд з перших днів існування Країни Рад завжди прагнули до встановлення мирних добросусідських відносин з усіма державами світу.

Однією з форм міждержавних стосунків є культурні зв'язки. У зовнішньополітичній діяльності нашої держави їм завжди приділялася і приділяється належна увага. Великого значення, зокрема, надавалося і зараз надається радянсько-польським культурним зв'язкам, вивчення яких має важливе політичне, наукове і практичне значення.

Радянські і польські історики, спираючись на марксистсько-ленінське вчення, а також матеріали і документи з'їздів КПРС і ПОРП, Пленумів ЦК цих партій, найважливіші програмні документи міжнародного комуністичного і робітничого руху, внесли вагомий вклад у вивчення радянсько-польських відносин у міжвоєнний період. Проте питання культурного співробітництва між СРСР і Польщею у міжвоєнний період досліджені ще недостатньо. Ця тема в цілому не вивчалася, а досліджувалися лише її окремі аспекти¹⁻². Часом висловлювалася навіть помилкова думка, що у міжвоєнний період радянсько-польських культурних зв'язків взагалі не існувало.

Метою даного повідомлення є дослідження основних моментів встановлення і розвитку радянсько-польських, у тому числі українсько-польських, культурних відносин міжвоєнного періоду. Автор використала багатотомне видання матеріалів і документів радянських і польських архівів³, а також документи Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР (ЦДАЖР УРСР) і Київського обласного державного архіву (КОДА). При цьому переважна більшість з них у науковий обіг вводиться уперше. Важливим джерелом для висвітлення теми стала радянська центральна, республіканська і обласна преса, наукові і спеціальні журнали міжвоєнного і післявоєнного часу.

Процес налагодження радянсько-польських культурних контактів був дуже складним. Вороже ставлення буржуазного польського уряду до першої в світі соціалістичної держави гальмувало його. Проте миролюбна зовнішня політика Радянської держави щодо Польщі, великий інтерес до Радянських республік з боку польських трудящих і прогресивної інтелігенції сприяли зародженню й встановленню культурних зв'язків між двома країнами.

¹⁻² Див.: И. Бэлза. Русско-польские музыкальные связи, М., 1963; Ю. Л. Булаховская. О своеобразии форм связей польской, русской и украинской поэзии 20—30-х годов, М., 1969; Г. Д. Вервес. Основные вопросы украинско-польских литературных взаимосвязей периода межвоенного двадцатилетия, М., 1969; О. М. Євніна. Дожовтєва та радянська українська література за рубежами СРСР, К., 1956; П. М. Калениченко. Українсько-польські зв'язки і співробітництво у галузі науки і культури. — Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами, К., 1970; J. Urbanińska. Radziska powieść rosyjska w Polsce w latach 1933—1939, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968; J. Rózewicz. Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918—1939. — „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich”. Studia i materiały, t. X, Warszawa, 1973.

³ Документи и материалы по истории советско-польских отношений (далі — Документи и материалы...), т. 4, М., 1966; т. 5, М., 1967; т. 6, М., 1969.

Значну роль у налагодженні радянсько-польських зв'язків у галузі культури відіграло підписання 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору. Згідно з його 24-ю статтею передбачалося створення дипломатичних представництв першого класу в Радянській Росії, Україні та в Польщі⁴. У тому ж році в Польщі були опубліковані переклади творів радянських поетів В. Маяковського⁵, О. Блока, В. Брюсова⁶. Для задоволення попиту на радянські книжки Польське бюро при ЦК РКП(б) у вересні 1921 р. прийняло рішення надсилати до бібліотек Польщі різноманітну радянську художню літературу⁷.

Починаючи з 1924 р., твори радянських письменників систематично перекладалися на польську мову, а в пресі все частіше з'являлися рецензії на нові радянські книги, а також статті про їх авторів та їхню творчість⁸. Це, з одного боку, сприяло популяризації творів радянських письменників, а, з другого,— свідчило про великий інтерес поляків до радянської літератури. У той же час у Польщі почали розповсюджуватися й твори українських дореволюційних і радянських поетів. Зокрема, в 1921 р. у Варшаві був опублікований «Збірник вибраних поезій» Т. Г. Шевченка. Польські любителі поезії познайомилися також з творчістю М. Т. Рильського⁹.

З метою, зокрема, ширшої популяризації української радянської літератури за кордоном у 1921 р. було засновано Українську книжкову палату, яка періодично публікувала бюлетені українських радянських видань — «Літописи українського друку»,— надсилала їх в інші країни, в тому числі і в Польщу¹⁰. В самій Польщі активними популяризаторами радянської літератури стали революційні польські й українські письменники. Так, В. Броневський перекладав на польську мову твори В. Маяковського і О. Блока¹¹, Ю. Тувім — М. Т. Рильського¹².

СРСР, зокрема, Радянська Україна, не тільки надсилали до Польщі свою книжкову продукцію, а й закупили велику кількість творів польських класиків та багатьох прогресивних польських авторів. Ці книги перекладалися на мови народів Радянського Союзу і масовими тиражами виходили з друку. Зокрема, в 1924/1925 рр. видавництва СРСР надрукували 54 назви книг польських класиків і сучасних авторів, а в 1925/1926 рр. число назв виданих книг збільшилося до 92¹³.

Активну участь у радянсько-польських літературних зв'язках брала Радянська Україна. Про це красномовно свідчить той факт, що лише в одному з книжкових магазинів м. Києва під час переобліку знаходилося 670 примірників книг Е. Ожешко польською мовою¹⁴. У 1924/1925 рр. сектор масової літератури Державного видавництва України видав польською мовою 16 назв книг польських авторів загальним тиражем 57 тис. примірників і планував видання творів польських письменників у перекладі на українську мову тиражем 5 тис. примірників¹⁵.

⁴ Див.: Документи и материалы., т. 4, стор. 57.

⁵ Документи и материалы., т. 5, стор. 103.

⁶ Див.: Ю. Булаховська. Поезія Юліана Тувіма, К., 1960, стор. 88.

⁷ Документи и материалы., т. 4, стор. 62.

⁸ Див.: Л. Ершов. Русский советский роман в Польше межвоенного двадцатилетия (1918—1939). — «Русская литература», 1969, № 3, стор. 216.

⁹ Див.: Ю. Булаховська. Поезія Юліана Тувіма, стор. 88.

¹⁰ КОДА, ф. 109, оп. 1, спр. 38, арк. 388.

¹¹ «Літературна газета», 8 серпня 1928 р.

¹² Ю. Булаховська. Поезія Юліана Тувіма, стор. 88.

¹³ K. Sierocka. Polonia radziecka 1917—1939. Z działalności kulturalnej i literackiej, Warszawa, 1968, стор. 42.

¹⁴ КОДА, ф. 2933, оп. 1, спр. 9, арк. 53.

¹⁵ КОДА, ф. 2933, оп. 1, спр. 43, арк. 35, 60.

У 1924 р. на екранах Польщі уперше демонструвалися 2 радянські кінофільми, в 1925 р. їх кількість зросла до 5¹⁶. Справа в тому, що СРСР міг надсилати до Польщі значно більше фільмів. Однак буржуазний польський уряд обмежував їх ввіз до країни через те, що радянські кінофільми користувалися великою популярністю серед польських глядачів. Біля кінотеатрів, де демонструвалися радянські кінофільми, стояли довгі черги. Часто після закінчення сеансу глядачі довго аплодували, висловлюючи цим своє захоплення від щойно проглянутого фільму. Великий інтерес польських кіноглядачів до радянських фільмів був цілком зрозумілий. Широкі кола населення Польщі бажали знати якомога більше про життя і трудові звершення радянських людей, а кінострічки наочно показували це. Неодноразово кінозали, де демонструвалися радянські кінофільми, оточувала поліція, а глядачі заарештовувалися і бралися на поліцейський облік.

Радянські кінофільми були водночас своєрідними популяризаторами радянської музики і пісні у Польщі. Саме через кінофільми поляки познайомилися з першими радянськими мелодіями і піснями. Але основною формою музичних зв'язків між двома країнами в ті роки був обмін нотами, публікації у радянських газетах, журналах, окремих брошурах матеріалів про життя і творчість польських композиторів і музикантів Ф. Шопена, Г. Венявського, К. Шимановського та інших, а в польських — видатних російських композиторів¹⁷.

Так, у польській пресі друкувалися матеріали про радянський театр, зокрема, про успішні гастролі у 1923 р. московського Камерного театру¹⁸. Отже, радянсько-польські культурні зв'язки міцніли і розширювалися. Водночас слід відзначити, що процес налагодження цих зв'язків відбувався дуже повільно внаслідок реакційної політики буржуазного уряду Польщі, який боявся, щоб польські трудящі знали правду про щасливе життя радянських людей без панів, поміщиків і капіталістів.

В середині 20-х років СРСР завершив відбудову народного господарства і взяв курс на соціалістичну індустріалізацію та колективізацію сільського господарства. Великих успіхів Країна Рад досягла і в галузі науки і культури. Зросла міць і міжнародний авторитет Радянської держави змусили буржуазний уряд підписати у серпні 1925 р. угоду про ліквідацію прикордонних конфліктів, а в 1926 р. розпочати переговори про підписання радянсько-польського пакту про ненапад. Поліпшення політичних стосунків сприяло інтенсифікації культурних зв'язків між двома країнами.

Починаючи з 1926 р. значно розширилися радянсько-польські літературні зв'язки. У Польщі часто друкувалися поезії В. Маяковського, романи М. Горького, оповідання Всеволода Іванова, В. Вересаєва, Б. Лавренцова, книги М. Шолохова¹⁹, переклади С. Єсеніна, О. Блока, М. Асєєва²⁰, а також переклади творів української класичної та радянської літератури і поезії. Зокрема, твори революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, які користувалися широкою популярністю серед поля-

¹⁶ W. Jewsiwicki. Polska kinematografia w okresie filmu dźwiękowego (1930—1939), Łódź, 1967, стор. 169.

¹⁷ И. Бэлла. Русско-польские музыкальные связи. М., 1963, стор. 436—444.

¹⁸ Див.: Р. Рубинштейн. Мировая печать о Камерном театре. — «Театр и драматургия», 1935, № 1, стор. 54.

¹⁹ Документи и материалы..., т. 5, стор. 103, 241; т. 6, стор. 128.

²⁰ Див.: Б. Слуцкий. Владислав Броневский и Октябрь. — «Иностранная литература», 1967, № 4, стор. 214.

ків, неодноразово видавалися у Варшаві, Львові та інших містах як українською, так і польською мовами²¹.

Літературознавці з Польщі проявляли великий інтерес до життя і творчості радянських письменників і поетів, часто публікували результати своїх досліджень на сторінках польських газет і журналів. Це сприяло підвищенню інтересу польських читачів до радянської літератури. Оскільки попит на неї з кожним роком зростав, до Польщі масовими тиражами почала надходити радянська література, надрукована в СРСР російською, українською та польською мовами, зокрема, твори М. Шолохова, Ф. Панф'орова, Ю. Тинянова, Ф. Гладкова, Д. Фурманова, О. Толстого, В. Катаєва, Л. Кассіля, К. Паустовського та багатьох інших²². Крім того, польська періодична преса передруковувала нові праці радянських авторів про життя і творчість радянських митців. Так, з журналів «Звезда», «Россия», «Красная новь» були передруковані статті про літературну творчість М. Горького, Всеволода Іванова, І. Бабеля, О. Толстого, К. Федіна, М. Зощенка та інших²³. Активними популяризаторами творів радянських письменників у Польщі були польські революційні літератори В. Броневський, В. Вандурський, Р. Станде та інші. В своїх статтях вони спростовували брехню про СРСР, інформували польських читачів про розвиток радянської культури, економіки.

Популяризаторами радянської, у тому числі й української, художньої літератури у Польщі були польські журнали «Культура робітніча», «Нова культура», «Месенчник літераци», «Левар» та інші, а також прогресивна західноукраїнська преса²⁴.

Близьке знайомство з творами радянських письменників і поетів сприяло тому, що багато польських літераторів підпали під вплив передової пролетарської культури. Так, поезія Б. Ясенського і В. Вандурського перекликається з поезією В. Маяковського²⁵. Вплив В. Маяковського відчувається й на творчості Ю. Тувіма, А. Стерна, А. Слоніmsького²⁶. Великий вплив на творчість Ю. Тувіма справили також українські радянські поети Павло Тичина і Максим Рильський²⁷.

Популяризації української радянської книги за кордоном сприяли літературні виставки, що організовувалися видавництвами УРСР. Так, у травні 1928 р. в Польщі демонструвалася виставка, на якій було представлено понад 150 книг, в тому числі твори А. Головка, Н. Забіли, Остапа Вишні, О. Копиленка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки, В. Сосюри, О. Кобилянської та інших. Крім того, виставочний комітет неодноразово надсилав до Польщі книги, видані в СРСР польською мовою²⁸. Слід відзначити, що популяризації і розповсюдженню радянської художньої літератури у Польщі сприяла діяльність легального видавництва КПЗУ — «Книжка». Видавництво рекла-

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 10 721, арк. 9—10.

²² Див.: В. Хорев. J. Urbanśka. Radziecka powieść w Polsce 1933—1939. — «Советское славяноведение», 1970, № 5, стор. 90.

²³ Див.: Л. Ершов. Русский советский роман в Польше межвоенного двадцатилетия (1918—1939). — «Русская литература», 1969, № 3, стор. 216.

²⁴ Л. Кухто. Видавництво КПЗУ у Львові (1929—1939). — «УІЖ», 1965, № 9, стор. 73.

²⁵ K. W. Zawadziski. Wśród poetów, Kraków, 1964, стор. 15.

²⁶ Див.: В. Вандурський. Маяковський і польські поети. — «Життя і революція», 1931, № 8, стор. 75.

²⁷ Див.: Ю. Булаховська. Юліан Тувім і Україна. — «Радянське літературознавство», 1969, № 9, стор. 38—39.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 10 721, арк. 282—284, 286, 300.

мувало одержані з СРСР книги, видавало каталоги, друкувало списки нових надходжень тощо²⁹.

Твори польських класиків, кращих представників сучасної літератури неодноразово видавалися в СРСР. Великою популярністю серед радянських читачів користувалися твори С. Жеромського, Б. Ясенського, Е. Ожешко, В. Броневського, Р. Станде, В. Вандурського, Ю. Тувіма та інших³⁰. Видавництва Радянської України друкували також великими тиражами твори польських класиків (у перекладах на українську мову) А. Міцкевича, Г. Сенкевича, Б. Пруса, С. Жеромського, Е. Ожешко, тогочасних прогресивних письменників В. Броневського, В. Вандурського, Б. Ясенського, Ю. Тувіма, Р. Станде та інших³¹. Зокрема, в 1928 р. видавалися «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, у 1929 р. — «Вибрані твори» Е. Ожешко, у 1934 р. — «Людина міняє шкіру» Б. Ясенського, у 1935 р. — «Вибрані поезії» В. Броневського.

Значна кількість польської літератури в оригіналі надходила до СРСР, у тому числі й до УРСР, безпосередньо з Польщі. Так, у 1928 р. Державне видавництво України замовило для продажу населенню твори С. Жеромського³². Багато літератури виписувалося з Польщі через Львівське наукове товариство³³.

Налагоджувалися особисті контакти літераторів обох країн. У 1928 р. Радянський Союз відвідали польські письменники, а у Польщі побували В. Маяковський, Б. Лавренєв³⁴, Іван Ле³⁵. Таким чином, починаючи з 1926 р., радянсько-польські літературні зв'язки значно розширилися, зміцніли, набули нових форм.

Серйозну роль у збагаченні духовного життя радянського і польського народів відіграла музика. В 1927 р. для участі у першому Міжнародному конкурсі піаністів ім. Ф. Шопена у Варшаві були запрошені радянські піаністи Г. Гінзбург, Л. Оборін, Д. Шостакович, Й. Шварц і Ю. Брюшков, які завоювали кілька премій і почесних грамот³⁶. Успішними були виступи радянських піаністів і на конкурсах 1932 і 1937 рр.³⁷. Польські музиканти також неодноразово виступали перед радянською аудиторією. Зокрема, в 1934 р. диригент Варшавської філармонії Г. Фітельберг виступав з концертами в Москві і на Україні³⁸.

У 1929—1932 рр. значно розширилися радянсько-польські кінозв'язки. Великою популярністю у Польщі користувалися радянські кінострічки «Буря над Азией», «Турксиб», «Путевка в жизнь»³⁹, а фільм «Броненосец «Потемкин» прогресивна польська преса назвала «шедевром кінематографічного мистецтва»⁴⁰. В 1929 р. для участі у кінофестивалі було визначено 11 стрічок Української кіностудії, серед них — «Арсенал», «Марійка», «Нічний візник» та ін.⁴¹. Польські кіно-

²⁹ Л. Кухто. Видавництво КПЗУ у Львові (1929—1939). — «УІЖ», 1965, № 9, стор. 73.

³⁰ Документы и материалы..., т. 5, стор. 100, 419.

³¹ КОДА, ф. 2933, оп. 1, спр. 356, арк. 3, зв.; «Літературна газета», 15 лютого 1930 р.; 28 лютого 1930 р.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 10 721, арк. 146.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 10 722, арк. 434.

³⁴ Документы и материалы..., т. 5, стор. 120, 236—237; т. 6, стор. 121.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 496, арк. 11.

³⁶ Документы и материалы..., т. 5, стор. 93, 95.

³⁷ Документы и материалы..., т. 6, стор. 326—327.

³⁸ «Вісті», 24 лютого 1934 р.

³⁹ Документы и материалы..., т. 5, стор. 448.

⁴⁰ Там же, стор. 96.

стрічки в ті роки у Радянському Союзі не демонструвалися з причини їх низької якості ⁴².

Досить тісними були радянсько-польські зв'язки і в галузі театрального мистецтва. З 1926 р. між обома країнами існувала домовленість про обмін театральними постановками, диригентами, солістами, нотами. У Польщі були поставлені радянські п'єси «Людина з портфелем» О. М. Файко, «Страх», «Дивак» О. М. Афіногенова ⁴³⁻⁴⁴. Водночас радянські глядачі мали можливість познайомитись з п'єсами польських драматургів.

СРСР брав активну участь у Міжнародних виставках живопису, скульптури, графіки, плакату, дитячого малюнку. З 1926 р. до Польщі почали регулярно надходити друковані матеріали про радянський живопис ⁴⁵, а в 1928 р. СРСР взяв участь у художній виставці у Варшаві. Серед радянських експонатів були й картини митців з УРСР ⁴⁶. У 1933 р. у Варшаві демонструвалася ще одна виставка радянського мистецтва. На ній було представлено 130 картин, 81 твір графіки і 13 скульптур. Обидві виставки справили глибоке враження на відвідувачів ⁴⁷.

У листопаді 1933 р. у приміщенні Третьяковської галереї (Москва) демонструвалося 215 картин польських художників ⁴⁸. Крім того, для радянських митців колеги з Польщі прочитали кілька лекцій про польське мистецтво ⁴⁹.

У серпні—вересні 1933 р. СРСР взяв участь у Краківській виставці художньої фотографії ⁵⁰, а в травні 1934 р.—у Варшавській ⁵¹. Радянська фотовиставка мала кілька тематичних відділів: портрету, пейзажу, фотомонтажу тощо. Польська преса відзначила високий художній рівень експонатів ⁵².

Радянсько-польські зв'язки у галузі фізичної культури зводилися практично до надсилання до Польщі радянської літератури з фізкультури і спорту ⁵³. У своєму звіті повноважний представник СРСР у Польщі підкреслював, що польські спортивні газети і журнали уважно слідкують за розвитком фізичної культури в СРСР, досить часто друкують статті про радянський спорт, витримані у позитивному дусі ⁵⁴.

Всезростаючий інтерес польських громадян до першої в світі соціалістичної держави, до радянського суспільно-політичного ладу і способу життя непокоїв буржуазний уряд Польщі. Посилилися поліцейські репресії проти осіб, які висловлювали свої симпатії до СРСР. Зазнав переслідувань і активний популяризатор радянської культури в Польщі Ю. Тувім ⁵⁵. Були закриті 53 книгарні, що продавали радянські книжки ⁵⁶.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 10 722, арк. 155, 161, 199.

⁴² W. Jewsiewicki. Polska kinematografia w okresie filmu dźwiękowego стор. 170.

⁴³⁻⁴⁴ Документи и материалы..., т. 6, стор. 129.

⁴⁵ Документи и материалы..., т. 5, стор. 86.

⁴⁶ Див.: С. Родзевич. Українське мистецтво в закордонних журналах. — «Життя і революція», 1929, № 7—8, стор. 190.

⁴⁷ Див.: Документи и материалы..., т. 6, стор. 20.

⁴⁸ Там же, стор. 92.

⁴⁹ Там же, стор. 117.

⁵⁰ Документи и материалы..., т. 6, стор. 126.

⁵¹ «Червоний шлях», 1934, № 6, стор. 199.

⁵² «Известия», 28 травня 1934 р.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 10 743, арк. 1.

⁵⁴ Документи и материалы..., т. 6, стор. 130.

⁵⁵ Див.: Ю. Булак-Ковська. Поезія Юліана Тувіма, стор. 90.

⁵⁶ «Червоний шлях», 1934, № 11—12, стор. 139.

Підписавши в 1934 р. договір з фашистською Німеччиною, реакційні правлячі кола Польщі почали проводити курс на розрив радянсько-польських політичних і культурних відносин. У тому ж році Міністерство внутрішніх справ Польщі внесло у списки заборонених на території країни 48 назв радянських книг⁵⁷. У 1935 р. припинило свою діяльність Польське товариство культурного зближення з СРСР⁵⁸. У 1938 р. були заборонені доставки і продаж у Польщу не тільки художньої, а й навіть наукової літератури з Радянського Союзу⁵⁹. У 1939 р. радянсько-польські політичні і культурні зв'язки повністю припинилися.

Таким чином, у радянсько-польських культурних зв'язках у міжвоєнний період досить чітко виділяються три етапи. Перший з них охоплює 1921—1925 рр. Цей період характеризувався встановленням і поступовим розвитком культурних зв'язків між двома країнами. Другий етап — 1926—1934 рр. — характеризувався найбільш інтенсивними і різноманітними за своїми формами зв'язками. На третьому етапі — 1934—1939 рр. радянсько-польські зв'язки погіршуються.

Культурні зв'язки між двома країнами у міжвоєнний період дали змогу полякам познайомитися з радянським способом життя, наукою і культурою СРСР, успіхами соціалістичного будівництва, сприяли зближенню двох братніх народів.

Справжній розквіт радянсько-польських політичних, наукових і культурних зв'язків почався після встановлення у Польщі народно-демократичної влади.

⁵⁷ Там же, стор. 189.

⁵⁸ Документи и материалы..., т. 6, стор. 284.

⁵⁹ Там же, стор. 352.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СПРАВІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

О. В. КУЗЬМІНЕЦЬ (Київ)

Високо оцінюючи роль народного вчителя в соціалістичному та комуністичному будівництві, В. І. Ленін вказував у зв'язку з цим на необхідність приділяти максимум уваги ідейно-теоретичній підготовці учительських кадрів. «Тепер, — наголошував Володимир Ілліч, — ми повинні виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути іроїнятий її духом...»¹.

Виконуючи ленінські заповіді, партія постійно дбала і дбає про досконалення змісту, форм і методів марксистсько-ленінської освіти учителів загальноосвітніх шкіл, всієї ідейно-виховної роботи серед педагогів. Саме завдяки партійному керівництву стали можливими ве-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 384.

личезні успіхи, досягнуті нашою країною у підготовці та вихованні вчительських кадрів, розвитку і вдосконаленні системи народної освіти.

Постійне підвищення професійної та ідейно-теоретичної підготовки вчительських кадрів партія розглядає як одну з найважливіших умов дальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в школі. Звертаючись до радянських педагогів, товариш Л. І. Брежнєв говорив: «Кажуть, що вчитися треба все життя. Ця стара істина застосовна до всіх. Але, мабуть, найбільше вона стосується тих, хто учить інших. Ось чому так треба дбати про підготовку і перепідготовку вчителів... Треба, щоб учитель одержував більше інформації від наших партійних комітетів про те, чим живе країна в поточний момент, що робиться у світі. Це допоможе вчителю у виконанні його високої місії вихователя, пропагандиста марксистсько-ленінських знань»².

Важливим етапом у роботі по дальшому підвищенню ідейно-теоретичного рівня вчителів був період, який охоплює 1961—1977 рр. Особливо велике значення для ідейного виховання радянських педагогів у цей час мали рішення XXII—XXV з'їздів КПРС, пленумів Центрального Комітету партії, а в Українській РСР — також рішення відповідних з'їздів Компартії України та пленумів її ЦК. Так, на XXV з'їзді КПРС, який приділив значну увагу радянській школі, вказувалося, що одними з найголовніших завдань, пов'язаних з удосконаленням її роботи на сучасному етапі, є «...поліпшення підготовки викладачів і приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя...»³.

Програмними для працівників народної освіти нашої країни були прийняті в досліджуваний період постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966 р.)⁴ та «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.)⁵, в яких, зокрема, зверталась увага партійних організацій та органів народної освіти на необхідність створення належних умов для успішної роботи вчителів, систематичного підвищення їх кваліфікації, ідейно-політичного і культурного кругозору.

У промові на XVIII з'їзді ВЛКСМ товариш Л. І. Брежнєв підкреслив, що здійснення наших планів кінець кінцем залежить від людей, їх знань, культури, політичної свідомості⁶. Це повною мірою стосується і вчительських кадрів, які покликані формувати у підростаючого покоління марксистсько-ленінський світогляд, непохитну ідейну переконаність, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, непримиренність до буржуазної ідеології і моралі.

«Висока місія радянського вчителя,— говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на IV з'їзді вчителів Української РСР,— він покликаний запалити розум і серця підростаючого покоління незгасним жовтневим вогнем революційного оновлення світу, поезією праці в ім'я комунізму, передати йому золоту скарбницю моральних цінностей більшовиків. Усе це вимагає високої ідейності, постійної творчості й самовідданості»⁷.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 218.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

⁴ Основні документи про школу, К., 1973, стор. 17—21.

⁵ «Правда», 29 грудня 1977 р.

⁶ Див.: Л. І. Брежнєв. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, К., 1978, стор. 9.

⁷ «Радянська Україна», 30 березня 1977 р.

Питання ідейно-теоретичного зростання вчительських кадрів, удосконалення їх педагогічної майстерності, активізації навчально-виховного процесу в школах були в досліджуваний період постійно в полі зору партійних організацій республіки, систематично обговорювалися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України, нарадах партійно-господарського активу районів і областей. Так, Вінницький та Черкаський обласні комітети партії, розглядаючи на засіданнях бюро питання шкільної роботи, звертали увагу парторганізацій на необхідність активнішого вивчення і творчого використання педагогами марксистсько-ленінської теорії, рішень і матеріалів з'їздів КПРС, інших партійних документів⁸.

Мукачівський міськком партії на своєму пленумі у листопаді 1964 р. розглянув питання «Про посилення ролі школи, сім'ї та громадськості в комуністичному вихованні підростаючого покоління». В ході його всебічного обговорення значна увага була приділена також ідейно-політичному вихованню вчителів і ролі партійних, профспілкових та комсомольських організацій шкіл у цій важливій справі. На відкритих партійних зборах, що відбулись у школах Мукачєва невдовзі після пленуму, було проаналізовано діяльність педколективів, накреслено шляхи дальшого поліпшення роботи по комуністичному вихованню вчителів⁹.

Багато уваги роботі партійних організацій та педагогічних колективів шкіл приділяв Могилів-Подільський міськком партії Вінницької області. Лише в 1974—1977 рр. на бюро міськкому звітували керівники Ханьковецької, Кукавської, Бабчинецької середніх шкіл, а досвід комуністів Гонтівської середньої школи по ідейно-політичному вихованню вчителів був узагальнений на бюро обкому партії і рекомендований для поширення в педагогічних колективах області¹⁰.

Основною формою підвищення ідейного рівня педагогів у досліджуваний період були гуртки і семінари мережі політичної освіти. Тому партійні організації постійно дбали про поліпшення їх роботи, про активну участь у них кожного вчителя. Наприклад, у березні 1964 р. бюро Черкаського обкому партії обговорило питання «Про стан і заходи по поліпшенню ідейно-виховної роботи серед учителів м. Умані». Було відзначено позитивний досвід Уманського міськкому партії, первинних парторганізацій шкіл, авангардну роль комуністів у залученні всіх учителів міста до активної участі в діяльності гуртків і семінарів системи партійної та комсомольської політосвіти, а найбільш підготовлених — до керівництва ними¹¹. У 1967/68 навчальному році майже 9 тис. учителів Черкащини вивчали в системі політичної освіти актуальні проблеми політики партії з питань ідейно-виховної роботи, більш як 1,6 тис. педагогів працювали пропагандистами у гуртках і семінарах. Всі вони взяли участь в ленінських читаннях, присвячених 50-й річниці Великого Жовтня¹².

⁸ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 50, спр. 533, арк. 7; ф. 141, оп. 1, спр. 54, арк. 15; спр. 189, арк. 30; ф. 136, оп. 56, спр. 21, арк. 131; оп. 57, спр. 25, арк. 16; Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 4619, оп. 1, спр. 1080, арк. 83; спр. 1202, арк. 29; спр. 1332, арк. 14—16; спр. 1476, арк. 117; спр. 1662, арк. 27—30; оп. 2, спр. 39, арк. 57—59; оп. 9, спр. 30, арк. 44; ф. 5608, оп. 1, спр. 103, арк. 4—6; спр. 106, арк. 3—5.

⁹ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 224, оп. 15, спр. 50, арк. 14; Філіал Закарпатського обласного державного архіву в м. Мукачєвому, ф. Р-687, оп. 1, спр. 451, арк. 32.

¹⁰ «Радянська освіта», 23 лютого 1977 р.

¹¹ Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 5608, оп. 1, спр. 103, арк. 4.

¹² Там же, ф. 4619, оп. 1, спр. 1664, арк. 69.

Уміло спрямовувала ідейно-виховну роботу серед учителів партійна організація Колківської середньої школи Волинської області. В 1967/68 навчальному році, наприклад, учасники теоретичного семінару, що діяв у цій школі, вивчали твори В. І. Леніна про комуністичне виховання молоді, педагогічні праці Н. К. Крупської та А. С. Макаренка. Набуті на заняттях семінару знання вчителі широко використовували у своїй роботі, що, поряд з іншими факторами, допомогло педагогові школи досягти високих показників у навчанні та вихованні учнів. Того ж року при парторганізації Луцької середньої школи №1 діяв теоретичний семінар по вивченню творів В. І. Леніна. Його слухачі підготували 19 змістовних рефератів¹³. Аналогічна робота проводилася і в інших парторганізаціях.

Особливо велике значення для піднесення ідейно-теоретичного рівня вчителів мало поглиблене вивчення ними матеріалів партійних з'їздів, зокрема XXV з'їзду КПРС, жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання, нової Радянської Конституції, доповіді товариша Л. І. Брежнєва на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня та інших документів партії і уряду.

Певне значення для ідейно-політичного виховання вчителів у досліджуваній період мали також різноманітні методичні семінари, міжшкільні та шкільні методичні об'єднання, курси підвищення фахової кваліфікації. До читання лекцій на цих курсах активно залучалися партійні, радянські, комсомольські та профспілкові працівники, керівники організацій і установ, провідні вчені, лектори товариства «Знання». У 1964—1967 рр., наприклад, на курсах підвищення кваліфікації пройшли перепідготовку всі викладачі історії та суспільствознавства шкіл м. Мукачєва, в результаті чого значно зріс ідейний та науково-методичний рівень викладання цих предметів. Відзначивши це як позитивний факт, бюро міськкому партії водночас вказало на необхідність дальшого вдосконалення ідейно-теоретичної підготовки вчителів як шляхом самоосвіти, так і через міські та міжшкільні постійно діючі семінари з питань марксистсько-ленінської філософії політекономії і наукового комунізму, методики викладання навчальних предметів¹⁴.

Значну ідейно-виховну роботу серед учителів проводила партійна організація Коломийської середньої школи № 9 Івано-Франківської області. В 1961—1970 рр. на партійних зборах комуністи школи систематично обговорювали питання, пов'язані із самостійним вивченням педагогами марксистсько-ленінської теорії¹⁵. Велике значення для ідейного зростання вчителів цієї школи, як наголошували комуністи на партзборах у червні 1970 р., мало відвідування всіма педагогами відкритих партійних зборів. Так, у 1970 р. всі вчителі школи взяли участь у роботі відкритих партзборів і виступили на них¹⁶.

Ефективною формою ідейно-політичного виховання вчителів, що використовувалася в Черкасах, був університет ідейно-теоретичної підготовки педагогічних кадрів, який діяв з 1964 р. на базі Черкаського педагогічного інституту. На зборах партійного активу Черкащини в 1970 р. від

¹³ ПА НП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 24, арк. 62.

¹⁴ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 224, оп. 17, спр. 403 арк. 90.

¹⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 486, оп. 1, спр. 25, арк. 73; спр. 31, арк. 14; спр. 33, арк. 22.

¹⁶ Там же, спр. 36, арк. 100.

значалося, що на 13 факультетах університету протягом 1964—1967 рр. курс політичної освіти прослухали 746 учителів міста¹⁷.

Важливу роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня учительства республіки відіграла прийнята у червні 1968 р. постанова ЦК Компартії України «Про підготовку і виховання учительських кадрів в Українській РСР»¹⁸. В ній було накреслено конкретні заходи щодо ідейно-політичного виховання та підвищення фахової кваліфікації вчителів республіки.

В ході виконання цієї постанови партійні організації почали практикувати ряд нових форм ідейного та політичного виховання вчителів. Наприклад, Новгородківський райком партії Кіровоградської області влаштував зустрічі вчителів, які досягли високих показників у навчанні та вихованні учнів, вчителів — учасників Великої Вітчизняної війни¹⁹. З ініціативи Ровеньківського міськкому партії Ворошиловградської області у школах міста почали проводитися науково-теоретичні конференції, присвячені вивченню творів В. І. Леніна, а Ворошиловградський міський комітет партії організовував семінари для вчителів міста з проблем наукового атеїзму²⁰. На Миколаївщині значного поширення набули обласні науково-теоретичні та практичні конференції, ленінські та педагогічні читання для вчителів²¹.

Після прийняття згаданої постанови ЦК Компартії України посилилась увага до підвищення ідейно-теоретичного рівня вчителів у системі інститутів удосконалення кваліфікації, яких на Україні в 1970 р. налічувалося 28 (25 обласних, 2 міських — Київський і Севастопольський — та Центральний у м. Києві)²².

Значну роль в ідейному вихованні та загартуванні вчителів відігравали вечірні університети марксизму-ленізму, у програмах яких передбачалася політична підготовка вчительських кадрів. Про важливість цієї форми підвищення ідейно-теоретичного рівня педагогів свідчить хоча б те, що в 1962 р. вечірній університет при Київському обкому партії закінчили 122 вчителі. У Львові в 1966/67 навчальному році вечірній університет відвідувало 140 учителів, у Кривому Розі — 60, Запоріжжі — 37, Мелітополі — 15²³.

Велику увагу приділяли партійні організації ідейному вихованню молодих педагогів, спираючись у цій роботі насамперед на комсомол. У 1977 р. в 7067 вчительських комсомольських організаціях шкіл республіки налічувалося майже 79,1 тис. чол.²⁴. Ефективною формою ідейно-політичного виховання молодих учителів були комсомольські збори. Наприклад, комсомольська організація вчителів Городищенської середньої школи № 1 Черкаської області виносила на свої збори актуальні питання роботи школи, підвищення педагогічної майстерності і політичного рівня вчителів-комсомольців. У 1977 р. за рішенням комсомольських зборів для молодих педагогів був проведений семінар, у роботі якого взяли участь і ветерани школи, вчителі-наставники. На ньому було вироблено рекомендації, які допомогли молодим учителям

¹⁷ Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 4619, оп. 9, спр. 101.

арк. 49.

¹⁸ Основні документи про школу, стор. 24—26.

¹⁹ ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 411, арк. 51.

²⁰ Там же, арк. 60.

²¹ Там же, арк. 66.

²² Вина і розвиток політичної освіти. Республіканський науково-методичний збірник. Вип. 9. К., 1975, стор. 61.

²³ ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, арк. 6, арк. 69.

²⁴ ЦА ЦП України в цифрах і фактах. Довідник. К., 1978, стор. 21.

у роботі над розширенням свого політичного кругозору та підвищенням ідейного і науково-методичного рівня уроків²⁵.

Поліпшенню ідейно-теоретичної підготовки вчителів сприяли також семінари-практикуми, робота методичних комісій²⁶. З цією ж метою при партійних комітетах створювалися лекторії. Наприклад, при Залізничному райкомі партії м. Києва у 1967 р. для вчителів був організований лекторій по вивченню основ комуністичного виховання, в роботі якого активну участь брали працівники райкому партії²⁷.

У проведенні лекційної роботи серед учителів партійним організаціям активно допомагали науковці вузів. Так, у 1969 р. на базі Донецького державного університету, Горлівського і Слов'янського педінститутів були створені лекторії на допомогу вчителям історії, суспільствознавства, географії, біології та інших загальноосвітніх предметів²⁸. Науковці вузів брали участь у «днях науки» та інших заходах, що їх проводили партійні комітети для вчителів. Наприклад, викладачі Луцького педагогічного інституту під час «днів науки», які організовувалися в 1974—1976 рр., практикували виїзні засідання кафедр, виступали у школах з доповідями і лекціями²⁹.

Партійні комітети та первинні парторганізації республіки активно використовували й таку форму ідейно-політичного виховання вчителів як безпосереднє залучення їх до проведення масово-політичної та пропагандистської роботи серед населення, до участі у громадському житті. Характерним щодо цього є хоча б такий приклад: на IV з'їзді вчителів Української РСР (1977 р.) серед делегатів було 8 депутатів Верховної Ради СРСР, 31 — Верховної Ради УРСР, 207 — місцевих Рад депутатів трудящих³⁰.

Понад 260 тис. педагогів республіки в 1977 р. проводили пропагандистську роботу серед трудящих як члени товариства «Знання» Української РСР³¹. Лише на Вінниччині силами вчителів — членів Педагогічного товариства та Товариства для поширення політичних і наукових знань у 1962 р. було прочитано для населення понад 8,5 тис. лекцій з політичної, педагогічної та атеїстичної тематики³². У 1966 р. в Одеській області агітаторами, пропагандистами, лекторами товариства «Знання» працювало понад 16 тис. учителів³³. Того ж року в Золотоніському районі Черкаської області велику агітаційно-масову роботу серед населення проводило більш як 700 педагогів, 62 працівники народної освіти були обрані і працювали депутатами місцевих Рад депутатів трудящих, 41 — членами редколегій колгоспних багатотиражок³⁴.

Участь учителів у громадській роботі допомагала їм збагачувати свій духовний світ, поєднувати педагогічний процес з практикою комуністичного будівництва, краще готувати підростаюче покоління до свіdomої участі у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Адже,

²⁵ «Комсомольское знамя», 14 травня 1977 р.

²⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 88, спр. 198, арк. 37; оп. 89, спр. 253, арк. 41.

²⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 276, арк. 19.

²⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 88, спр. 198, арк. 16.

²⁹ «Радянська Волинь», 14 травня 1977 р.

³⁰ «Радянська освіта», 2 квітня 1977 р.

³¹ «Радянська освіта», 30 березня 1977 р.

³² Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 51, спр. 145, арк. 108.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2180, арк. 12.

³⁴ Черкаський обласний державний архів, ф. Р-630, оп. 4, спр. 719, арк. 4.

як говорив у промові на XVIII з'їзді ВЛКСМ товариш Л. І. Брежнєв, «тільки тоді знання теорії чого-небудь варте, коли воно перетворюється в переконання, підкріплюється ділом»³⁵.

Таким чином, у досліджуваний період партійні організації республіки багато зробили для піднесення ідейно-теоретичного рівня учительських кадрів. Постійно вдосконалювалися стиль і методи партійного керівництва цією важливою ділянкою роботи, збагачувалися форми ідейно-політичної роботи серед педагогів, які під керівництвом партії вносять гідний вклад у справу виховання нової людини — людини комуністичного суспільства. «Радянське вчительство, виховане на животворних ідеях марксизму-ленінізму,— говорить у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР Всесоюзному з'їздові вчителів, що проходив у червні 1978 р.,— самовіддано працює на благородній ниві освіти. Партія і Радянський уряд високо цінують невтомну, плідотворну діяльність учителів і висловлюють глибоку вдячність за їх самовіддану працю»³⁶.

³⁵ Л. І. Брежнєв. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, стор. 9.

³⁶ «Радянська Україна», 29 червня 1978 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ ТРУДЯЩИХ ДО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ (1951—1958 рр.)

О. Ф. РЕДЬКО (Чернігів)

Важливою умовою успішного руху нашого суспільства до комунізму є залучення широких мас трудящих до управління виробництвом, державними та громадськими справами. В. І. Ленін з перших днів існування Радянської влади неодноразово вказував на необхідність «...розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством і будівництві нового виробництва»¹. Разом з тим він підкреслював важливість організуючої ролі Комуністичної партії в цій справі: «Комунізм говорить: авангард пролетаріату, комуністична партія, керує безпартійною масою робітників, освічуючи, готуючи, навчаючи, виховуючи цю масу («школа» комунізму), спочатку робітників, а потім і селян, для того, щоб вона могла прийти і прийшла б до зосередження в своїх руках управління всім народним господарством»².

В ході соціалістичного будівництва Комуністична партія розвивала ці ленінські ідеї, вміло використовуючи при цьому закономірності нового суспільного ладу, із самої природи якого випливає можливість повноправної участі трудящих в управлінні. Право трудових колективів брати участь в обговоренні і розв'язанні питань управління підприємствами гарантується і статтею 8 нової Конституції СРСР³.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 430.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 232—233.

³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 7—8.

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія добивалась розширення участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, в тому числі і виробництвом. «Вдосконалення нашої соціалістичної демократії,— говорив у доповіді на XXV з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев,— ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства... В цьому напрямі партія працювала і працюватиме далі»⁴.

У даному повідомленні зроблено спробу дослідити досвід роботи за розвиток найефективніших форм участі трудящих в управлінні виробництвом, набутий партійними організаціями України у 1951—1958 рр.— в один з найважливіших етапів боротьби за створення розвинутого соціалістичного суспільства у нашій країні. Комуністична партія провела у цей період велику організаторську роботу по створенню умов для розгортання творчої ініціативи трудящих, розширення їх участі в управлінні виробництвом. Цього вимагали завдання дальшого розвитку і зміцнення соціалістичного суспільства.

Партійні організації України у досліджуваній період удосконалювали форми і методи роботи по залученню трудящих до управління виробництвом, виховували у них свідоме ставлення до праці, почуття господаря підприємства. При цьому вони використовували старі і розвивали нові форми участі робітників у господарському житті. Особливе місце серед них належить виробничим нарадам, які відігравали і відіграють значну роль у роботі партійних організацій по залученню робітників до управління виробництвом. На виробничих нарадах господарські керівники, інженери, техніки, партійні і профспілкові працівники разом з робітниками розв'язували важливі народногосподарські питання, накреслювали шляхи усунення недоліків у роботі. Тільки в 1954 р. в республіці відбулось понад 1 млн. виробничих нарад, на яких було прийнято 1 млн. 700 тис. пропозицій щодо удосконалення виробництва. Реалізація 1 млн. 400 тис. пропозицій сприяла поліпшенню організації виробництва, зміцненню трудової дисципліни, підвищенню продуктивності праці⁵.

Успіху роботи цих нарад сприяло керівництво ними з боку парторганізацій. Обласні, міські, районні комітети партії, обговорюючи на пленумах і бюро роботу партійних і профспілкових організацій по керівництву виробничими нарадами, викривали недоліки, накреслювали шляхи їх подолання. Так, ці питання неодноразово стояли на порядку денному бюро Дніпропетровського, Сталінського обкомів, Харківського міськкому Компартії України, на пленумі Запорізького обкому⁶ та ін. Рішення партійних організацій зобов'язували партійні і профспілкові організації поліпшувати керівництво діяльністю виробничих нарад, вивчати, узагальнювати і поширювати позитивний досвід їх проведення, обговорювати звіти господарських і профспілкових керівників з даного питання.

Значну роль в активізації діяльності виробничих нарад відігравали первинні парторганізації підприємств, які націлювали їх на розв'язання важливих питань виробництва, добивалися систематичного їх скликання, здійснювали контроль за ходом реалізації пропозицій робітників, внесених на нарадах.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 96.

⁵ ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 101, арк. 21.

⁶ ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 125, спр. 249, арк. 125; оп. 166, спр. 73, арк. 58; оп. 206, спр. 548, арк. 171—177; спр. 239, арк. 38; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 12, спр. 72, арк. 29—31; оп. 27, спр. 94, арк. 2—5; оп. 29, спр. 34, арк. 6; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 9, спр. 19, арк. 177.

Заслужує на увагу досвід проведення виробничих нарад на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Леніна. Партийна організація заводу в ході підготовки нарад забезпечувала широку участь робітників, інженерно-технічних працівників. На них в першу чергу розглядались ті питання, які були «вузькими місцями» на виробництві. У першому півріччі 1955 р. на заводі відбулось 514 нарад, на яких робітники внесли сотні пропозицій, спрямованих на удосконалення виробництва. В мартенівському цеху, наприклад, робітники обговорили шляхи зниження собівартості продукції, поліпшення технології, підвищення продуктивності праці. Для обговорення окремих питань скликались наради робітників по професіях. Парторганізація цеху добила суворого обліку пропозицій, які вносились робітниками на нарадах, звітності господарських керівників перед робітниками на нарадах за їх реалізацію⁷.

Особливо поживалась діяльність виробничих нарад після липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, який обговорив питання «Про завдання по дальшому піднесенню промисловості, технічному прогресу і поліпшенню організації виробництва» та XX з'їзду партії (лютий 1956 р.). Липневий пленум зобов'язав партійні і профспілкові органи «систематично проводити виробничі наради на підприємствах»⁸. XX з'їзд КПРС поставив вимогу більш широко використовувати виробничі наради, як і інші форми участі робітників в управлінні виробництвом⁹.

Керуючись цими рішеннями, партійні і профспілкові організації у 1956—1957 рр. провели ряд заходів, спрямованих на поліпшення роботи нарад. Так, Укрпрофрада спільно з редакцією «Робітничої газети» в квітні—травні 1956 р. організувала обговорення практики проведення нарад на сторінках преси, а після обговорення були складені пропозиції щодо поліпшення їх роботи на новому етапі¹⁰.

В результаті проведеної роботи роль виробничих нарад підвищилась, зросла кількість прийнятих і реалізованих пропозицій. Якщо в першому півріччі 1956 р. в республіці було проведено 554,5 тис. нарад, на яких прийнято 889,2 тис. і реалізовано 735 тис. пропозицій, то за той же період 1957 р. відповідно — 661 тис., 1095,3 тис. і 885,7 тис.¹¹

Проте в практиці проведення виробничих нарад мали місце й недоліки: профспілкові організації не використовували всіх можливостей для широкого залучення трудящих до управління виробництвом, часто скликали наради без належної підготовки, в їх роботі не завжди брали участь господарські керівники.

Таким чином, після XX з'їзду КПРС хоч і відбулось поживавлення в діяльності виробничих нарад, форми і методи їх роботи залишались в основному старими і перестали відповідати тим новим завданням, які поставив перед ними з'їзд партії.

У рішеннях XX з'їзду партії, в постанові грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок СРСР» дано позитивну оцінку розширенню прав і обов'язків рад профспілок, визначено форми участі їх у розв'язанні політичних, економічних, культурних і виховних завдань. Пленум приділив велику увагу вдосконаленню організаційної структури і роботи нарад. Відповідно до постанови Пле-

⁷ Дина: «Днепропетровская правда», 24 серпня 1955 р.

⁸ Постанови липневого пленуму ЦК КПРС 1955 року, кн. 1955, стор. 25.

⁹ Дина: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. 1, М., 1956, стор. 110.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, сир. 666, арк. 40.

ному виробничі наради стали постійно діючими. До цих нарад входили представники робітників, службовців, адміністрації, партійних і комсомольських організацій, науково-технічних товариств¹².

На підприємствах і будовах України в 1958 р. було створено близько 15 тис. постійно діючих заводських і цехових нарад (ПДВН), в яких брало участь 600 тис. робітників та ІТП¹³. Ці дані свідчать про те, що постійно діючі виробничі наради є дійсно масовою формою залучення трудящих до управління виробництвом. Вони стали глибше вникати в господарську діяльність підприємств, сміливо вирішувати важливі виробничі питання.

Постійно діючі виробничі наради допомагали колективам підприємств розв'язувати корінні питання виробництва. Так, пропозиції гірників шахт трестів «Ленінвугілля» і «Краснодонвугілля» Ворошиловградської області, внесені на ПДВН, підказали раднаргоспу необхідність переходу від циклування окремих лав до суцільної циклічності шахт¹⁴. Активна участь робітників у розв'язанні господарських питань на нарадах допомогла Харківському раднаргоспу прискорити спеціалізацію 36 підприємств¹⁵.

Отже, виробничі наради, завдяки керівництву ними з боку партійних організацій, перетворились в дійсно масову, доступну і ефективну форму участі трудящих в управлінні народним господарством.

Партійні організації України приділяли велику увагу робітничим зборам, на яких обговорювались найважливіші питання життя колективів підприємств (удосконалення виробництва, підвищення продуктивності праці, виконання соціалістичних зобов'язань, колективних договорів та ін.). Беручи активну участь в обговоренні цих питань, трудящі на зборах всебічно аналізують роботу підприємств, вносять багато цінних пропозицій, вишукують невикористані резерви.

Активно проходили робітничі збори, наприклад, на заводі «Запоріжсталь». На них обговорювались важливі питання життя колективу, а ретельна їх підготовка і контроль за виконанням рішень забезпечували їх дієвість. Так, у лютому 1954 р. бригада № 1 мартенівського цеху не виконала плану зниження собівартості продукції, допустивши перевитрату на суму більш як півмільйона карбованців. Партійна організація і цехом винесли це питання на робітничі збори, до підготовки яких були залучені робітники і ІТП. В ході обговорення результатів перевірки трудящі внесли багато пропозицій. Реалізація їх сприяла успішній роботі цеху і достроковому виконанню річного плану¹⁶.

На жаль, мали місце і факти недооцінки ролі робітничих зборів окремими керівниками партійних, профспілкових і господарських організацій. Збори часто проходили в обідню перерву, при низькій явці робітників і службовців, до підготовки їх не залучали активістів. На деяких підприємствах збори проводились формально, при відсутності критики і самокритики.

З метою усунення існуючих недоліків і подання практичної допомоги партійним організаціям у цій справі відділ партійних органів ЦК Компартії України у березні—квітні 1956 р. вивчив практику проведення робітничих зборів на підприємствах Сталінської і Ворошилов-

¹² Див.: Матеріали грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, К., 1957, стор. 14—15.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 616.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р.-2605, оп. 8, спр. 1625, арк. 27.

¹⁵ Там же, арк. 28.

¹⁶ Там же, спр. 1061, арк. 28—29.

градської областей. Перевіркою було встановлено, що роль робітничих зборів тут недооцінювалась. Проводились вони нерегулярно і готувались незадовільно. На багатьох підприємствах скликались лише конференції, причому делегати не обирались, а призначались профспілковими органами з числа активу, внаслідок чого на конференціях була присутня лише незначна частина рядових робітників. Ці недоліки мали місце і в інших областях республіки. ЦК Компартії України 10 травня 1956 р. прийняв спеціальну постанову «Про недоліки в проведенні робітничих зборів», якою зобов'язав партійні, профспілкові та господарські органи докорінно поліпшити організацію і проведення робітничих зборів¹⁷.

Постанова ЦК Компартії України обговорювалась партійними організаціями республіки, накреслювались заходи по підвищенню ролі робітничих зборів в житті виробничих колективів.

Партійні органи республіки стали конкретніше керувати організацією робітничих зборів на підприємствах. Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Криворізький та інші міськкоми партії, наприклад, проводили семінари секретарів парторганізацій, Орджонікідзевський райком партії м. Харкова — організував навчання профактиву, де значна увага приділялась організації робітничих зборів¹⁸.

Первинні партійні організації спрямовували діяльність профорганізацій на поліпшення практики проведення робітничих зборів, добивались більш продуманої підготовки і регулярного (один раз на місяць) проведення їх, обговорення злободенних питань удосконалення виробництва, житлово-побутового будівництва, поліпшення умов праці робітників та ін. На Харківському тракторному заводі, наприклад, питання поліпшення практики проведення робітничих зборів обговорювалось на відкритих партійних зборах. Обговорення цього питання і проведена потім організаторська робота дали позитивні наслідки. Так, робітничі збори шостої механічної дільниці, проведені в жовтні 1956 р., обговорили питання про використання внутрішніх резервів, про скорочення браку, про ущільнення робочого дня. Реалізація пропозицій, внесених робітниками, дозволила підвищити продуктивність праці на 15—20%¹⁹.

На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського підготовку до зборів здійснювали комісії, до складу яких входили робітники, службовці, інженерно-технічні працівники. Комісія детально вивчала питання, що виносились на збори, радились з робітниками, готувала проект рішення²⁰.

Після XX з'їзду КПРС робітничі збори стали більше приділяти уваги побутовому обслуговуванню трудящих, обговорювати звіти керівників підприємств торгівлі і громадського харчування. На зборах широко практикувався розгляд не тільки поточних, а також перспективних планів і звітів господарників про їх виконання. На Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. Леніна, Харківському тракторному заводі, Харківському електротехнічному та інших підприємствах проект виробничого плану 1958 р., складений із врахуванням пропозицій профактиву цехів, широко обговорювався на робітничих зборах. І тільки після цьо-

¹⁷ Див.: М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966, стор. 73.

¹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 31, спр. 115, арк. 7; оп. 214, спр. 408, арк. 34; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 26, оп. 20, спр. 15, арк. 4.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1696, арк. 37, 39.

²⁰ Там же, спр. 1228, арк. 37, 38.

го план подавався на затвердження у вищестоящі господарські організації²¹.

У досліджуваний період велику увагу партія приділяла розвитку і такої масової форми творчої участі робітників в управлінні виробництвом, як соціалістичне змагання. У січні 1952 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання у промисловості і сільському господарстві», в якій визначив завдання партійних, профспілкових, комсомольських організацій і господарських органів по дальшому розвитку соціалістичного змагання і поліпшенню керівництва ним²². Дальша конкретизація цього питання знайшла відбиття у рішеннях XIX, XX з'їздів партії, липневого (1955 р.) та грудневого (1957 р.) Пленумів ЦК КПРС.

У 1951—1958 рр. в результаті повсякденної організаторської і виховної роботи партійних організацій розгорнулось змагання передовників і новаторів виробництва за швидкісні методи праці і скорочення виробничого циклу, за дострокове освоєння проектних потужностей підприємств і використання додаткових резервів виробництва для перевиконання планів, за зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції, за оволодіння суміжними професіями та збільшення випуску продукції на наявних виробничих площах та ін.

Беручи участь у змаганні, трудящі намагались використати свої професійні знання, практичний досвід для розв'язання назрілих господарських питань. Кожний робітник, або колектив, виходячи із своїх можливостей, складав на певний відрізок часу добре продуманий план, в якому передбачав заходи по підвищенню продуктивності праці, обміну досвідом, висуванню зустрічних вимог адміністрації і т. д. Наприклад, у 1953—1954 рр. з ініціативи парторганізації колектив Дарницького шовкового комбінату розробив план механізації трудомістких процесів і робіт. Його здійснення дало можливість систематично перевиконувати виробничі програми, одержати майже 1 млн. крб. економії. У 1955 р. на комбінаті був розроблений трирічний план підвищення продуктивності праці, здійснення якого дозволило підвищити продуктивність праці на 35% при значному перевиконанні виробничої програми²³.

Ініціатором складання особистих стахановських планів серед шахтарів Донецького басейну був машиніст вугільного комбайну шахти «Никанор» комбінату «Ворошиловвугілля» почесний шахтар Т. Михайлов. Беручи участь у змаганні на основі свого особистого плану підвищення продуктивності праці, новатор ліквідував непродуктивні витрати робочого часу і добився збільшення на 80 т видобутку вугілля за зміну²⁴. Цей почин був підхоплений на багатьох шахтах країни.

Великим стимулом для розвитку ініціативи трудящих у вдосконаленні виробництва стало змагання за щоденне перевиконання змінних норм на кожному робочому місці, що почалося з ініціативи бригади вибійників комуніста М. Мамаєва шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля» Ворошиловградської області. Бригада взяла зобов'язання — давати щоденно понад норму тонну вугілля²⁵. Характерною особливістю змагання було те, що воно чітко визначало роль кожного учасника його в досягненні спільних виробничих успіхів. Ініціатива бригади

²¹ Там же, спр. 666, арк. 49.

²² Див.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 336—338.

²³ Див.: С. Черкасова. Соціалістичне змагання — засіб розвитку творчої ініціативи мас, К., 1975, стор. 49.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 186, арк. 148.

²⁵ Див.: «Радянська Україна», 25 вересня 1956 р.

М. Мамаєва набула широкого поширення в усій країні. Лише на шахтах Ворошиловградської області в 1957 р. було 20 тис. послідовників Мамаєвої²⁶.

Значення почину М. Мамаєвої в тому, що поширення його в усіх галузях народного господарства сприяло підвищенню продуктивності праці, активній участі робітників у розв'язанні виробничих планів, а значить і в управлінні виробництвом.

Доповненням до почину М. Мамаєвої став рух за зниження собівартості продукції, за економію і ощадливість в усіх галузях народного господарства. Ініціатором цього почину була бригада вибійників четвертої дільниці шахти ім. Лутугіна тресту «Чистяковантрацит», очолювана комуністом О. Кольчином. Бригада виступила з пропозицією — економити один карбованець на кожній тонні видобутого вугілля. У 1958 р. вона видобула понад план близько 100 тис. т вугілля і зекономила від зниження собівартості 80 тис. карбованців²⁷.

Ініціативу О. Кольчика підтримали партійна організація шахти, Чистяківський міськком і Сталінський обком партії. ЦК Компартії України схвалив новий патріотичний почин і закликав усіх трудящих включитись у соціалістичне змагання за зниження собівартості одиниці вироблюваної продукції²⁸. Почин бригади О. Кольчика знайшов широке коло послідовників серед трудівників усіх галузей промисловості.

В результаті розгортання цієї форми змагання значно підвищились економічні показники багатьох підприємств і будов, особливо по зниженню собівартості, що дало країні мільярди карбованців надпланової економії.

В результаті розгортання змагання партійні організації стали ретельніше займатись питаннями виробництва, боротися з браком, простоями, штурмівщиною. Це сприяло народженню нової ініціативи. З червня 1958 р. бригада сталеварів мартенівської печі № 1 заводу «Азовсталь» М. Переверзева запропонувала доповнити змагання за щоденне перевиконання норм і зниження собівартості продукції боротьбою за випуск її тільки відмінної якості, взявши зобов'язання перевиробити на 2% планове завдання по випуску сталі першого сорту, не допускати браку. Почин бригади сталеварів знайшов послідовників у всіх цехах заводу. В результаті розгорнутого змагання брак по заводу за 9 місяців був знижений на 17,2%²⁹.

Ініціатива сталеварів незабаром вийшла за межі заводу. Партійні органи, Укрпрофрада схвалили почин бригади М. Переверзева, оцінивши його як важливе доповнення до почину М. Мамаєвої і О. Кольчика. З того часу ініціатива сталеварів вилітала у більш широку форму змагання під гаслом «Більше, краще, дешевше!» Соціалістичне змагання набуло комплексного характеру. Воно ввібрало в себе боротьбу за підвищення всіх основних показників роботи підприємства, завдяки чому посилювалась роль учасників змагання в управлінні виробництвом. І як вища ступінь соціалістичного змагання, як вираз нового ставлення робітників до праці, до виробництва, виник наприкінці 1958 р. рух за комуністичне ставлення до праці, який нині відіграє важливу роль у розвитку творчої активності трудящих в управлінні виробництвом.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 327, арк. 187.

²⁷ Там же, оп. 208, спр. 1108, арк. 53.

²⁸ Див.: КНРС — організатор і патроніст соціалістичного змагання у промисловості України, К., 1975, стор. 177; «Радянська Україна», 8 квітня 1958 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1695, арк. 8.

Таким чином, партійні організації в 1951—1958 рр. проводили значну роботу по залученню трудящих до розв'язання важливих народногосподарських питань у процесі соціалістичного будівництва. Результатом їх діяльності є широкий розвиток традиційних і поява в дальшому нових форм участі трудящих в управлінні виробництвом.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «СОВРЕМЕННОГО»

Л. Г. МОСКВИЧ (Київ), В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Великий російський революціонер, публіцист, письменник, філософ-матеріаліст, економіст, літературний критик Микола Гаврилович Чернишевський був водночас і видатним істориком революційно-демократичного напрямку. Ще в роки навчання в гімназії він захоплювався творами визначних російських і західноєвропейських істориків. Улюбленою наукою Чернишевського — студента Петербурзького університету, за свідченням сучасників, також була історія¹. Ставши вченим енциклопедичних знань, М. Г. Чернишевський прагнув з матеріалістичних позицій трактувати розвиток людського суспільства, визвольних рухів трудящих мас. Він вірив у невичерпні творчі сили трудового народу, його світле майбутнє.

Публічною трибуною пропаганди революційно-демократичної історичної концепції став журнал «Современник», який М. Г. Чернишевський редагував спільно з М. О. Некрасовим та М. О. Добролюбовим². В історичній науці М. Г. Чернишевський бачив могутню зброю боротьби проти панівної дворянсько-буржуазної ідеології і досконало володів цією зброєю. Під час публічної дискусії про походження Давньоруської держави — спільної колиски трьох братніх східнослов'янських народів: російського, українського і білоруського — він показав наукову неспроможність дворянської і буржуазної історіографії. Тоді дискутували між собою запеклий монархіст-великодержавник М. П. Погодін, який стояв на позиціях норманізму, і буржуазний ліберал М. І. Костомаров, прихильник і один з авторів теорії жмудсько-литовського походження Русі. На сторінках «Современника» М. Г. Чернишевський розкритикував висновки обох опонентів, особливо відвертого реакціонера Погодіна, якому літописна легенда про закликання варягів на Русь потрібна була для історичного обґрунтування теорії «офіційної народності» — ідеологічної підпори царизму.

Великий російський революціонер-демократ писав: «Наукові праці п. Погодіна не мають зовсім ніякого наукового значення...»³. Коли діяч

¹ Н. Н. Разумовский. Педагогические идеи Н. Г. Чернышевского, М., 1948, стор. 11.

² Юрий Мелентьев. Предтечи свободы, М., 1976, стор. 27—29.

³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1950, стор. 296.

Тут і далі посилання даються на шістнадцятитомне видання, в якому всі праці М. Г. Чернишевського (в тому числі й ті, які вперше побачили світ на сторінках «Современника») за роки Радянської влади передруковані, включаючи текст, вилучений царською цензурою.— Л. М., В. С.

типу Погодіна, що не має заслуг, вважає себе таким, що їх має, «він стає нестерпним своїм порожнім гонором і нахабністю»⁴. До такого типу «вчених» М. Г. Чернишевський справедливо зараховував і Булгаріна, Полевого, Шевирьова⁵. Саме вони не раз обкурювали чадом офіційного шовінізму і людиноненавистництва братерські історичні зв'язки між російським і українським народами. Виступаючи проти стовпів російської дворянсько-монархічної історіографії, М. Г. Чернишевський розчищав шлях для дальшого зміцнення ідейного єднання прогресивних та революційних діячів російського й українського народів.

За переконанням М. Г. Чернишевського, справжній історик повинен завжди ґрунтуватися в своїх працях на ідеї єднання народів. Не заперечуючи, що східнослов'янські племена періоду Давньої Русі відрізнялися між собою певними етнічними особливостями, М. Г. Чернишевський підкреслював, що ці відмінності були «зовсім незначні перед переважаючою їх масою спільного і в мові, і в побуті, і в поняттях, і в переказах»⁶.

Вождь російської революційної демократії підкреслював, що свідомість непорушного братерського єднання російського, українського і білоруського народів успадкована від їхніх предків, у яких вона виробилася з найдавніших часів внаслідок однакових обставин історичного розвитку. Тому питання про походження кожного з трьох братніх народів він вважав дуже важливим у вітчизняній історіографії⁷. М. Г. Чернишевський першим на сторінках «Современника» виступив проти ідеалістичної концепції М. І. Костомарова, який першооснову всього складного багатовікового процесу формування східнослов'янських народностей і націй вбачав в етнографічних і мовних відмінностях племен Київської Русі⁸.

Уважно стежачи за кожною новою публікацією «Слова о полку Ігоревім», М. Г. Чернишевський на сторінках «Современника» вказував, що для ґрунтовного вивчення цього твору потрібні глибокі знання давньоруської, російської, української і білоруської мов, а також їх історії⁹. Отже, він чи не вперше підкреслив, що ця найвидатніша письмова художня пам'ятка Київської Русі належить культурі трьох східнослов'янських народів, без знання історії яких загалом та історії розвитку їхніх мов з'ясувати до кінця весь глибокий зміст «Слова...» неможливо.

Високо цінував М. Г. Чернишевський працю тих учених-славістів, які з позицій єднання і братерства всіх слов'янських народів глибоко вивчали і правдиво висвітлювали їх історію, культуру, мови. Тому М. Г. Чернишевський не обминув своєю увагою наукову і педагогічну діяльність визначного українського історика і письменника, одного з фундаторів слов'янознавства в Росії Осипа Максимовича Бодяньського. Ім'я його не раз згадувалося на сторінках «Современника», коли журнал очолював М. Г. Чернишевський. Микола Гаврилович прихильною рецензією¹⁰ підтримав, зокрема, присвячену 100-річчю заснування Московського університету монографію О. М. Бодяньського «Про час виникнення слов'янських писем», в якій всебічно розкрито наукову і

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 946.

⁷ Див.: там же, стор. 943—944.

⁸ Див.: там же, стор. 944—945.

⁹ Там же, т. 11, М., 1949, стор. 320.

¹⁰ Там же, стор. 649—652, 750—751 та ін.

культурну діяльність старослов'янських просвітителів Кирила і Мефодія — творців азбуки — так званої кирилиці, що лягла в основу сучасних алфавітів російського, українського, білоруського та багатьох інших народів. Цю рецензію на одну з найфундаментальніших історичних праць О. М. Бодяньського, свого часу примусово звільненого царськими властями з кафедри Московського університету¹¹, можна розглядати і як вияв ширих симпатій до всієї історико-археографічної й славістичної наукової діяльності переслідуваного царизмом прогресивного вченого. Відомі неодноразові звернення М. Г. Чернишевського в процесі наукової і публіцистичної творчої роботи до історико-археографічних публікацій О. М. Бодяньського у виданнях Московського університету, серед яких чільне місце посідав ряд важливих джерел з історії України¹².

Велику суспільно-політичну роль свого часу відіграли і донині зберігають історіографічну цінність рецензії М. Г. Чернишевського на сучасні йому видання історичних праць. Як рецензент, він вимагав чіткого аргументованого викладу, всебічного висвітлення проблем дослідження, дотримання хронологічної послідовності, розмежування головного і другорядного, прогресивного і реакційного, підкреслював важливість вивчення взаємозв'язків і взаємовпливів історичних і культурних процесів у минулому і сучасному братніх слов'янських народів. Так, рецензуючи один з томів праці С. Соловйова «История России с древнейших времен». М. Г. Чернишевський зазначав, що перед навалом татаро-монголів нащадки племені полян могли переселятися як у московські, владимирські, тульські краї, так і на землі Галицько-Волинського князівства¹³. Помилкову думку про запустіння Подніпров'я після татаро-монгольської навали відкинула прогресивна дожовтнева і радянська історіографія (праці М. О. Максимовича, А. Ю. Кримського, Б. Д. Грекова, Б. О. Рибаківа, В. В. Мавродіна та ін.).

Обурюючись поверховим, сумбурним і неточним екскурсом в історію культури Київської Русі, змішуванням її історичних та літературних письмових пам'яток з пізнішими, належними культурі українського народу, М. Г. Чернишевський в рецензії на книжку буржуазно-ліберального історика Г. Данилевського про одного з класиків української літератури ХІХ ст. Г. Квітку-Основ'яненка їдкими зауваженнями показав ненауковість авторського викладу¹⁴.

Будучи глибоким знавцем історії вітчизняного літописання і надаючи першорядного значення літописам, як історичним джерелам і пам'яткам культури, М. Г. Чернишевський уважно стежив за кожною новою публікацією в цій галузі і давав у «Современнике» кваліфікований аналіз багатьох з них¹⁵.

Навіть у побіжних зауваженнях, зроблених М. Г. Чернишевським у багатьох його рецензіях, можна знайти слушні висловлювання щодо проблем історії України. У цій галузі вітчизняної історії одним з найяскравіших періодів, «де маса народу (нема потреби додавати, що слово *народ* ми тут приймаємо в розумінні нації, племені, яке говорить однією мовою) хвилювалась сильними і благородними почуттями, де звершувалися силою народу великі події»^{16–17}, М. Г. Чернишевський

¹¹ Н. А. Кондрашов. Осип Максимович Бодянский. М., 1956.

¹² Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 416.

¹³ Див.: Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. II, стор. 403.

¹⁴ Див.: там же, т. III, М., 1947, стор. 433.

¹⁵ Див.: там же, стор. 551.

^{16–17} Там же, т. II, стор. 295.

вважав період боротьби українського народу за визволення з-під гніту магнатської шляхетської Польщі. Про це він заявив у рецензії на збірник «Песни разных народов», виданий у Москві 1854 р.

В той же час, коли сучасна йому дворянсько-буржуазна історіографія, як правило, перебільшувала роль релігійного фактора у визвольній боротьбі українського народу проти панської Польщі, М. Г. Чернишевський головну спрямованість цієї боротьби вбачав у прагненні мас визволитися від соціального і національного гніту. У рецензії на працю М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький» Чернишевський дав, на відміну від авторського — буржуазно-ліберального, революційно-демократичне трактування історії визвольної боротьби українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі. Він підкреслив, що класові, соціальні суперечності становили основу визвольної боротьби народних мас¹⁸.

Слід зазначити, що пропагована М. Г. Чернишевським концепція історії визвольної боротьби українського народу була цілком співзвучною з тим, що писав і Т. Г. Шевченко, який заклав основи революційно-демократичного напрямку в українській історіографії і так само вважав соціальні антагонізми головними у класово-антагоністичному суспільстві¹⁹.

Критикуючи одну з програмних публікацій слов'янофілів під назвою «К сербам. Послание из Москвы» за перебільшення ролі релігійних антагонізмів в історичному процесі, М. Г. Чернишевський для прикладу згадав релігійну індіферентність, що панувала в світогляді та побуті запорізьких козаків²⁰.

Пройняту ідеями віковичної дружби з великим російським народом революційно-демократичну концепцію історії України, започатковану в творах Т. Г. Шевченка 1840-х років, М. Г. Чернишевський розвинув у статті про історичну драму «Азовское сидение» М. Кукольника, написану з офіційних великодержавних дворянсько-монархічних позицій. М. Г. Чернишевського глибоко обурило антиісторичне протиставлення Кукольником запорізьких і донських козаків, відверте прагнення показати в негативному світлі одних і в позитивному — других, замовчати факти дружби і братерства між ними. Розглядаючи донських і запорізьких козаків як соціально-політичне явище одного історичного змісту, вбачаючи в одних і других героїчних захисників Батьківщини, М. Г. Чернишевський не міг примиритися з тим, що Кукольник «за нещастям змішує запорожців, захисників і героїв України, кращих синів Малоросії, з татарами, її утискувачами»²¹. Узагальнююча історична оцінка запорізького козацтва М. Г. Чернишевським сформульована доволі категорично: «Славні запорожці, дивну хоробрість і високу благородність яких визнавали навіть вороги їх, татари та турки, і нащадки їх, чорноморці, своїми подвигами * показують, «яких батьків вони

¹⁸ Там же, т. IV, М., 1948, стор. 821, 822.

¹⁹ Див.: М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957.

²⁰ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. X, М., 1951, тор. 130.

²¹ Там же, т. II, стор. 699.

* В даному разі М. Г. Чернишевський мав на увазі самовідданий героїзм Іюноморського козацького війська при захисті Батьківщини під час Кримської війни 1854—1856 рр. Подвиги чорноморців — «пластунів» знаходили відображення в тоочасних публікаціях на сторінках «Современника». — Л. М., В. С.

діти», які заповіти переказані їм батьками,— славне військо запорізьке не має потреби в захисті від вигадок»²².

Слід зазначити, що словосполучення «яких батьків вони діти», яке Чернишевський бере в лапки,— це рядок з тоді нелегальної поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...», поширюваної в 40—50 рр. XIX ст. у рукописах. Важливим є й те, що запорожців і донських козаків М. Г. Чернишевський розглядав в одній історичній площині, підкреслюючи факти братерських взаємин між ними. «Донці, брати запорожців, дійсно завжди були воїнами у вищій мірі відважними і благородними, так само, як і запорожці»²³,— мабуть, влучніше не сказав ніхто з істориків XIX ст.

Яскраві сторінки історії братерської дружби донських і запорізьких козаків як один з виявів віковичного непорушного єднання російського і українського народів широко розкрили радянські дослідники²⁴. Тільки в радянський час, до речі, відновлено повний текст рецензії М. Г. Чернишевського на «Азовское сидение» за рахунок додатків з рукопису авторського оригіналу тих місць, що їх вилучила царська цензура. Ось хоча б одне, яке наведено у недавно виданій книжці, написаній онукою великого російського революціонера-демократа, визначною дослідницею його творчої спадщини Ніною Михайлівною Чернишевською: «Охоче можна б залишити без уваги «Азовское сидение», якби не були в цій п'есі виставлені запорожці в такому вигляді, в якому досі ще не виставлялися вони ніким з російських письменників. І для чого потрібно було це? Невже принижувати одного брата було необхідно для уславлення іншого? Автор міг би пригадати, що донські та дніпровські козаки були братами. Ця дивовижна фантазія — для задоволення якої написана п'еса,— принизити діячів одного з славних епізодів російської історії XVII сторіччя, змусила нас відверто висловити нашу думку про вигаданий «історичний переказ», який без того ми пройшли б цілковитою мовчанкою»²⁵.

Величезна ерудиція М. Г. Чернишевського дозволяла йому критично оцінювати праці з різних галузей суспільних знань. Навіть у звичайних популярних книжках він умів знаходити такі сторінки, які, безсумнівно, були цікавими для читачів «Современника». Микола Гаврилович уважно стежив за погочним суспільно-політичним та економічним життям, культурними і науковими подіями на Україні і висвітлював їх у «Современнике».

Активно популяризував М. Г. Чернишевський на сторінках «Современника» чотиритомне видання «Статистическое описание Киевской губернии». Матеріали до цієї фундаментальної праці кілька років збирала по селах і містах Київщини велика група вчених-статистиків. Опрацював і відредагував їх Д. П. Журавський (1810—1856), який відкрито висловив думку, що кріпосне право є гальмом суспільного, економічного і культурного розвитку суспільства. Смерть Журавського «благородного, невтомного і високообдарованого вченого», М. Г. Чернишевський вважав великою втратою для вітчизняної статистичної

²² Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. II, стор. 700.

²³ Там же, стор. 701.

²⁴ Из истории Дона (XVII—XX вв.). Сборник статей, вып. 1, Ростов-на-Дону 1956; К. Г. Гуслистый. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны 1648—1654 гг. — В кн.: Воссоединение Украины с Россией 1648—1654, М. 1954.

²⁵ Н. М. Чернышевская. Н. Г. Чернышевский и Т. Г. Шевченко. Воспоминания, заметки, материалы, К., 1978, стор. 50; Див. також: Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. II, стор. 916.

науки²⁶, а працю «Статистическое описание Киевской губернии» називав «одним з найдорогоцінніших надбань, зроблених російською наукою протягом усього цього століття»²⁷. Фактичними матеріалами цієї праці М. Г. Чернишевський доводив загинання і неминучий крах всієї соціально-економічної кріпосницької системи не тільки в Київській губернії чи на Україні, а й в усій Росії.

Для пояснення багатьох історичних подій і явищ, що мали місце на Київщині в період до реформи 1861 р., важливими є висновки М. Г. Чернишевського про те, що тут порівняно з усією Росією кріпосницький лад виступав у найогиднішій формі і в найяскравіших проявах, бо у цьому краї пропорція дворян-кріпосників була вчетверо більшою порівняно з іншими губерніями Росії і кількість кріпаків порівняно з іншими станами землеробів була в чотири рази більшою²⁸. М. Г. Чернишевський звернув увагу на конкретні статистичні дані, які красномовно свідчили про вкрай нужденний економічний стан сільського населення Київщини. Політична безправність, безземелля і малоземелля гнітили селян, які виконували непосильну панщину та інші кріпосницькі повинності.

Свої висновки про класову боротьбу між поміщиками і селянами М. Г. Чернишевський ілюстрував даними з «Статистического описания Киевской губернии». Вони беззаперечно свідчили, що поміщики тут володіли $\frac{3}{4}$ земельних площ, що $\frac{2}{5}$ усієї оброблюваної землі було відведено під поміщицьку оранку, на кожного дворянина щорічний врожай зернових збирався з 230 десятин, а селянинові припадало врожаю лише з $\frac{9}{10}$ десятини²⁹. Акцентуючи на тому, що основна маса селянства на Київщині страждає від малоземелля, переобтяжена кріпосницькими повинностями і не має достатніх засобів для нормального існування, М. Г. Чернишевський при цьому звертав увагу на благодатний клімат і родючий чорнозем, які б за інших соціально-економічних умов цілком би могли забезпечити жителів багатими дарами природи³⁰.

Інтереси народних мас були в російського революціонера-демократа завжди на першому плані. Рецензуючи брошуру О. Шипова «Хлопчатобумажная промышленность и важность ее значения в России» (М., 1857), М. Г. Чернишевський солідаризувався з думкою Журавського і процитував її: «Перш за все і найбільше треба думати про народний добробут. Усе, що сприяє йому, я захищаю. Все, що шкодить йому, я відкидаю»³¹. А в серії своїх антикріпосницьких статей «О новых условиях сельского быта», щоб переконливіше на фактичному матеріалі довести мізерну продуктивність і економічну неефективність кріпосної праці³², М. Г. Чернишевський знову звертається до «Статистического описания Киевской губернии», де на численних прикладах показано, що «три чверті робочих сил панщини витрачалися в цьому господарстві цілком даремно, не приносячи власнику абсолютно ніякого прибутку, а часто обертаючись йому на прямий збиток, який доводилося покривати йому вирахуванням з прибутків, які доставлялися йому ос-

²⁶ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, стор. 612.

²⁷ Там же, т. III, стор. 387.

²⁸ Див.: Там же, стор. 391.

²⁹ Там же, стор. 397—398.

³⁰ Там же, стор. 390.

³¹ Там же, т. IV, стор. 619.

³² Н. М. Сикорский. Журнал «Современник» и крестьянская реформа 1861 года, М., 1957, стор. 19—40.

танною четвертою частиною ланщини»³³. Такою ж непродуктивною була примусова праця кріпаків на фабриках і заводах Київщини, які належали поміщикам. Нарешті, статистичні дані праць Журавського М. Г. Чернишевський використав у своїй статті «Устройство быта помещичьих крестьян. Труден ли выкуп земли?», де категорично обстоювалась вимога звільнення селян від кріпацтва без усякого викупу і з обов'язковим наділенням землею³⁴.

Проведений М. Г. Чернишевським глибокий історико-соціологічний аналіз праць Журавського, революційні ідеї, що так настійно пропагувалися ним на сторінках «Современника», науково обґрунтували соціальну та історичну правомірність виникнення великого селянського руху 1855 р. на Київщині, відомого в історії під назвою «Київська козаччина». М. Г. Чернишевський не міг відкрито підтримати цей рух, але з його статей видно, що він солідаризувався з масами пригнобленого українського селянства, яке виступило проти кріпосницького ладу.

Редактор «Современника» звертав увагу читачів і на те, що кріпосне право було поширене не на всій території Російської імперії. Наприклад, такі краї, як Курляндія, Естляндія, і сибірські губернії, не знали ні кріпосного права, ні оброкових повинностей. Навіть у Таврійській та Бессарабській губерніях кількість кріпаків була незначною порівняно з основною масою населення. Так, у Таврії кріпаки не становили й одну 15-у його частину³⁵. І саме така історико-географічна особливість країни, на думку Чернишевського, полегшувала справу скасування кріпосного права також на тих територіях, де воно вкорінилося. На основі статистичних даних О. Г. Тройницького М. Г. Чернишевський вказував, що найбільше число кріпаків у Росії за абсолютною кількістю проживало в Київській, Подільській і Волинській губерніях³⁶. Особлива важливість цього глибоко аргументованого висновку полягала в тому, що він доводив повну наукову неспроможність намагань українських націоналістичних істориків затушувати у своїх працях гострі класові суперечності на Україні в умовах феодально-кріпосницького ладу.

У працях М. Г. Чернишевського найґрунтовніше розроблено економічний аспект гальмуючої ролі кріпосного права щодо прогресивного розвитку суспільства. Він писав: «За своєю сутністю кріпосне право веде до свавілля, і якими б законами не визначалось воно, воно неминуче тягне до порушення, тому що свавілля не може ужитися ні з яким законом»³⁷. До речі, це міркування в статті «Суеверие и правила логики» царська цензура не допустила до друку³⁸. Так само не побачили світ і надруковані 1861 р. в «Современнике» в його статті «Национальная бестактность» найгостріші своєю антикріпосницькою, антиклерикальною, антимонархічною, антинаціоналістичною спрямованістю думки, пов'язані з історичними проблемами національного і соціального становища України, насильницьки розмежованої штучним кордоном між двома монархіями: Габсбурзькою і Романових.

³³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. V, М., 1950, стор. 81.

³⁴ В. Н. Замятин. Экономические взгляды Н. Г. Чернышевского, М., 1951, стор. 155—162.

³⁵ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. V, стор. 98—99.

³⁶ Г. П. Булатов. Н. Г. Чернышевский — критик буржуазной политической экономии, Ставрополь, 1948, стор. 29.

³⁷ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. V, стор. 708.

³⁸ Литературное наследство, кн. 3, М., 1932, стор. 76, 95.

В опублікованій того ж року рецензії на перший номер українського ліберального журналу «Основа» з аналізу сучасного йому культурного розвитку на Україні та знайомства з творами Т. Г. Шевченка, поява яких, на думку М. Г. Чернишевського, означала, що «малоруська література також не потребує нічиєї поблажливості», великий російський революціонер-демократ зробив висновок, що «сама малоруська нація прокидається»³⁹. Отже, спроба М. Г. Чернишевського в статті «Национальная бедность» дати класову характеристику національному питанню на Україні в період розвитку капіталістичних відносин і складання соціально-економічних та культурних умов формування української буржуазної нації мала велику політичну актуальність.

М. Г. Чернишевського обурило прагнення галицьких москвофілів утвердити в літературі штучно вигадане ними «язичіє» (суміш російської, польської, української і церковнослов'янської мов) і тим самим протиставити Галичину Наддніпрянській Україні в складі Росії⁴⁰. «Сама тільки галицька частина малоросів така мала, що не спроможна мати своєї окремої пристойної літератури, як не може мати своєї окремої пристойної літератури Костромська губернія»⁴¹, — в цій заяві М. Г. Чернишевського бачимо характерний для його методики аналізу історичних подій і явищ на Україні постійний прийом порівняння їх з чимось аналогічним у Росії. Розуміючи діалектичну залежність частини від цілого в історичному процесі, М. Г. Чернишевський писав: «Ці малі частини великих народностей щось значать у чому б то не було — чи в літературі, чи в політичному житті, — тільки тоді, коли тримаються в одному цілому з іншими частинами свого народу»⁴².

З другого боку, М. Г. Чернишевський гостро засуджував як національну безтактність панівних верхів українських експлуаторських класів у Галичині роздмухування ними ненависті до всіх поляків, у тому числі — учасників визвольного і революційного руху, що дуже пожвавився на початку 60-х рр. і 1863 р. вилився в збройне повстання проти царизму. Зокрема, критика таких тенденцій у публікаціях галицького москвофільського «Слова» стосувалася й української буржуазно-націоналістичної історіографії з її «теорією» безкласовості українського народу, і російської дворянсько-монархічної історіографії з її триєдиною формулою «самодержавство, православ'я, народність», і польської великодержавницької історіографії з її ідеалом відновлення Речі Посполитої «від моря до моря». Історики, які представляли своїми працями всі ці течії, у багатовіркових польсько-українських відносинах бачили лише релігійну і національну ворожнечу, чорні сторінки кровопролитних «бунтів», воєн, що начебто велися за віру і народність⁴³. М. Г. Чернишевський же доводив, що «в основі справи питання, зовсім далеке від племінного питання, — питання станове»⁴⁴.

Для підтвердження свого висновку великий російський революціонер-демократ посилався на непохитний авторитет Т. Г. Шевченка, як глибокого знавця історичних проблем минулого і сучасного на Україні. Правда, конкретно розкрити свідчення останнього не вдалося на сто-

³⁹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 936.

⁴⁰ В. И. Массальский. Русские революционеры-демократы и К. Д. Ушинский о языке и его изучении, К., 1956, стор. 28—36.

⁴¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 786.

⁴² Там же.

⁴³ Г. А. Пляшко. М. Г. Чернишевський і польський національно-визвольний рух 60-х років XIX ст. — У зб. Праці Одеського державного ун-ту ім. Мечникова. Рік XLVIII, том 152. Серія історичних наук, вип. 9. З історії південних та західних слов'ян, Одеса, 1962, стор. 73.

⁴⁴ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 779.

рінках «Современника» через втручання царської цензури. Подальший текст, який, за словами його першого публікатора академіка М. В. Нечкіної, доводить, що під виглядом національної ворожнечі приховується найсправжнісінька класова боротьба і який особливо цікавий ще й тому, що містить визначне висловлювання про великого українського Кобзаря⁴⁵, вперше побачив світ тільки за Радянської влади. Насамперед, це й «один з найяскравіших і найвиразніших його текстів, що аналізують класовий зміст національного питання»⁴⁶, показує, яку істину, за словами М. Г. Чернишевського, остаточно роз'яснив Т. Г. Шевченко:

«У землях, населених малоруським племенем, напруженість відносин між малорусами і поляками ґрунтувалася не на різниці національностей або віросповідань; це просто була напруженість станових відносин між селянами і поміщиками.

...Малоруський пан і польський пан стоять на одній стороні, мають одні й ті ж інтереси; малоруський селянин і польський селянин мають цілком однакову долю; якщо була вона погана раніш, вона була для обох однаково погана; наскільки стає або стане вона кращою для одного з них, якраз настільки ж і для другого.

Нічого цього не розуміє львівське «Слово». Йому не те неприємне, що селянам було тяжко; йому неприємне лише те, що більшість панів говорила не малоруською мовою. Воно не розуміє, що малоруському селянинові не було б ні на волосину легше, якби всі пани в Малоросії були малороси...»⁴⁷.

У повному тексті, вилученому царською цензурою з оригіналу рукопису статті «Национальная бестактность», ім'я Шевченка згадано кілька разів⁴⁸. Тотожних міркувань, які наведено М. Г. Чернишевським, не можна знайти в опублікованих творах Т. Г. Шевченка, але їх він напевно висловлював усно в розмовах зі своїми революційно-демократичними однодумцями. І саме це дало підставу Ю. Д. Марголісу — автору монографічного дослідження про історичні погляди українського Кобзаря зробити такий висновок: «Стаття Чернишевського набуває характеру *першоджерела*, яке розкриває найзріліші політичні судження Шевченка»⁴⁹.

Поетичну ж творчість Шевченка, поширювану тоді в рукописах, його великий російський друг слушно використав для характеристики гнобительської політики царизму на Україні. «Нашим російським малоросам, — писав Чернишевський, — дано всі права і вигоди, яких тільки будь-коли бажали вони. Їх скривдити не може тепер ніяке плем'я. Вони благоденствують, за цілком вірним і дуже вдалим висловом свого улюбленого поета Шевченка»⁵⁰. Сатиричний прихований зміст цього виразу ясний всякому, хто знайомий з поемою Шевченка «Кавказ»⁵¹.

Стаття «Национальная бестактность» є теоретичним і конкретно-історичним внеском російської революційно-демократичної історіографії у вивчення історії України.

⁴⁵ Литературное наследство, кн. 3, стор. 101.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 792.

⁴⁸ Литературное наследство, кн. 3, стор. 101—102.

⁴⁹ Ю. Д. Марголис. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко, Л., 1964, стор. 10.

⁵⁰ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стр. 793.

⁵¹ Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. I, К., 1963, стор. 326.

ПРОВАЛ ПОЛІТИКИ США У В'ЄТНАМІ
І АМЕРИКАНСЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ
У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ

(кінець 60-х — початок 70-х років)

В. М. ЄВДОКИМОВ (Київ)

Перед приходом до влади в Сполучених Штатах Америки уряду Р. Ніксона (1969 р.) у політичних і наукових колах цієї країни було здійснено значну роботу щодо аналізу зовнішньополітичного курсу США і вироблення рекомендацій новому керівництву. В основу розробки «нового» курсу ставилася вимога врахувати провали інтервенції у В'єтнамі, бо, як писав колишній посол Сполучених Штатів Америки в Японії Е. Рейшауер, «в'єтнамська війна відбилась на американських світових позиціях набагато сильніше, ніж США могли це передбачити»¹.

Відомо, що в середині 60-х років під тиском консервативних реакційних сил уряд Л. Джонсона перейшов до масованої ескалації агресії у В'єтнамі, амбіційно оголосивши її «війною проти революційних змін у світі». Своє теоретичне обґрунтування ця політика знайшла, зокрема, в працях Р. Страус-Хюппе, У. Кінтнера, С. Поссоні, Дж. Догерті, Г. Кана та інших буржуазних ідеологів². Однак замість «ефективної» демонстрації своєї військової могутності США втяглися у найдовшу війну в своїй історії.

Важкі поразки у В'єтнамі, провали спроб розв'язувати назрілі проблеми з іншими країнами світу крізь призму цього конфлікту вели до поляризації думок у правлячих колах США, що пізніше знайшло своє відображення в певній еволюції доктрин та зовнішньополітичного курсу країни в цілому. Американські буржуазні теоретики були змушені визнати, що ціна, сплачувана США за агресію у В'єтнамі, набагато перевищувала користь, яку вони намагалися одержати з конфлікту. Застосування військової сили, відзначав помічник президента з національної безпеки Г. Кіссінджер, вже не веде до автоматичного посилення впливу США в світі³. З другого боку, за словами буржуазного теоретика Г. Моргентхау, війна у В'єтнамі зовсім не була панацеєю від революційних війн в інших районах «третього світу»⁴. Ще навесні 1968 р. група американських політичних діячів (колишні держсекретар Д. Ачесон, міністр фінансів Д. Діллон, генерали М. Тейлор, О. Бредлі, М. Ріджвей та інші) в одній з доповідей президенту дійшла висновку, що ескалація війни не дасть бажаних результатів і Сполученим Штатам греба шукати політичного розв'язання в'єтнамської проблеми⁵.

В цілому більш стриманий підхід до цієї проблеми був характерний для тих американських ідеологів, які з початку конфлікту виступали проти широкого воєнного втручання Сполучених Штатів у В'єтнамі. Вони зверталися до уряду із закликами врахувати «уроки» конфлікту,

¹ Agenda for the Nation, Washington, 1968, стр. 409.

² R. Strausz-Hupe, W. Kintner, S. Possony. A Forward Strategy for America. New York, 1961; H. Kahn. On Escalation: Metaphors and Scenarios, New York, 1965; H. Kahn, E. Gastill, W. Pfaff, E. Stillman. Can We Win in Vietnam? New York, 1968.

³ Agenda for the Nation, стр. 589.

⁴ H. Morgenthau. A New Foreign Policy for the United State. New York, 1969, стр. 11, 26.

⁵ T. Hoopes. The Limits of Intervention, New York, 1969, стр. 214—215.

розробити більш гнучкі методи досягнення експансіоністських цілей. Такої точки зору дотримувалися, зокрема, Дж. Болл, Г. Моргентау, Б. Гордон, Р. Осгуд, А. Шлессінджер, Е. Рейшауер та інші буржуазні ідеологи⁶.

Існувала ще група теоретиків, т. зв. «ревізіоністів», які виступали з більш різкою критикою американської політики у В'єтнамі, вимагали зробити більш радикальні висновки для зовнішньої політики США, виходячи з сумного в'єтнамського досвіду. Серед них слід відзначити Н. Хомскі, В. Бродіна, Ф. Шурмена, М. Селдена, Г. Колко та ін.⁷

Найважливішою у рекомендаціях всіх буржуазних теоретиків була вимога пристосовуватися до нового співвідношення сил у світі, оскільки відмова від цього, як писав Дж. Болл, може виснажити американські економічні ресурси⁸. Якщо раніше буржуазні ідеологи громкоголосно заявляли, що США посилять своїх солдатів за першим покликом своїх союзників і навіть без нього (вважаючи себе «гарантом» капіталістичного світу від революційних змін), то тепер вони рекомендували визнати, що реальні можливості США обмежені, а тому, на їх думку, вдаватися до агресії треба обережніше, враховуючи, чи варто в ім'я спасіння того чи іншого реакційного режиму використовувати американську армію. Г. Моргентау і Б. Гордон пропонували навіть розробити якусь класифікацію американських інтересів («рівні інтересів»), щоб було ясно, коли варто використати американські війська, а коли обмежитися лише збільшенням військово-економічної допомоги своїм союзникам⁹.

А. Шлессінджер пропонував вдаватися до агресії, якщо є надія на «успіх»¹⁰, Р. Томпсон, — коли успіх можна досягти «малою ціною»¹¹, Е. Рейшауер — тільки разом з іншими союзниками по військово-політичних блоках¹².

Таким чином, через всі рекомендації червоною ниткою проходила ідея пошуку моделі «успішної» інтервенції.

Підхід до розв'язання проблем азійської політики Вашингтона творці зовнішньополітичного курсу 70-х років шукали у відповідних її корективах. Вони пропонували відмовитися від «ізоляції Китаю», переглянути підхід до Південно-Східної Азії як сфери т. зв. «життєвих інтересів» США. На цій основі Сполучені Штати розраховували вільно маневрувати своєю військовою машиною, взявши курс на тісну координацію зусиль головних капіталістичних країн у боротьбі проти сил соціалізму і національно-визвольного руху.

Для досягнення цієї мети у Південно-Східній Азії буржуазні теоретики пропонували в майбутньому перекласти жандармські функції на Японію та Австралію і об'єднати зусилля консервативних режимів у регіоні з метою протидії революційним змінам, з одного боку, і експансіоністським китайським зазіханням, з іншого¹³.

⁶ G. Boll. *The Discipline of Power*, London, 1968; B. Gordon. *Towards Disengagement in Asia*, New York, 1969; R. Osgood (ed.). *Retreat from Empire. The First Nixon Administration*, Baltimore, 1973; A. Schlesinger. *The Crises of Confidence*, Boston, 1969.

⁷ N. Chomski. *American Power and the New Mandarines*, New York, 1967; V. Brodine. M. Selden (eds.). *Open Secret. The Kissinger-Nixon Doctrine in Asia*, New York, 1972; G. Kolko. *The Roots of American Foreign Policy*, Boston, 1969.

⁸ G. Boll. *The Discipline of Power*, стор. 392.

⁹ H. Morgenthau. Назв. праця, стор. 241—244; B. Gordon. Назв. праця, стор. 182, 193.

¹⁰ A. Schlesinger. *The Crises of Confidence*, стор. 193.

¹¹ R. Thompson. *No Exit from Vietnam*, стор. 193—197.

¹² E. Pfeffer (ed.). *No More Vietnams?*, стор. 271.

¹³ *Agenda for the Nation*, стор. 405.

В умовах, коли шлях розв'язання в'єтнамської проблеми набрав великого значення для розробки дальшого американського зовнішньо-політичного курсу щодо національно-визвольного руху, більшість буржуазних теоретиків відкидали концепцію швидкого припинення агресії. Зокрема, один з авторів теорії ескалації Г. Кан навіть стверджував, що нібито в цьому випадку в США станеться різкий поворот вправо, в результаті чого в країні з'явиться режим на зразок грецької хунти «чорних полковників»¹⁴. Основні їх рекомендації зводилися до вимоги поступового виведення американських військ з В'єтнаму при збереженні там маріонеткового режиму. Лише Г. Моргентау і У. Фулбрайт виступали за відносно швидке поетапне закінчення в'єтнамської війни, прийняття окремих політичних вимог НФВПВ¹⁵.

З огляду на формування в Китаї антирадянського, антисоціалістичного курсу буржуазні теоретики пропонували поступово виводити війська з Південного В'єтнаму для поліпшення, з одного боку, відносин з КНР, а з другого, — для того, щоб уникнути китайської експансії в регіоні. Саме це відзначали Р. Мурстин і М. Абрамовіц, які написали для уряду Р. Ніксона доповідь про шляхи і методи поліпшення американо-китайських відносин¹⁶. Але частина американських буржуазних теоретиків, у тому числі й Г. Кан, вважала, що КНР не зможе відразу (через технічну відсталість і слабку мобільність китайських військ) організувати інтервенцію на південь, а тому буде виступати за повільну евакуацію американських сил і баз, щоб перешкодити послідовно антиімперіалістичним силам прийти до влади в цих країнах¹⁷. В цьому проглядалася надія на майбутнє партнерство США і КНР на антирадянській основі.

Ці погляди буржуазних теоретиків враховувала адміністрація Р. Ніксона при розробці «нового» курсу, оскільки їх концепції в значній мірі відповідали її поглядам і настроям. За такий підхід до зовнішньополітичних проблем Р. Ніксон виступив уже в ході передвиборної кампанії 1968 р., заявивши, що основним принципом американської політики в Азії з метою уникнути нових «В'єтнамів» повинно бути положення, згідно з яким США допомагають антикомуністичним режимам, але не воюють замість них¹⁸.

Ці положення були потім підтверджені у проголошеній в червні 1969 р. «гуамській» декларації Р. Ніксона і більш повно — в зовнішньополітичних посланнях президента конгресу в 1970 та 1971 рр.

Відповідно до «доктрин Ніксона» США підтверджували свої договірні «зобов'язання» в Азії, згідно з якими вони гарантували захист азіатським союзникам; випадку відкритого нападу на них з боку ядерної держави, обмежуючись наданням лише воєнно-економічної допомоги під час «внутрішніх повстань і революційних війн»¹⁹. Замість опори на американські сухопутні війська республіканський уряд вимагав від союзників США в Азії у нових умовах орієнтуватися на власні військові сили і об'єднувати зусилля з іншими реакційними режимами (як у сере-

¹⁴ "US News and World Report", 8 лютого 1971 р., стор. 61.

¹⁵ J. W. Fulbright. *The Arrogance of Power*, London, 1967; його ж. *The Crippled Giant*, New York, 1972.

¹⁶ R. Moorstien and M. Abramovits (eds.). *Remaking China Policy*, Cambridge, 1971, part III.

¹⁷ "US News and World Report", 8 лютого 1971 р.

¹⁸ "Nixon on the Issues", New York, 1968, стор. 50—51.

¹⁹ United States Foreign Policy for the 1970's. *Building for Peace. A Report by the President R. Nixon to the Congress*, February 25, 1971, стор. 125; *A New Strategy for Peace. A Report to the Congress by R. Nixon...* February 18, 1970, стор. 7, 60.

дині існуючих азіатських блоків, так і поза ними) для збереження антикомуністичних політичних структур. Надаючи своїм союзникам допомогу в створенні значних воєнних сил, Вашингтон намагався перекладати на них тепер функції захисту інтересів Сполучених Штатів у цих районах. На такий платформі США бачили можливість «деамериканізації» конфліктів в Азії без втрати там свого «впливу», в тому числі й шлях до розв'язання проблеми В'єтнаму.

«Деамериканізація» в'єтнамського конфлікту являла собою і пошук нового, «середнього» курсу між тим, що пропонували екстремістські кола США (ескалація будь-що) і послідовно антивоєнні (негайне припинення агресії, розв'язання проблем Південного В'єтнаму на політичній платформі НФВПВ). Заявивши, що відправлення в цю країну великих контингентів наземних американських військ було «помилковою акцією», адміністрація одночасно сприйняла критику правих, зокрема колишніх міністрів оборони М. Макелроя та Т. Гейтса, генералів А. Грюнтера, Н. Туайнінга, які заявляли, що США здобули б «перемогу» у війні, якби з самого початку агресії застосовували найновішу американську зброю і насамперед стратегічну авіацію²⁰.

Один з американських спеціалістів по «вмиротворенню» Південного В'єтнаму Р. Комер відзначав, що поступове нарощування воєнних зусиль (градуалізм) урядом Л. Джонсона дав в'єтнамській стороні змогу завчасно перегрупувати сили, розосередити економіку і вистояти²¹.

Активну участь у розробці в'єтнамської політики взяв фактичний автор «доктрини Ніксона» Г. Кіссінджер. Він, зокрема, пропонував розв'язувати проблему шляхом поєднання переговорів і «в'єтнамізації» або лише «в'єтнамізації» як курсом, що означає для Вашингтона досягати якомога більше цілей в односторонньому порядку. Основною формулою переговорів, за Г. Кіссінджером, мали стати «двоканальні» (США і ДРВ розв'язують військові питання, сайгонський режим і НФВПВ — політичні — як нібито проблеми взаємовідносин між «законним» урядом і опозиційним політичним угрупованням)²². В разі провалу переговорів, на яких найважливішою вимогою до ДРВ було припинити надання воєнно-економічної допомоги НФВПВ, Г. Кіссінджер пропонував продовжувати війну з «поступовим» виведенням американських військ з В'єтнаму і зміцненням маріонеткового режиму.

Під «в'єтнамізацією» Г. Кіссінджер розумів комплекс воєнно-економічних заходів, зокрема, створення боездатної армії у Сайгоні, проведення політичних і економічних реформ з метою ізоляції НФВПВ, зміцнення економіки маріонеткового режиму. Все це повинно було врешті-решт привести до поступової передачі Сайгону «відповідальності» за війну і змусити патріотичні сили погодитись на політичне врегулювання на вигідних для США умовах.

Слід зазначити, що в усіх цих поглядах не було чогось принципово нового. Вимога поступового виведення американських наземних військ, т. зв. тактика анклавів (присутність військ США тільки на головних військових базах), висувалась М. Ріджвеем, М. Тейлором, Г. Моргентау та іншими ще з 1965 р., а з 1967—1968 рр. набула досить значного поширення в обох політичних партіях і конгресі.

Наприкінці лютого 1969 р. за наказом Р. Ніксона державні органи країни підготували пропозиції щодо розв'язання в'єтнамської пробле-

²⁰ Choice for America. Report of the Republican Coordinating Committee 1965—1968, Washington, July, 1968, стр. 433—435.

²¹ "Journal of International Affairs", 1971, № 1, стр. 27.

²² H. Kissinger. American Foreign Policy. Three Essays, New York, 1969 стр. 125—130.

ми²³. В них виявилися два різні підходи щодо розв'язання основних питань і альтернатив в'єтнамської війни. З одного боку, — Об'єднаний комітет начальників штабів, американське командування і посольство у Південному В'єтнамі, з другого, — цивільні спеціалісти Пентагону, держдепартаменту і ЦРУ. Обидві сторони вважали, що для того, щоб утримати американські позиції у Південному В'єтнамі, необхідне проведення ряду політичних реформ з метою надати сайгонському режимові видимість «демократичного». Однак військові були проти будь-яких політичних компромісів, вважали, що озброєна новою американською зброєю сайгонська армія зможе вивільнити американські війська та протистояти регулярним підрозділам патріотичних сил на полі бою.

Пропонувалося також почати виведення перших контингентів американських військ з липня 1969 р. Об'єднаний комітет начальників штабів висунув 4 варіанти можливих нових актів агресії: а) необмежені бомбардування ДРВ; б) морська блокада республіки; в) сухопутне вторгнення у ДРВ; г) інтервенція у Камбоджу і Лаос. Цим планувалося примусити патріотичні сили припинити боротьбу проти американської агресії та маріонеткового режиму. Більш помірковані кола вважали, що навіть при цих заходах ДРВ та НФВПВ будуть одержувати допомогу з боку соціалістичних країн і продовжуватимуть боротьбу.

Таким чином, до приходу уряду Ніксона до влади більшість у керівних колах США висловилося на користь перегляду політики Сполучених Штатів у В'єтнамі. Певні кроки в цьому напрямі були зроблені вже адміністрацією Л. Джонсона в 1968 р. Вони зводилися до припинення бомбардувань ДРВ, відмови від кількісного збільшення американських військ у Південному В'єтнамі, до оснащення сайгонської армії новою американською зброєю, вивчення можливостей поступового виведення американських військ з 1969 р.

Уряд Ніксона вирішив продовжувати цю політику. Він намагався вийти з війни так, щоб це найменше відбилося на міжнародних позиціях США, системі створених ними воєнно-політичних блоків, зберегти основні елементи американського впливу в Південно-Східній Азії та якщо можливо — сайгонський режим. Міністр оборони США М. Лейрд відзначав, що для Сполучених Штатів найважливішим є не сам «вихід» з В'єтнаму, а «умови», на які прийдеться піти при цьому²⁴.

Протягом 1969—1973 рр. у В'єтнамі відбувалося втілення у життя планів, вироблених адміністрацією Р. Ніксона. Сайгонський режим одержав від США озброєнь на суму 5,3 млрд. дол. Лише в 1974 р. до Сайгона надійшло 592 літаки, 900 танків, 240 кораблів тощо²⁵. Маріонеткова армія зросла до 1 млн. 200 тис. чол. Водночас в 1969—1971 рр. американське командування вивело з В'єтнаму 400 тис. своїх військово-службовців, вважаючи, що модернізована південнов'єтнамська армія зможе сама протистояти регулярним силам НФВПВ. Навесні 1970 р. скориставшись реакційним переворотом у Камбоджі, внаслідок якого від влади було усунено нейтралістський уряд Н. Сіанука, американці ввели сюди 40-тисячну сайгонську армію. Отже, США почали реалізацію планів винесення конфлікту за межі В'єтнаму. Почалося втягнення Камбоджі в ланцюг воєнно-політичних планів Вашингтона. З допомогою США передбачалося довести камбоджійську маріонеткову армію (в 1977 р.) до 863 тис. чол.²⁶, добитися тісного військово-політичного сою-

²³ "The New York Times", 25 квітня 1972 р.

²⁴ Committee on Armed Services. House of Representatives. 92nd Congress, 1st Session. Hearing on Military Posture. March 3, 1971, стор. 2331—2333.

²⁵ В. Скворцов. Вторая весна Вьетнама, М., 1977, стор. 23.

²⁶ "Far Eastern Economic Review", 5 листопада 1971 р.

зу реакційних режимів Південного В'єтнаму, Камбоджі і Таїланду. Президент Ніксон вважав, що події в Камбоджі кардинально змінили ситуацію в Індокитаї на користь США, а тому в'єтнамським патріотичним силам не залишається нічого іншого, як сісти за стіл переговорів і підписати угоду на американських умовах (припинення боротьби проти маріонеткового уряду Тхієу)²⁷. Однак надії Вашингтона не виправдалися.

Усвідомлення в Сполучених Штатах того, що війна у В'єтнамі програна, було вихідним мотивом продовження виведення звідти американських військ. Єдине, що зміг зробити Вашингтон з метою нової демонстрації сили, це ще раз провести варварські бомбардування міст ДРВ своєю стратегічною авіацією та поновити мінування її портів. Бомбардування почалися 18 грудня 1972 р. і продовжувалися 12 днів. Але завдяки вжитим заходам з боку СРСР та інших країн соціалістичної співдружності ДРВ вистояла і змогла продовжити справедливу боротьбу проти американської агресії.

У січні 1973 р. Вашингтон був змушений підписати угоду з ДРВ про припинення агресії у В'єтнамі. Проамериканський режим Тхієу тимчасово зберігався. Сайгонський режим і не думав дотримуватися Паризьких угод 1973 р., а продовжував громадянську війну, захоплюючи території, контрольовані Тимчасовим революційним урядом Південного В'єтнаму. У відповідь на це армія ТРУПВ розгорнула 10 березня 1975 р. широкий наступ проти маріонеткових військ, в результаті якого проамериканський режим після 50 днів боїв перестав існувати.

Перемога у В'єтнамі обумовила і вимушений кінець втручання США у справи Лаосу та Камбоджі. А 2 липня 1976 р. була створена єдина Соціалістична Республіка В'єнам — міцний форпост соціалізму в Південно-Східній Азії. США зазнали найбільшої поразки в своїй історії, хоч витратили на війну колосальну суму в 352 млрд. дол.

У В'єтнамі Сполученим Штатам знову довелося зіткнутися з тим, що імперіалістичним силам та їх союзників неминуче протистоїть могутність СРСР та інших країн соціалістичної співдружності. Це обмежує можливості агресорів і в кінцевому підсумку прирікає нові їхні плани на провал.

Поразка США у В'єтнамі не означає відмови Вашингтона від активної експансіоністської політики в Південно-Східній Азії. Американський монополістичний капітал продовжує розглядати цей регіон, як перспективну сферу прикладання капіталу та джерело сировини.

Наполегливі зусилля американської дипломатії закріпитися в регіоні з допомогою «нових» форм політичного маневрування, авантюристична політика пекінського керівництва поставили перед країнами соціалістичної співдружності та прогресивними азіатськими країнами завдання створення, на противагу їм, організації справді колективної безпеки на континенті, яка відкрила б перед Азією можливість всебічного, рівноправного та взаємовигідного співробітництва.

²⁷ The Department State Bulletin, July 27, 1970. стор. 108.

Замітки

А. В. ЮРЧЕНКО (Київ)
**РОЗВИТОК МЕРЕЖІ СЕЛЬБУДІВ
І ХАТ-ЧИТАЛЬНЬ НА УКРАЇНІ
(1921—1925 рр.)**

Із закінченням громадянської війни і переходом країни до мирного будівництва необхідно було змінити напрям, зміст і форми культосвітньої роботи серед трудящих мас. Керуючись вказівками В. І. Ле-

ніна, Комуністична партія чітко визначила місце і роль культосвітніх закладів у боротьбі за побудову соціалізму в нашій країні. Значну увагу цим питанням було приділено на з'їздах партії та з'їздах Рад, нарадах і конференціях. Зокрема, в резолюції VIII з'їзду РКП(б) (18—23 березня 1919 р.) «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі» зазначалося: «Партія повинна всемірно сприяти Радянській владі і місцевому населенню в справі організації якомога **багатшої сітки народних домів...** Народні дома повинні бути селянськими клубами для відпочинку, розумової розваги і широкої освіти як загальної, так і комуністичної»¹. У документах I Всеросійського з'їзду працівників освіти і соціалістичної культури (липень 1919 р.), Всеросійської наради політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти (листопад 1920 р.) та II Всеросійського з'їзду політосвіт (1921 р.) науково обгрунтовано програму діяльності культосвітніх закладів, визначено їх головні завдання. Культурно-освітні заклади мали стати опорними пунктами Комуністичної партії в справі ідейного гарту, освіти та комуністичного виховання мас. «...Політична освіта, — вказував В. І. Ленін, — вимагає що б то не стало підвищення культури. Треба добитись, щоб уміння читати і писати служило підвищенню культури, щоб селянин дістав можливість застосувати це вміння читати і писати для поліпшення свого господарства і своєї держави»².

Значну увагу Комуністична партія і Радянська держава приділяли роботі хат-читальнень. Так, XI з'їзд РКП(б) (27 березня — 2 квітня 1922 р.) поставив завдання розгорнути широку мережу хат-читальнень і перетворити їх у центри всієї політосвітньої роботи на селі. З'їзд зобов'язав органи народної освіти встановити тверді суми асигнувань на політосвітню роботу. XII з'їзд РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.) підкреслював, що навколо хат-читальнень потрібно зосередити роботу пунктів ліквідації неписьменності та малописьменності. Хати-читальні повинні розповсюджувати серед селян газети та політосвітню літературу³. Про необхід-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1954, стор. 422.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 162.

³ М. П. Ким. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР, М., 1955, стор. 160.

ність поліпшення роботи на селі йшлося і на IX з'їзді КП(б)У (6—12 грудня 1925 р.). Перед партійними організаціями було поставлено завдання «...пожвавлення роботи низових осередків, сельбудів, хат-читалень, розвиток в них громадськості, проведення повної виборності у сельбудах і хатах-читальнях, що перейшли на членство»⁴. Рішення з'їздів допомагали партійним організаціям обирати правильну лінію і форми керівництва політосвітньою роботою.

Перебудова культурно-освітньої роботи на основі ленінських вказівок і рішень Комуністичної партії була надзвичайно складним процесом. Та, незважаючи на труднощі, по всій республіці створювалися культосвітні заклади. Вони стали активними помічниками Комуністичної партії і Радянської держави у здійсненні історичних завдань побудови соціалізму в нашій країні, у проведенні культурної революції.

На додаток до декрету від 28 квітня 1920 р. «Про організацію селянських будинків у губерніях та повітових містах» 19 квітня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про селянські будинки»⁵, згідно з якою Наркомзему УСРР доручалося організувати селянські будинки у волостях і селах України. При сприянні наркома земельних справ УСРР Д. З. Мануїльського на початку травня 1920 р. почали створюватися селянські будинки. Для керівництва їх роботою згідно з постановою Народного комісаріату земельних справ України від 1 листопада 1920 р. було створено Всеукраїнське управління сельбудами (ВУСБ)⁶, яке було вищим адміністративно-організаційним органом сельбудів. Керівник ВУСБ призначався Наркомземом УСРР за згодою Наркомосу УСРР і затверджувався на цій посаді відділом роботи на селі при ЦК КП(б)У. Управління мало загальноадміністративний, господарський та політосвітній відділи. До складу останнього входили музейна, бібліотечна і театральна-лекційна секції⁷. Контролювала роботу ВУСБ комісія Головного політосвітнього комітету (ГПО) Наркомосу УСРР⁸. Перші селянські будинки створювалися в губернських і повітових містах при земвідділах як спеціальні готелі для приїжджих селян. Кошти на їх утримання асигнували Наркомзем та Наркомос УСРР⁹.

Для здійснення загального ідейного керівництва політосвітньою роботою при ГПО НКО УРСР було створено раду, до складу якої входили представники ЦК КП(б)У, ЦК КСМУ, ГПО НКО УСРР, Укрбюро Всеросійської професійної спілки працівників освіти, Всеросійської професійної спілки робітників землі і лісу, НКЗ УСРР, ЦК КНС і спілки письменників «Плуг»¹⁰. Головою ради призначався завідувачий ВУСБ¹¹.

У 1920 р. на Україні було організовано 42 сельбуди, а на 1 листопада 1921 р. їх налічувалося вже 210¹². Головним завданням сельбудів було поєднання політосвітньої роботи з задоволенням культурно-господарських потреб села, пропаганда політики Комуністичної партії і Радянської влади на селі. При сельбудах створювалися ремонтні майстерні, пункти прокату, дослідні станції, зразкові господарства, кустар-

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941, К., 1976, стор. 381.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1, К., 1959, стор. 114; «Селянський будинок» (орган Всеукраїнського управління селянськими будинками), 1925, № 5, стор. 14.

⁶ «Селянський будинок», 1925, № 5, стор. 19.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2302, арк. 80; ф. 539, оп. 2, спр. 1073, арк. 29.

⁸ Там же, ф. 539, оп. 2, спр. 1073, арк. 29.

⁹ «Селянський будинок», 1925, № 5, стор. 19.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2302, арк. 78.

¹¹ Там же, ф. 539, оп. 1, спр. 1073, арк. 29.

¹² «Селянський будинок», 1925, № 5, стор. 5, 19; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 112, арк. 31—41.

ні майстерні, їдальні, чайні тощо. Політосвітню роботу проводили бібліотеки, читальні, народні театри, музеї. Поряд з політичною пропагандою і агітацією вони багато робили для підвищення рівня агротехнічних знань селян.

На Україні існували сільські, волосні, повітові і губернські селянські будинки. Губернські і повітові сельбуди були адміністративно-організаційними центрами для селянських будинків нижчого типу: губернські — для повітових, повітові — для волосних і сільських. Завідуючих повітовими і губернськими сельбудами призначав ВУСБ. Губернські і повітові сельбуди мали відділи: загальноадміністративний з бухгалтерією, інформаційне бюро, господарський і політико-просвітний з музеєм, бібліотекою-читальнею, театром та кінематографом¹³.

Керівництво всією політосвітньою роботою у волості здійснювала рада волосного сельбуду, до складу якої входило 7 чол. — організатор роботи на селі, представники волосного комсомольського осередку, волосного земвідділу, відділу волосної народної освіти, волосного комітету незаможних селян, волосного всеробітземлісу і завідуючий волосним сельбудом. До складу рад сільських сельбудів входило 3 чол. (представники від сількомосередку, комнезаму і завідуючий сельбудом)¹⁴. На чолі сельбуду стояв завідуючий, призначений повітовим управлінням. Рада затверджувала загальний план сельбуду і здійснювала контроль за його виконанням.

У початковий період свого існування сельбуди перебували на державному бюджеті, а з переходом до нової економічної політики їх було переведено на самоокупність. З метою активізації роботи сельбудів, створення громадської бази для них на засіданні колегії ГПО НКО УСРР 22 лютого 1922 р. було вирішено централізувати діяльність сельбудів¹⁵. У жовтні — листопаді 1923 р. селянських будинків налічувалося 1227, з них 9 — губернських, 42 — окружних, 1176 — районних та сільських сельбудів¹⁶.

Неухильно втілювалась у життя постанова ВУЦВК від 17 січня 1923 р. про пільги селянським будинкам у налагодженні книжкової торгівлі, демонстрації кінофільмів, організації комунальних послуг¹⁷. З дотаційного фонду РНК УСРР сельбудам було асигновано 190 тис. золотих карбованців¹⁸. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про товариства «Селянський будинок» і районні та окружні їх спілки» (13 березня 1925 р.) поклала початок організації селянських будинків на принципах громадської ініціативи і самодіяльності¹⁹.

Згідно з постановою товариствам і спілкам надавалося право створювати місцеві партійні організації, комітети незаможних селян, сільські Ради. Свою роботу товариства та їх спілки проводили, керуючись типовими статутами, виданими Головополітосвітою Наркомосу УСРР. Спілки об'єднували і спрямовували політосвітню роботу сельбудів та хат-читалень у районах, допомагали в справі піднесення культурного і політичного рівня трудящих. У своїй роботі районні спілки керувалися розпорядженнями і постановами Всеукраїнського і губернських управлінь сельбудів та політосвітніх органів на місцях²⁰.

¹³ «Селянська біднота» (орган ЦК КП(б)У), 1 травня 1921 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 2, спр. 754, арк. 12.

¹⁶ Там же, ф. 539, оп. 2, спр. 1073, арк. 32.

¹⁷ Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 850, арк. 1.

¹⁸ Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 106, арк. 387.

¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1, стор. 277—279.

²⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 539, оп. 3, спр. 1406, арк. 767.

У 1924 р. проводився всеукраїнський перепис товариств «Селянський будинок». З 1125 анкет, які були розіслані ВУСБ для заповнення сельбудами, повернулося 850. Перепис свідчив, що членством було охоплено 87 119 чол., тобто один сельбуд об'єднував у середньому 102 чол., у тому числі 44 членів КП(б)У, 41,7 — КНС, 8,8 — КСМУ, 25,2 — членів профспілок, 19,9 — неорганізованого населення²¹. Жінки брали ще незначну участь у роботі сельбудів.

В. І. Ленін наголошував, що робота культурно-освітніх закладів і організацій повинна будуватись і проводитись під безпосереднім керівництвом комуністів, що в цій роботі «...повинна бути відкрито визнана зверхність політики комуністичної партії»²². Тільки при дотриманні цієї умови культурно-освітні заклади могли виконати свої завдання. Ця вказівка В. І. Леніна здійснювалась на практиці. В складі рад товариств «Селянський будинок» комуністів і комсомольців було на Харківщині — 50%, Волині — 45, Донеччині — 40, Одещині — 35, Чернігівщині — 30, Катеринославщині — 25, Київщині — 24, Полтавщині — 23, Поділлі — 13%²³.

Поряд з кількісним зростанням сельбудів пошвидко зменшувалася їх культурно-освітня діяльність, зменшувалася матеріальна база. Тільки наприкінці 1924 — на початку 1925 рр. в сельбудах 35 округів України було проведено 5682 мітинги, прочитано 40 653 лекції та доповіді, показано 720 кінофільмів, проведено 937 політсудів, випущено 4733 стінні та «живі» газети. При сельбудах діяло 2584 лікнепи, у яких навчалося 75 758 учнів. Члени сельбудів подали 468 консультацій і порад селянам з різних питань, видали 20 795 усних і письмових довідок. Протягом трьох місяців сельбуди охопили роботою понад 4 млн. чол.²⁴. Матеріали перепису свідчать, що кожний сельбуд у середньому мав по 1 театр або залу і 4,4 робочі кімнати.

У 1922 р. Народний комісаріат земельних справ Української Соціалістичної Радянської Республіки та його органи на місцях відвели сельбудам вигідні землі, що мали стати основним матеріальним фондом сельбудів і відігравати велику роль у підвищенні сільськогосподарських знань. Наприкінці відбудовного періоду на кожний сельбуд припадало землі у Київській і Полтавській губерніях — по 7,5 десятини, в Одеській, Подільській, Чернігівській і Катеринославській — по 5, Донецькій — 2, Волинській — 13,4, у Харківській — 5,5 десятини²⁵. Всього сельбуди республіки обробляли 6541 десятину землі. При них діяло 44 прокатні пункти, 214 млинів, 37 олійниць, 26 їдалень, 12 чайних, 20 заїжджих дворів, 5 готелів, 35 майстерень та інших підприємств²⁶. На кожний сельбуд припадало в середньому по одному підприємству.

Велику масово-політичну і культурно-освітню роботу серед населення повсякденно проводили хати-читальні. На 1 липня 1921 р. на Україні їх налічувалося 5669²⁷. «...Хата-читальня, — писала видатний діяч Комуністичної партії Н. К. Крупська, — це культурний центр, робота якого не може відбуватися тільки в чотирьох стінах. Це культурний

²¹ Там же, ф. 166, оп. 5, спр. 59, арк. 312.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 382.

²³ «Селянський будинок», 1925, № 4, стор. 21; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 59, арк. 313.

²⁴ Діяльність НКО за 1924—1925 рр., Харків, 1925, стор. 49.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 59, арк. 316.

²⁶ Там же, арк. 36.

²⁷ Там же, спр. 133, арк. 22.

центр, до якого повинні тяжіти всі культурні сили села, і притому такий центр, якому не байдуже, що на селі робиться»²⁸.

У липні 1920 р. бібліотечний відділ при НКО УСРР опублікував «Положення про хати-читальні», де зазначалося, що вони повинні нести комуністичну освіту в селянські маси²⁹. Згідно зі Статутом хати-читальні мали відігравати роль початкових осередків політосвітньої роботи на селі³⁰. Серед них були такі, що виконували завдання єдиного політосвітнього центру у селах, де не існувало товариства «Сельбуд», і такі, що відкривались сельбудами на окраїнах сіл як допоміжні агітпункти.

Хати-читальні проводили політичні та сільськогосподарські кампанії. У них збиралися селяни послухати лекції і доповіді, почитати газети й журнали, подивитись вистави, взяти участь в екскурсіях тощо. Протягом 1922—1923 рр. Наркомос УСРР асигнував на політосвітню роботу, в тому числі й на хати-читальні 7,39% своїх коштів, а в 1924—1925 рр. — 14,8%³¹. Кошти на утримання хати-читальні одержували також від сіл'рад, райвиконкомів, райсельбудів та інших державних і громадських установ. Добровільно вносили гроші й окремі громадяни, що користувалися послугами хат-читалень.

Питання культосвітньої роботи хат-читалень неодноразово обговорювалися на засіданнях вузької колегії ГПО НКО УСРР, бюро методологічного комітету ГПО НКО УСРР³², на окружних нарадах, зокрема на першій окружній нараді завідуючих районними селянськими будинками, яка відбулася 20—21 листопада 1924 р. у Черкасах.

На 1 жовтня 1922 р. в республіці налічувалося 1583, а на 1 січня 1925 р. — 5910 хат-читалень³³. До роботи в них протягом 1924—1925 рр. було залучено чоловіків — 63 791, жінок — 11 823, з них членів КП(б)У — 1116, КСМУ — 5455, КНС — 39 743; членів профспілок — 4658; батраків — 3993, середняків — 14 360³⁴.

Поряд із зростанням і зміцненням політосвітніх осередків відбувався процес створення навколо них гуртків, червоних кутків, лікпунктів тощо. При сельбудах і хатах-читальнях діяли численні гуртки: політичні, природничо-наукові, бібліотечні, військові, самоосвіти, літературні, так звані «безвірники», фізкультурні, художньої самодіяльності та інші.

Керуючись настановами ЦК КП(б)У, органи політосвіти дали вказівку, щоб при всіх хатах-читальнях були організовані сільськогосподарські гуртки. Ці гуртки були найголовнішою формою агротехнічної пропаганди. Тут читались лекції та доповіді, подавалась агропоміччя селянам, проводились екскурсії на дослідні станції. За даними губсельбудуправління, на 1 листопада 1925 р. в 5 губерніях України налічувалося 1204 сільськогосподарські гуртки³⁵.

Природничі гуртки працювали під керівництвом вчителів та лікарів. У гуртках читались лекції на теми про будову Всесвіту, явища природи, проводились вечори запитань і відповідей. З метою атеїстичної

²⁸ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 8, К., 1965, стор. 128.

²⁹ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, стор. 141.

³⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 539, оп. 3, спр. 1401, арк. 41.

³¹ Діяльність НКО за 1924—1925 рр., стор. 17.

³² ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 5, спр. 367, арк. 5—6; спр. 368, арк. 2, 53; спр. 367, арк. 37.

³³ «Селянський будинок», 1925, № 5, стор. 5; Діяльність НКО за 1924—1925 рр., стор. 149.

³⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 539, оп. 3, спр. 1404, арк. 1.

³⁵ «Селянський будинок», 1925, № 1, стор. 28.

пропаганди налагоджувалась робота природничо-наукових гуртків³⁶. Головним завданням політичних гуртків було роз'яснення селянству чергових завдань Комуністичної партії і Радянської держави. Вони проводили свою роботу за програмою політшкіл.

Наприкінці 1925 р. в 35 округах України при сельбудах і хатах-читальнях працювало гуртків сільськогосподарських — 2821 (541 844 учасники), політичних — 2573 (47 800 чол.), природничо-наукових — 1944 (33 789 чол.), драматичних — 3046 (56 472 чол.)³⁷. Найбільшою популярністю серед селян користувалися драматичні, політичні, сільськогосподарські та музично-хорові гуртки.

Протягом 1924—1925 рр. хати-читальні організували 2625 мітингів, 11 363 лекції та доповіді, 4047 концертів і вистав, було продемонстровано 57 кінофільмів, випущено 1377 стінних і «живих» газет, видано 1610 довідок. Цією роботою було охоплено 865 882 чол. (дані по 21 округу України)³⁸.

Таким чином, сельбуди і хати-читальні провели за період відбудови народного господарства величезну роботу по залученню широких верств населення до культурно-освітньої роботи. Саме через ці заклади маси трудящих оволодівали здобутками культури, активно включалися до радянського культурного будівництва.

³⁶ «Селянський будинок», 1924, № 1, стор. 35.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 1401, арк. 5.

³⁸ Там же, арк. 3.

Л. І. ГАЙДАЙ (Луцьк)

**КЛАСОВИЙ ХАРАКТЕР
АГРОНОМІЧНИХ ЗАХОДІВ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ПЕРІОД СТОЛИПІНСЬКОЇ
АГРАРНОЇ РЕФОРМИ
[1907—1914 РР.]**

Революція 1905 — 1907 рр. переконливо показала, що класового миру між самодержавством і селянством не може бути. Пробуджені в своїй свідомості від вікової сплячки, селянські маси твердо стали на шлях революційної боротьби як союзник пролетаріату. Аг-

рарне питання, що було в революції основним і в результаті її поразки не знайшло свого розв'язання, продовжувало залишатися однією з найгостріших передумов назрівання нової революції.

Події 1905—1907 рр. підтвердили неминучість ліквідації старих порядків на селі в інтересах капіталістичного розвитку країни. Існуючі в общині переділи землі, гніт кріпосницьких латифундій, безправне становище викликали незацікавленість селян в інтенсивному веденні землеробства і приводили до його занепаду. «Стара станова община, — писав В. І. Ленін, — прикріплення селян до землі, рутина напівкріпосного села зайшли в найгострішу суперечність з новими господарськими умовами»¹.

З метою уникнення нових революційних потрясінь, виведення сільського господарства із занепаду і пристосування його до нових умов капіталістичного розвитку царський уряд вдався до проведення нової аграрної реформи. Столипінська аграрна реформа була другим після 1861 р. кроком по шляху поміщицької «чистки земель» для капіталіз-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 396.

му², своєрідним ступенем капіталістичного розвитку країни. Основною метою її була ліквідація общини на селі і створення системи міцних хутірських і відрубних господарств, як класової опори царизму на селі. «Урядові, — підкреслював В. І. Ленін, — нічого іншого не лишалось, як **спробувати** шляхом судорожних зусиль, шляхом якого завгодно розорення села, **розколоти** селянство, віддати село «на поталу» куркулям і заможним мужикам, щоб спертися на **союз** кріпосників-дворян з «новими поміщиками», тобто з багатіями — селянами-власниками, з селянською буржуазією»³.

Ламати старі порядки царський уряд намагався по-поміщицькому, що означало насильницьке руйнування общини і прискорене розорення, знищення зубожілих дрібних господарств на користь жменьки куркулів. Зберегти диктатуру свого класу поміщики сподівалися шляхом ліквідації общинного землеволодіння і насадження селянської приватної власності. При цьому поміщицькі землі, як і раніше, залишалися за їх власниками.

Перед новостворюваними господарствами ставилися два завдання: з одного боку, оберігати недоторканість поміщицького землеволодіння від посягань маси селянського населення, а з другого, — ліквідувати аграрну відсталість країни і забезпечити піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва.

Становище в селянському господарстві Правобережної України, як і країни в цілому, характеризувалось занепадом розвитку продуктивних сил. Відмітною ознакою селянського землеволодіння в цьому районі було його строкате черезсмузжя і віддаленість від сіл. Це утруднювало організацію раціонального господарювання. Панівною на той час у селянських господарствах була трипільна система землеробства. Основну частину наділів займали посіви зернових культур. Така одноманітність сівозміни при низькому рівні агротехніки призводила до виснаження землі і до різкого зниження її врожайності.

В результаті малоземелля селяни змушені були розорювати угіддя своїх наділів, внаслідок чого в їхніх господарствах майже зникли пасовища і сінокоси. Зокрема, в Подільській і Київській губерніях було розорано понад 80% угідь, а пасовища становили всього 3—7% загальної площі наділів⁴. Нестача кормів приводила до занепаду тваринництва.

Шляхом створення хутірських і відрубних господарств передбачалося підняти розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Розподіл землі на хутори і відруби, безперечно, створював зручності для господарювання, ліквідує черезсмузжя, далекеземелля та ін. Однак у процесі здійснення нової аграрної реформи з'ясувалося, що для інтенсивного ведення сільського господарства цього було недостатньо. Тоді на службу урядовій політиці було поставлено агрономічну науку, з допомогою якої самодержавство хотіло сприяти створенню на селі міцних хутірських і відрубних господарств, як своєї класової опори. Крім землевпорядчих заходів, передбачалося допомогти «новим поміщикам» вести свої господарства на новій агротехнічній основі з застосуванням удосконалених знарядь і машин, сортового насіння, добрив при дотриманні прогресивних методів обробітку ґрунту.

Наданням агрономічної допомоги займалися урядові та громадські агрономічні організації в особі головного управління по земле-

² Див.: там же, стор. 236.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 252—253.

⁴ А. И. Чупров. Мелкое земледелие и его основные нужды. СПб., 1907, стор. 103.

устрою і земських установ*. З метою уникнення неузгодженості в їх діяльності в 1910 р. було об'єднано урядові та земські агрономічні організації. В результаті цього в губерніях усі заходи, що намічалися урядом, обговорювалися повітовими землевпорядними комісіями і затверджувалися агрономічними радами при губернських землевпорядних комісіях. Після схвалення проекти заходів передавалися разом з кредитами, виділеними на такі цілі, для виконання в губернській управі у справах земського господарства⁵. Надавати агрономічну допомогу планувалося шляхом створення показових полів, ділянок, хуторів, прокатних станцій, складів, поширення сільськогосподарських знань та ін.

Передбачалося демонструвати селянам результати обробітку ґрунту досконалими знаряддями, використання сортового посівного насіння, мінеральних добрив, застосування багатопільних сівозмін та ін. Спочатку всі ці роботи проводилися під керівництвом агрономів за рахунок земських установ. Але досвід показав, що такий спосіб пропаганди передової агротехніки обходився занадто дорого. Тому було вирішено створити мережу показових полів з обов'язковою здачею їх в оренду місцевим селянам при умові дотримання ними інструкції обробітку ґрунту, застосування сортового насіння, добрив тощо. Орендна плата становила 15 крб. з десятини. Крім того, як гарантія виконання селянами інструкції, брався також завдаток такого ж розміру⁶. Селяни з недовір'ям ставилися до адміністративних починань, багато з них не мали коштів на оплату подібної оренди, тому важко було підшукати орендарів та умовити їх підписати договір.

Згодом передбачалося створювати спеціальні хутірські господарства шляхом побудови на показових полях житлових і господарських будівель, надаючи для цього орендарям допомогу⁷. Так намічався поступовий перехід від показового поля до показового хутора для пропаганди хутірського розселення. Показові поля закладалися також в економічно сильних хутірських господарствах, власники яких обробляли їх відповідно до вказівок агрономів, даючи при цьому земській управі підписку про їх виконання.

Для створення показових хуторів передбачався спеціальний кредит, використання якого дозволялося тільки тоді, коли були підібрані заможні селяни, які мали відповідні кошти для ведення господарства, і визначено порядок нагляду за станом справ у них⁸.

Знайомство з показовими заходами було доступне лише селянам небагатьох навколишніх сіл. Переважна ж більшість населення віддалених районів не знала про них. Але й ті, хто був знайомий з нововведеннями, ставилися до них з недовір'ям, розуміючи їх штучність і недоступність для бідноти. Вводити їх могли лише заможні господарі, що мали значні вільні капітали. «...Злидні і приниженість залежного селянства, — писав В. І. Ленін, — виключають можливість запровадження удосконалень»⁹. До того ж, показові господарства розміщувалися безсистемно, без будь-якого плану, не мали достатнього технічного і фінансового забезпечення.

* На Правобережній Україні в 1904 р. були введені земські органи з обмеженими функціями, а в 1911 р. — виборне земство.

⁵ Волинський обласний державний архів, ф. 263, оп. 1, спр. 73, арк. 12—14.

⁶ Хмельницький обласний державний архів, ф. 233, оп. 1, спр. 382, арк. 18.

⁷ Там же, спр. 302, арк. 196.

⁸ Волинський обласний державний архів, ф. 263, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 213.

Організація показових агротехнічних заходів не набрала масового характеру на Правобережжі. Так, у Подільській губернії в 1909 р. функціонувало всього 55 показових полів¹⁰, у Волинській в 1911 р. — 98 полів і 1139 ділянок¹¹, у Київській губернії в 1913 р. — 226 полів, 198 з яких знаходилися в районах розселення¹².

Внаслідок гострого малоземелля селяни розорювали свої пасовища і сінокоси, позбавляючи тим самим худобу кормів. Від цього тваринництво в селянських господарствах занепадало, земля погано угнювалася, знижувалась її врожайність. Тому введення в господарствах травосіяння ставилося в основу показових заходів, бо відсутність його негативно позначалася на хутірських господарствах.

Як свідчать записи у журналі Ковельських повітових зборів Волинської губернії за 1913 р., селяни цікавилися питаннями травосіяння і часто прагнули придбати насіння кормових трав на сільськогосподарських складах¹³. Але введення травосіяння було під силу лише обмежених кількості заможних господарств, оскільки засів однієї десятини конюшиною коштував близько 15 крб., луговими травами — до 25 крб.

Щоб певною мірою стимулювати травосіяння, організовувалося кредитування селянських господарств. Так, у 1913 р. у Волинській губернії на це було асигновано 75 тис. крб. На одне господарство видавалося не більше 25 крб. при пред'явленні довідки від агронома про доцільність позички¹⁴. А такі довідки видавалися, як правило, селянам, у яких були кошти, і для введення в своїх господарствах кормового клину, і для повернення позичок.

У поліських районах Київщини та на Волині, де в господарствах сільського населення переважало заняття скотарством, велике значення, крім польового, мало також лугове травосіяння. В 1912 році в Ковельському повіті було закладено 61 дослідно-показову ділянку по лувівництву¹⁵.

При правильній організації справи вагомим джерелом прибутків і засобом інтенсифікації хутірських господарств було садівництво. З метою заохочення селян до цього заняття закладалися показові сади розміром до 0,5 десятини¹⁶. Найбільш поширеним на Правобережній Україні було садівництво в Подільській губернії, особливо у Вінницькому, Летичівському, Літинському і Брацлавському повітах¹⁷. У 1909 р. загальна площа садів у губернії становила майже 40 тис. десятин¹⁸. У Волинській губернії до 1913 р. було закладено понад 300 показових садів і 50 плодових розсадників¹⁹. Багатоземельні селяни, маючи для таких нововведень деякий надлишок землі, вводили їх у себе. Біднота ж, не маючи де засівати навіть необхідні для прожитку зернові культури, практично була позбавлена можливості прилучатися до садівництва.

Подвижник садівництва І. Є. Овсінський, який на власні кошти в 1899—1900 рр. в с. Кальній Деражні Летичівського повіту Подільської

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 708, спр. 613, арк. 245.

¹¹ Волинський обласний державний архів, ф. 247, оп. 1, спр. 79 арк. 122.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 713, спр. 403, арк. 19.

¹³ Волинський обласний державний архів, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 55.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, арк. 55—59.

¹⁶ Хмельницький обласний державний архів, ф. 233, оп. 1, спр. 302, арк. 202.

¹⁷ Там же, спр. 418, арк. 35.

¹⁸ Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, Каменец-Подольский, 1911, отдел 3, стор. 24—25.

¹⁹ Житомирський обласний державний архів, ф. 226, оп. 1, спр. 306, арк. 64—66.

губернії заснував помологічну станцію, співчуваючи трудящим селянам, надавав їм саджанці за зниженими цінами, а часто і безплатно. У зв'язку з фінансовими труднощами дослідник звернувся в 1909 р. до губернської управи в справах земського господарства з прохання надати йому матеріальну допомогу для утримання станції. При позитивному вирішенні питання він згоджувався передати земству станцію як готову практичну школу садівництва і зобов'язувався щорічно видавати в його розпорядження безплатно до однієї тисячі саджанців випробуваних сортів для поширення серед селянства²⁰. Формально підійшовши до справи, земські чиновники відхилили пропозицію. Це було типовим явищем в умовах капіталістичної дійсності.

Впровадження агрозаходів у новостворюваних хутірських і відрубних господарствах було спрямоване на швидке їх становлення та розвиток і сприяло інтенсифікації цих господарств. Царський уряд поспішав насаджувати міцні одноосібні володіння. Йому потрібен був шарок заможних власників на селі, які б служили йому «вірою і правдою». В одному з циркулярів міністра внутрішніх справ губернаторам за 1909 р. вказувалося на необхідність впровадження таких агрономічних починань, які давали б можливість швидкого зміцнення такого прошарку²¹.

У кожній губернії Правобережної України поряд з планом землеустрою складався план гідротехнічного обстеження районів розселення²². Волосним правлінням доручалось оголошувати сільським громадам, землі яких потребували осушення або зрошування, що ці роботи будуть проводитися тільки при переході селян на хутори і відрубви²³. Отже, і меліоративні заходи ставилися на службу новій аграрній політиці царського уряду по створенню опори царизму на селі.

Надання допомоги «новим поміщикам» покладалося на персонал земських і урядових агрономічних установ. Підготовкою кадрів займалися сільськогосподарські учбові заклади, яких на 1 січня 1908 р. налічувалось у Волинській і Київській губерніях по 6 нижчих і середніх шкіл, а в Подільській — лише 2²⁴. У 1914 р. в Росії було 8 вищих сільськогосподарських навчальних закладів, в яких навчалось 4995 студентів²⁵, але потреби в кадрах задовольнялися лише частково. Справа погіршувалася ще й тим, що випускники, здобувши освіту, влаштовувалися на службу туди, де оплата праці була вищою і результати її вагоміші, тобто у великі поміщицькі маєтки, в земства й управління.

Незначна кількість сільськогосподарських учбових закладів на Правобережній Україні зводила до мінімуму число сільського населення, що мало можливість здобути агрономічні знання. Крім того, їх могли одержувати лише заможні селяни, в яких були кошти для плати за навчання, на утримання дітей в навчальних закладах, а також для впровадження здобутих знань у своїх господарствах. Бідняки, якщо й потрапляли до шкіл, то в більшості випадків через деякий час залишали навчання у зв'язку з відсутністю коштів. До того ж не кожна селянська сім'я могла відпустити з господарства працівника на кілька років навчання. Отже, і така форма агрономічної допомоги, як поширення

²⁰ Хмельницький обласний державний архів, ф. 233, оп. 1, спр. 310, арк. 102, 122.

²¹ «Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии», 1910, № 1, стор. 2.

²² Волинський обласний державний архів, ф. 247, оп. 1, спр. 220, арк. 7—9.

²³ Там же, ф. 263, оп. 1, спр. 39, арк. 30.

²⁴ Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия и лесному департаменту, СПб., 1908, стор. 770—774.

²⁵ Ежегодник департамента земледелия, Пг., 1915, стор. IV—V.

досягнень сільськогосподарської науки через учбові заклади, мала класовий характер.

Агропропаганда здійснювалася не тільки навчальними закладами, а й спеціалістами на місцях. Проте вона суворо контролювалася властями, які боялися її революційної спрямованості. Про це так говорив один із делегатів I Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві 1913 р.: «Про кожну лекцію і збори я зобов'язаний за 7 днів поставити до відома справника. В земстві я служу вже 16 років, і щорічно про мене наводяться 12 довідок. Це образлива і непотрібна тяганина»²⁶.

Для подання агрокультурної допомоги населенню царський уряд використовував агрономів. На кожного з них припадав досить великий район діяльності, а тому вони просто не встигали обслуговувати всі селянські господарства, зосереджуючи увагу на небагатьох з них, переважно заможних. Про таких агрономів селяни склали навіть приказку: «Приїхав, об'їхав, поїхав»²⁷.

Значною перешкодою на шляху поширення агрономічних знань серед селянства була його неписьменність. За даними перепису 1897 р., процент грамотного населення Правобережної України становив лише 17,3²⁸. В силу своєї неосвіченості селяни не довіряли агрономам, про що говорилося на I Всеросійському сільськогосподарському з'їзді²⁹. А це не могло не впливати на результативність їх праці.

Для піднесення сільського господарства на вищий рівень розвитку недостатньо було різних показових починань, поширення знань серед населення. Необхідно було допомогти селянам придбати у свої господарства вдосконалені машини і знаряддя, мінеральні добрива, сортове насіння та ін. З цією метою створювалися сільськогосподарські склади, прокатні станції, зерноочисні обози і пункти. Цими нововведеннями самодержавство намагалось здійснити своє основне завдання в новій аграрній політиці — посилити прошарок куркулів-хуторян.

У той час, як прокатні станції служили засобом популяризації машин і знарядь, сільськогосподарські склади мали своїм завданням продаж їх населенню за доступними цінами і на пільгових умовах як за готівку, так і в кредит. При цьому господар пред'являв посвідчення про свій майновий стан. Якщо ціна товару перевищувала 50 крб., то для оформлення такої купівлі потрібні були 2 поручителі. При покупці на суму до 40 крб. кредит надавався на один рік, при вищих сумах — на два роки з розрахунку 8% річних³⁰. Сприяючи таким чином зміцненню сільської буржуазії, царизм поглиблював прірву в економічному становищі між багатіями і сільською біднотою, для якої умови користування сільськогосподарськими складами були недоступними. «Капіталізм підвищує техніку землеробства і веде його вперед, — підкреслював В. І. Ленін, — але він не може робити цього інакше, як розоряючи, принижуючи і душачи масу дрібних виробників»³¹.

Переслідуючи мету економічного зміцнення хуторських і відрубних господарств, агрономічні установи вимагали від їх власників поступово переходити до засіву своїх полів сортовим насінням, яке або про-

²⁶ Труды I Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1—10 сентября 1913 г., вып. 2, К., 1914, стор. 64.

²⁷ Там же, стор. 154.

²⁸ Л. Личков. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года, К., 1905, стор. 27.

²⁹ Труды I Всероссийского сельскохозяйственного съезда..., вып. 2, стор. 151.

³⁰ Волинський обласний державний архів, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 43.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 329.

давалося або видавалося у вигляді позички. Поверталася вона пуд за пуд в обов'язковому порядку з урожаю, зібраного від засіву сортовим насінням. Видавали сортовий посівний матеріал насамперед «кращим» — заможним селянам, які повинні були висівати його на окремих ділянках, не змішуючи зі своїм³². В 1911 р. в ста пунктах Волинської губернії було продано до 4 тис. пудів озимої пшениці і жита, близько 7500 пудів ячменю і вівса, майже 1650 пудів насіння кормових трав і коренеплодів³³.

При обмеженості числа сільськогосподарських складів і внаслідок їх віддаленості від більшості сіл населення не могло придбати необхідні машини і знаряддя або потрапляло в залежність від приватних торговців, що диктували завищені ціни. З метою ширшого ознайомлення селян з продукцією різних фірм і для більших зручностей по їх купівлі з 1910 р. кооперативним товариствам дозволялося приймати на комісію товари фірм з послідуочим їх продажем. За кожен продану машину або знаряддя розрахунок з фірмами закінчувався не пізніше місяця з дня продажу. За прострочку платежу товариства виплачували фірмі пеню в розмірі 1 % вартості товару в місяць³⁴. Але такі операції могли здійснювати тільки економічно сильні кооперативи, здатні проводити широкі торговельні операції. Входити до складу таких об'єднань бідняки не могли. Слабим об'єднанням такі справи не довірялися з метою запобігання збитків.

Напередодні першої світової війни було створено союз земств Правобережної України, Полтавської, Чернігівської, Бессарабської і Мінської губерній по закупках сільськогосподарських машин і знарядь. Об'єднання земств у союз значно посилювало їх авторитет. Раніше, коли вони виступали роз'єднано, їм загрожувало ущемлення прав з боку власників заводів і приватних складів, які диктували їм свої умови. Тепер же земства користувалися всіма пільгами великих оптових замовників.

З допомогою агротехнічних нововведень посилилась і зміцніла незначна кількість господарств селянської буржуазії Правобережної України, які покращували культуру землеробства, застосовували більш досконалі знаряддя і машини при обробітку ґрунту.

Слід сказати, що з економічної точки зору агротехнічні заходи мали прогресивне значення: вони відповідали назрілим потребам розвитку продуктивних сил, будучи спрямовані на створення нової аграрної системи, на піднесення продуктивності землеробства, а також на дальше поглиблення диференціації селянства. Але подібний план аграрних перетворень міг бути здійснений лише шляхом знищення поміщицького землеволодіння і корінної ломки старих феодальних відносин.

Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції оволодіння трудящими села сільськогосподарськими знаннями набуло системного, планового характеру.

³² Волинський обласний державний архів, ф. 263, оп. 1, спр. 40, арк. 20.

³³ Обзор Волинской губернии за 1911 год, Житомир, 1912, стор. 36.

³⁴ Хмельницький обласний державний архів, ф. 233, оп. 1, спр. 416, арк. 14.

Р. І. СТОВБУН (Полтава)

**ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ
І МОЛДАВІЇ У ПОРЕФОРМЕННИЙ
ПЕРІОД (1861—1900 РР.)**

Важливою передумовою успішного розвитку українсько-молдавських економічних зв'язків у пореформений час було перебування України і Молдавії у складі Російської імперії. «Поки різні нації живуть в одній державі, — підкреслював В. І. Ленін, — їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»¹. Чільне місце у розвитку економічного співробітництва між двома братніми народами — українським і молдавським — належало торгівлі.

Питання про українсько-молдавські торговельні зв'язки досліджуваного періоду порушували ще представники дореволюційної буржуазної історіографії. Так, у працях В. Лашкова, М. Могилянського, І. Бліоха, М. Балласа, С. Щепкіна, Ю. Янсона міститься цікавий фактичний матеріал про міжрайонну торгівлю на території Російської держави². Однак буржуазні історики вивчали економіку лише певних адміністративно-територіальних одиниць або окремих галузей господарства, залишаючи поза увагою закономірності процесу розвитку капіталістичних відносин у всій країні.

Радянські історики Я. С. Гросул, І. Г. Будає, І. О. Гуржій, І. Д. Пухальський, Б. А. Кругляк та інші на основі марксистсько-ленінської методології створили праці, в яких яскраво висвітлили економічні зв'язки України і Молдавії з Росією, а також показали роль цих земель у системі всеросійського ринку в другій половині XIX ст.³ Вони побіжно порушували й питання розвитку українсько-молдавської торгівлі. Автор даної замітки робить спробу розкрити особливості торговельних зв'язків України і Молдавії у пореформений період, їх значення для поглиблення і розширення загальноросійської торгівлі.

При дослідженні процесу розвитку капіталізму в Росії у пореформений період В. І. Ленін особливу увагу приділяв створенню внутрішнього ринку, підкреслюючи, що воно супроводжувалося розширенням сфери дії капіталізму не тільки вглиб, але й вшир, тобто на окраїнні території, якими були, зокрема, Україна і Молдавія — важливі землеробські райони імперії. Після селянської реформи 1861 р., а також інших буржуазних реформ 60—70-х років сільське господарство в цих місцевостях поступово, але неухильно переходило на капіталістичні рейки. Значний вплив на прискорення цього прогресивного процесу мало встановлення тісних економічних, у тому числі торговельних, зв'язків України і Молдавії з центральними промисловими районами Росії, оскільки вони взаємно створювали ринок один для одного⁴. Ра-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 167.

² В. П. Лашков. Бессарабия. К 100-летию присоединения к России. 1812—1912, Кишинев, 1912; Н. К. Могилянский. Материалы для географии и статистики Бессарабии, Кишинев, 1913; И. С. Блюх. Исследование по вопросам, относящимся к торговле и передвижению скота и скотских продуктов в России и за границей, СПб., 1876; С. П. Щепкин. Табачная промышленность в России, СПб., 1870; М. Баллас. Виноделие в России. Часть V. Южная Россия, СПб., 1899; Ю. Э. Янсон. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе, СПб., 1870.

³ Я. С. Гросул, И. Г. Будає. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861—1905 гг.), Кишинев, 1972; І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., 1968; І. Д. Пухальський. Развитие промышленности и торговли в Бессарабии в пореформенный период (1861—1905 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 1968; Б. А. Кругляк. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. — «УІЖ», 1974, № 3.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 242.

зом з тим розвиток землеробства на Україні і в Молдавії, поглиблення його спеціалізації відповідно до потреб ринку, а також зростання капіталістичної промисловості сприяли розширенню українсько-молдавської торгівлі.

Важливим засобом зміцнення міжрайонних торговельних зв'язків було будівництво залізниць, довжина яких протягом 1861—1900 рр. зросла більш як у 37 разів⁵. У 70—90-х роках залізниці з'єднали Україну і Молдавію, а також їх із центральними російськими губерніями. Удосконалення шляхів сполучення, зауважував В. І. Ленін, дедалі швидше перетворювало землероба у промисловця, який підкорявся загальним законам товарного виробництва⁶.

Таким чином, капіталістична перебудова господарства України і Молдавії, поліпшення контактів між ними в результаті побудови залізниць сприяли тому, що економічні зв'язки, які завдяки територіальній близькості встановилися між українським і молдавським народами з найдавніших часів, у цей період помітно зростали і посилювалися.

Одна з особливостей українсько-молдавської торгівлі зумовлювалася близькістю молдавських земель до головного порту Російської імперії — Одеси. Аналіз архівних документів дає змогу уявити багатогранність торговельних зв'язків Молдавії з одеським портом. Так, уже в перші пореформені роки Бессарабський губернський статистичний комітет повідомляв: «Наша головна торгівля — з Одесою; туди переважно спрямовується збут і звітти переважно одержують товари іноземні»⁷. За даними звітів бессарабських губернаторів, в Одесі в основному реалізовувалася продукція сільського господарства та обробної промисловості Молдавії. Наприклад, у звіті за 1870 р. губернатор писав, що туди вивозяться на продаж пшениця, кукурудза, ячмінь, насіння льону, овочі і фрукти, виноградне вино, спирт, тютюн, сало, вовна, деревне вугілля і дрова. За його підрахунками, річний торговельний оборот з Одесою у цей період досягав 25—30 млн. крб.⁸.

Серед товарів, які надходили з Молдавії в Одесу, перше місце за обсягом торговельного обороту утримували пшениця і кукурудза. Частина цієї продукції реалізовувалася на внутрішньому ринку, але основна маса вивозилася за кордон. Молдавський дослідник І. Д. Пухальський підрахував, що за півстоліття (1850—1900 рр.) вивіз молдавського хліба через одеський порт збільшився майже в 14 разів і досяг у 1900 р. 35,5 млн. пудів.

Хліб доставлявся в Одесу гужовим, залізничним і річковим транспортом. Залізницями він надходив на станції Тирасполь*, Бірзула та Жмеринка, а вже з них — в Одесу. Спорудження у 1865 р. Бірзульської залізничної станції дало можливість вивозити більше хліба з північних і центральних повітів Молдавії — Сорокського, Оргіївського, Бельцівського. Як видно з документів, кількість хліба, що відправлявся через Бірзулу, зростала дуже швидко. Паромні переправи у містечку Рибниця, через яке проходив шлях на Бірзулу, вже не задовольняли потреб місцевих поміщиків, тому майже в кожному селі, розташованому на відстані 20—25 верст від Рибниці, виникали нові переправи. Значну кількість хліба через цю станцію вивозив, зокрема, великий

⁵ Г. А. Дихтяр. Внутренняя торговля в дореволюционной России, М., 1960, стор. 21.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 293.

⁷ Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. 1, Кишинев, 1864, стор. 164.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 7, спр. 72, арк. 11.

* За адміністративно-територіальним поділом царської Росії Тирасполь входив до складу Херсонської губернії.

молдавський поміщик Стурдза. Для цього він часто наймав селян Подільської губернії. У 1869 р., наприклад, Стурдза підписав договір з 93 візниками⁹.

За статистичними даними, наприкінці 60-х років на станції Тирасполь і Бірзула надходило щороку в середньому 1600 тис. пудів молдавської пшениці і кукурудзи, в 1890 р.—1794 тис., а в 1900 р.—понад 1800 тис. пудів¹⁰. На станцію Жмеринка на початку 90-х років, коли від неї було прокладено залізницю до Могилева-Подільського і Окниці, прибувало з Молдавії щодоби 40 і більше вагонів хліба¹¹.

Про значну кількість хліба, який вивозили в Одесу, свідчать також численні скарги молдавських поміщиків і хліботорговців на нестачу вагонів, затоварювання станцій, високу плату за перевезення хлібних продуктів.

Багато молдавських промисловців, як і раніше, транспортували хліб по Дністру, незважаючи на складність перевезень його цим водним шляхом, пов'язану з наявністю великої кількості мілин, порогів і пнів, а також конкуренцію залізниці. Так, за даними Р. Орбинського, у 70-х роках з Хотинського, Сорокського, Оргіївського, Акерманського та Кишинівського повітів по Дністру до Одеси щороку вивозилося 4700 тис. пудів зерна¹². У 1890 р. з великих молдавських пристаней Сороки, Атаки, Лалово, Вертюжени, Резина було відправлено в одеський порт 5028 тис. пудів хліба¹³.

Протягом усього пореформеного періоду багато хліба, вирощеного переважно у центральних і південних повітах Молдавії, тобто тих, які знаходилися недалеко від Одеси, перевозилося гужовим транспортом, що пояснювалося недостатнім розвитком залізничного транспорту на цій території. За підрахунками Ю. Е. Янсона, лише в 1863—1867 рр. підводами в Одесу було вивезено 3300 тис. пудів зерна¹⁴. А наприкінці XIX ст. у розпал сезону (жовтень — листопад) з України і Молдавії в Одесу приходили тисячі підвід, навантажених хлібом¹⁵.

Отже, за обсягом хлібний оборот Молдавії з Одесою мав не суто місцеве, а державне значення, відображаючи загальну зміну напрямку хлібної торгівлі в європейській частині Росії (з півночі на південь), яка відбулася протягом 60—70-х років XIX ст. в зв'язку з будівництвом залізниць, а також підвищенням попиту на зерно на європейському ринку.

Крім Одеси, молдавський хліб надходив у центральні губернії країни. На Україну вивозилася також кукурудза. У Єлисаветград, Київ, Могилів-Подільський, Ровно, Суми, Вінницю, Харків та інші міста і містечка щороку з Молдавії доставляли більше 200 тис. пудів кукурудзи¹⁶. Вона, як відомо, стала головним продуктом у харчовому раціоні бідних селянських сімей, які не мали можливості купувати пшеницю і жито.

⁹ Вінницький обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 296, оп. 1, спр. 45, арк. 24, 26, 31.

¹⁰ Ю. Э. Янсон. Назв. праця, стор. 11; Статистическое обозрение Одессы, Одесса, 1902, стор. 4, 12.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 268, оп. 4, спр. 1387, арк. 24.

¹² Р. Орбинский. О питании хлебного отпуска Одессы, Одесса, 1882, стор. 19.

¹³ Н. С. Петлин. Опыт описания губерний и областей России в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Государственного банка и частных кредитных учреждений, т. 1, СПб., 1893, стор. 39.

¹⁴ Ю. Э. Янсон. Назв. праця, стор. 167.

¹⁵ Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. XIV. Новорос-сия и Крым, СПб., 1910, стор. 462.

¹⁶ Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. VIII. СПб., стор. 92, 96, 100, 105; вып. X, стор. 163.

У той же час в Молдавії продавалася українська пшениця (особливо сорт «подільська сандомирка»), а також пшеничне борошно, яке надходило з Одеси, Балти і Київської губернії у Кишинів, Бендери, Бельци. У 90-х роках з українських губерній в Молдавію в середньому привозили більше 500 тис. пудів пшениці і борошна щороку¹⁷.

Важливе місце у внутрішній торгівлі імперії пореформеного періоду займав тютюн, вирощений на Україні і в Молдавії. На українські губернії припадало 50—60, а в окремі роки навіть 70% загальноросійського урожаю цієї культури¹⁸. Молдавське тютюнництво у період найбільш бурхливого розвитку — в 70—80-х роках — «...займало майже монопольне становище щодо доставки вищих сортів тютюну на внутрішній ринок»¹⁹. З України і Молдавії тютюн постійно вивозився в Москву, Петербург, а також Білорусію, Закавказзя, Сибір, на Дон.

Разом з тим багато молдавського тютюну-сирцю (так званого «турецького») надходило для переробки на фабрики Одеси, Києва, Харкова, Бердичева, Єлисаветграда та інших міст. Так, за даними Бессарабського губернського статистичного комітету, у 1863 р. на фабрики і склади Херсонської губернії (у тому числі в м. Одесу) було завезено близько 122 тис. пудів молдавського тютюну і майже така ж його кількість продана на херсонських ярмарках²⁰.

За підрахунками Київського губернського статистичного комітету, у 70-х роках молдавський тютюн привозили на 10 фабрик лише Київської губернії, зокрема у Бердичів, Київ, Смілу²¹. У місті Могилеві та містечку Ямполі Подільської губернії деякі молдавські купці і підприємці мали досить значні торговельні склади. Наприклад, молдавському купцеві Р. Рапопорту належало два склади тютюну та один склад махорки²². Річний оборот цього купця досягав 10 тис. крб. Про значне зростання вивозу молдавського тютюну на Україну в пореформений період свідчили такі дані: у 60-х роках його доставили більше 200 тис. пудів, у 70-х — 240 тис., а в 1880 р. — 252 тис. пудів²³.

У досліджуваній період на Україні і в Молдавії швидко розвивалося промислове садівництво. У гонитві за прибутками багато українських і молдавських поміщиків значно збільшували площі садів, використовували кращий посадковий матеріал, запроваджували найновіші методи сушіння фруктів, що їх доставляли до місць реалізації переважно залізничним транспортом.

Традиційно найбільш вигідними ринками збуту молдавських фруктів були українські губернії, а також міста Одеса, Київ, Харків і центри промислового Донбасу. Російський дослідник М. М. Болелюбський зазначав, що винятково вигідні умови для збуту фруктів були у Південно-Західному краї (включаючи Молдавію.—*Р. С.*), поблизу якого знаходилися великі міста України²⁴. За даними департаменту землеробства, Одеса, Київ, Кременчук, Харків і Катеринослав займали пер-

¹⁷ Там же, вып. VIII, стор. 79, 114; вып. IX, стор. 13; вып. X, стор. 125, 136, 142, 144, 156, 160.

¹⁸ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., стор. 158.

¹⁹ Труды совещания по табаководству 8 и 9 января 1914 года при Бессарабской губернской земской управе, Кишинев, 1914, стор. 21.

²⁰ Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. 1, стор. 277.

²¹ Київський обласний державний архів, ф. 204, оп. 1, спр. 442, арк. 94, 126, 128, 130, 136.

²² ВОДА, ф. 176, оп. 1, спр. 9, арк. 19.

²³ Табаководство на юге России, СПб., 1881, стор. 36, 143.

²⁴ Н. Н. Болелюбский. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России, СПб., 1904, стор. 25.

ші місця в європейській частині Росії щодо кількості споживання фруктів²⁵. Наприклад, щороку в Одесі реалізували 379 700 пудів сухофруктів, Києві — 76 700, Кременчуку — 32 300 пудів тощо. Із звітів бессарабських губернаторів, а також статистики залізничних перевезень видно, що значну їх частину привозили з Молдавії. У 90-х роках XIX ст. з 600 тис. пудів свіжих і сушених фруктів, які вивезли на продаж молдавські купці, 350 тис. надійшло на Україну і близько 250 тис. пудів відправлено транзитом через українські землі в Москву, Петербург, Казань²⁶.

Для розведення високопродуктивних садів молдавським поміщикам необхідні були розсадники та саджанці. Однак до кінця XIX ст. їх у краї не існувало. Тому саджанці сюди доставляли з розсадників Кременчука, Одеси та деяких місць Криму²⁷.

Кількісне і якісне зростання молдавського садівництва та виноградарства нерозривно зв'язане із збільшенням виробництва вина. Як підкреслює молдавський дослідник І. А. Анцупов, найголовнішими ринками збуту молдавських вин у пореформений час були Подільська, Херсонська, Волинська, Київська, Полтавська і Харківська губернії²⁸. Причому їх збут зростав досить помітно. Наприклад, якщо у 1847 р. в Катеринославську, Херсонську, Подільську та інші губернії вивозилося 540 тис. відер вина, то в 90-х роках тільки в Одесу в середньому щороку доставляли 650 тис. відер на суму 1300 тис. крб.²⁹ За 25 років (1872—1899) кількість вивезеного на Україну вина зросла більш як удвоє і досягла 1 360 200 пудів³⁰.

Успішно розвивалася й торгівля худобою та продуктами тваринництва. Важливе значення у зв'язку з цим мало вигідне розташування ярмарків Подільської губернії та міста Одеси. Так, за статистичними даними, у 80-х роках тільки на балтські ярмарки з Молдавії щороку приганяли близько 35 тис. голів худоби та привозили шкір і смушків майже на 1 млн. крб.³¹ За підрахунками І. С. Бліоха, в 70-х роках в Одесу із Молдавії доставляли близько 3 тис. голів худоби³².

В той же час українські промисловці нерідко продавали худобу у молдавському місті Бельци. Сюди ж з Херсонської, Таврійської, Волинської губерній приганяли найкращі гурти для відправки в Польщу, Австрію, Пруссію, Румунію³³.

Істотну роль у розвитку економіки України і Молдавії відігравали поставки сировини на фабрики по виробництву вовни. Після прокладання залізниць вивіз молдавської вовни на українські ярмарки скоротився за рахунок її безпосередніх поставок на промислові підприємства. Хоч узагальнюючі дані про кількість вовни, доставленої на фабрики України, відсутні, немає сумніву, що вони були досить значними. Наприклад, у 1891—1893 рр. лише з Кишинева в Одесу, Проскурів, Гайсин та інші населені пункти було вивезено 128 209 пудів вовни, а

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 63, II розряд, спр. 180, додаток 4, арк. 24.

²⁶ Там же, арк. 2; Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. VIII, стор. 80, 87, 101, 105.

²⁷ Я. С. Гросул, И. Г. Будаков. Назв. праця, стор. 384.

²⁸ И. А. Анцупов. Промышленное предпринимательство в частновладельческих хозяйствах Бессарабии (70—90-е годы XIX в.).— Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма, Кишинев, 1972, стор. 190.

²⁹ Россия..., т. XIV, стор. 304.

³⁰ М. Баллас. Назв. праця, стор. 242, 243.

³¹ Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 1, Каменец-Подольский, 1880, стор. 14.

³² И. С. Блюх. Исследования по вопросам, относящимся к торговле и передвижению скота и скотских продуктов в России и за границей, СПб., 1876, стор. 58.

³³ В. Ф. Мейн. Россия в дорожном отношении, т. 1, СПб., 1902, стор. 3.

із залізничної станції Лейпцігської у Проскурів, Одесу та Харків — понад 30 тис. пудів³⁴.

Таким чином, сільськогосподарські продукти і промислові вироби Молдавії користувалися великим попитом на всеросійському ринку, що сприяло розвитку капіталістичних відносин в її економіці.

У свою чергу, на всеросійському ринку молдавські поміщики і капіталісти закупляли сільськогосподарські машини та інвентар, оснащення для промислових підприємств, метал, вугілля, фабрично-заводські вироби, будівельні матеріали тощо. Значну частину цих товарів і сировини вони доставляли з України. Як підкреслюють молдавські дослідники Я. С. Гросул та І. Г. Буда, до 1885 р. місцева промисловість Молдавії майже повністю забезпечувалася донецьким вугіллям, якого щороку привозили близько 500 тис. пудів³⁵, а в 1900 р. — вже 1 212 303 пуди³⁶.

Важливу роль в економіці Росії пореформеного періоду відігравало виробництво сільськогосподарських знарядь та машин. У Києві, Харкові, Одесі, Єлисаветграді, Олександрівську, Херсоні були збудовані великі заводи, які випускали плуги, сіялки, жниварки, косарки, парові молотарки. Їх продукція користувалася великим попитом особливо у південних українських губерніях, а також у Молдавії в зв'язку з розвитком там торгового зернового землеробства. У 60—70-х роках у маєтках молдавських поміщиків працювали плуги, парові машини та інший сільськогосподарський реманент, виготовлений на одеських заводах Белліно-Фендеріха і Гена, жниварки заводу Дж. Грієвза (Бердянськ) та ін.³⁷ Однак особливо зріс вивіз сільськогосподарських машин у Молдавію з кінця 80-х років XIX ст., що було пов'язано із запровадженням у 1885 р. високого державного мита на імпортні машини. Бессарабська губернська земська управа навіть створила у 1889 р. спеціальний орган — сільськогосподарське бюро, яке займалося постачанням поміщицьких господарств вітчизняними сільськогосподарськими машинами, зокрема виготовленими на Україні. При сприянні цього органу було укладено договори на поставку в Молдавію машин з торговельною фірмою Гельферіх-Саде (Харків), фірмою Г. Сміта (Київ)³⁸ і трьома одеськими фірмами. Сільськогосподарський реманент і машини привозили у Кишинів, Бендери, Хотин, Болград, Рені та інші міста. Так, у 1885 р. було ввезено 67 тис. пудів, а в 90-х роках — уже 86 тис. пудів таких машин³⁹.

З міст Донецько-Криворізького басейну — Бахмута, Луганська, Катинослава, Кривого Рога, Алмазненського — в Молдавію доставляли багато заліза, сталі, чавуну, залізних труб, рельсів тощо. У 90-х роках лише в Кишинів привозили близько 150 тис. пудів цих товарів⁴⁰.

Як відомо, у пореформений період Україна була основним районом цукроваріння Російської імперії. У Молдавії український цукор та-

³⁴ Фабричная и заводская промышленность в районе юго-западных железных дорог, вып. III, К., 1895, стор. 18, 21, 24, 40.

³⁵ Я. С. Гросул, И. Г. Буда. Назв. праця, стор. 510.

³⁶ Фабричная и заводская промышленность в районе юго-западных железных дорог, вып. I, К., 1894, стор. 27, 28; Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. IX, стор. 70; ЦДА МРСР, ф. 268, оп. 4, спр. 212, арк. 12—13.

³⁷ Историко-статистический обзор промышленности России за 1882 г., СПб., 1882, стор. 60; Я. С. Гросул, И. Г. Буда. Назв. праця, стор. 240.

³⁸ Обзор важнейших мероприятий в области сельского хозяйства, Кишинев, 1893, стор. 5—7.

³⁹ Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. III, стор. 83, 95, 98, 106, 110, 112; вып. X, стор. 164.

⁴⁰ Там же, вып. VIII, стор. 93, 95, 98, 102, 110; вып. IX, стор. 13; вып. X, стор. 164.

кож користувався великим попитом. З Київської, Подільської, Волинської губерній сюди привозили білий і жовтий цукор-пісок, а також рафінад. Лише в 1889—1891 рр. у Молдавію було доставлено 653,9 тис. пудів цукру⁴¹. Основним його споживачем був Кишинів. Якщо наприкінці 80-х років сюди привозили в середньому 135 тис. пудів, то наприкінці 90-х років — уже 180 тис. пудів⁴². Наприкінці XIX ст. щороку в Молдавію доставляли понад 200 тис. пудів українського цукру.

Територіальна близькість молдавських земель до одного з важливих центрів цукрової промисловості — Подільської губернії, а також наявність між ними залізниць сприяли виникненню в Молдавії бурякових плантацій, які мали промисловий характер. Великі землевласники Бельцівського, Сороського, Хотинського повітів стали засівати (особливо з початку 90-х років) значні площі цукровими буряками, які потім відправляли для переробки на заводи Подільської і Волинської губерній. Так, поміщик Н. Ф. Немитць (Хотинський повіт) засівав плантацію у 200 десятин і збував сировину Вендичанському заводу Могилів-Подільського повіту⁴³. На початку XX ст. посіви цукрових буряків у Молдавії досягли 6850 десятин, на яких вирощувалося 1941 тис. пудів сировини, перероблюваної на заводах Подільської і частково Волинської губерній⁴⁴. Крім згаданих вище товарів, українські підприємці продавали в Молдавії сіль, спирт, овочі і ліс.

Розвиток торгівлі дав поштовх створенню капіталістичної кредитної системи. Між банками і кредитними установами різних районів імперії проводилися значні фінансові операції. Про розширення в рамках Російської імперії українсько-молдавської торгівлі свідчило, зокрема, зростання оборотів Кишинівського державного банку з кредитними установами багатьох українських міст — Одеси, Харкова, Києва, Житомира, Катеринослава, Полтави, Кам'янця-Подільського. Так, у 1871 р. розмір цих оборотів становив 76 120 крб., 1883 р. — 84 895, а в 1892 р. — досяг 90 225 крб.⁴⁵

Отже, торговельні зв'язки України і Молдавії в пореформений період успішно розвивалися й неухильно зростали. У другій половині XIX ст. ці райони стали одними з центрів капіталістичного землеробства європейської частини Росії. Спеціалізуючись на виробництві хліба, тютюну, цукрових буряків, овочів, фруктів тощо, українські і молдавські поміщики успішно збували їх на внутрішньому ринку або експортували за кордон, зокрема через Одеський порт. Водночас спеціалізація землеробства сприяла посиленню товарного обміну сільськогосподарськими продуктами між українськими і молдавськими землями. «...Процес спеціалізації... проявляється і в землеробстві, — вказував В. І. Ленін, — створюючи спеціалізовані райони землеробства..., викликаючи обмін не тільки між продуктами землеробства і промисловості, але й між різними продуктами сільського господарства»⁴⁶.

Разом з тим з центральних російських губерній та інших районів імперії на Україну і в Молдавію привозили різноманітні промислові вироби. У Молдавію таку продукцію частково постачала багатогалузева

⁴¹ Фабричная и заводская промышленность в районе юго-западных железных дорог, вып. 1, стор. 36, 37; ЦДІА СРСР, ф. 574, оп. 2, спр. 2774, арк. 192, 213.

⁴² Фабричная и заводская промышленность в районе юго-западных железных дорог, вып. 1, стор. 72; Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. VIII, стор. 103.

⁴³ И. А. Анцупов. Назв. праця, стор. 178.

⁴⁴ Там же; «Бессарабец», 12 лютого 1897 р.

⁴⁵ Н. С. Петлин. Назв. праця, т. III, відомість № 3, стор. 3, 4, 11.

⁴⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 22—23.

промисловість України, що значно посилювало українсько-молдавські економічні зв'язки. Успішний розвиток українсько-молдавських торговельних зв'язків у пореформений час мав прогресивне значення, оскільки прискорював розклад феодальних відносин, сприяв розширенню і поглибленню всеросійського ринку в цілому.

Н. С. ПАПЕНКО (Київ)

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Формування Німецької Комуністичної партії (НКП) як легальної марксистсько-ленінської політичної організації почалося з осені 1968 р. і відбувалося у важких умовах, що склалися у ФРН наприкінці 50-х —

на початку 60-х років. Посилення позицій імперіалізму і милітаризму, зростання загрози реваншизму і неонацизму, посягання реакції на політичні свободи і демократію, на робітничий і комуністичний рух — усі ці фактори підкреслювали необхідність створення у ФРН легальної комуністичної партії, яка могла б дати відсіч силам реакції, сприяти консолідації трудящих мас.

Федеративна Республіка Німеччина зародилася як реакційна держава великої буржуазії, держава монополій. На початку 60-х років вона випередила своїх європейських партнерів за рівнем промислового виробництва, випускаючи приблизно 9% всієї промислової продукції капіталістичного світу. В Європейському Економічному Співтоваристві (ЄЕС, або «спільний ринок») на її долю припадало майже 61% видобутку кам'яного вугілля, 47% виробництва сталі, 43% — електроенергії, а також 35% імпорту і 39% експорту країн — членів ЄЕС¹. У 1961 р. Західна Німеччина зрівнялася з США за обсягом експорту готових виробів, а в 1963 р. — навіть випередила їх². Процес монополізації промисловості в цей період характеризувався також прискоренням темпів концентрації капіталу. Про це, зокрема, свідчить той факт, що капітал західнонімецьких промислових підприємств (понад 50 млн. марок) у другій половині 60-х років зростав у 2 рази швидше, ніж у першій половині³.

Починаючи з другої половини 60-х років, у ФРН спостерігається різке посилення централізації капіталу у формі злиття великих концернів. Згідно з даними Федерального управління по картелях, лише у першій половині 60-х років середньорічне число таких злиттів становило 26, а в другій половині 60-х років — уже 72⁴, тобто майже в 3 рази більше. Ці злиття охоплювали, насамперед, такі галузі промисловості, як хімічну, машинобудівну, електронну, а також виробництво транспортних засобів. Таким чином, Західна Німеччина за порівняно короткий строк після другої світової війни перетворилася на країну з наймогутнішим у капіталістичній Європі економічним потенціалом, який використовувався правлячими колами ФРН для її дальшої милітаризації.

¹ „Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1961“, стор. 16, 56

² Див.: Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1966 г. и начало 1967 г. (Приложение к журналу «МЭИМО», 1976, № 9), стор. 71.

³ „Deutsches Wirtschaftsinstitut (d.w.i. — „DWI“), Berlin, Bericht, 1970, № 8, стор. 25.

⁴ Там же.

У політичному житті державно-монополістична система ФРН все виразніше брала курс на мілітаризацію економіки, анулювання демократичних завоювань західнонімецьких трудящих, на введення в країні «надзвичайних законів». Слід відзначити, що в обстановці економічного піднесення на початку 50-х років монополістичній буржуазії ФРН вдавалося уникати загострення класових конфліктів завдяки окремим поступкам, зокрема, певному підвищенню заробітної плати робітничому класу країни⁵. Однак в процесі дальшого суспільного розвитку Західної Німеччини на початку 60-х років соціальна політика монополістичної буржуазії ставала жорсткішою, все частіше імперіалісти переходили в наступ проти життєвих інтересів трудящих, все ширше вдавалися до обмеження їхніх демократичних прав і свобод, що викликало опір робітничого класу, широких народних мас. Їх боротьба за поліпшення свого матеріального становища в умовах державно-монополістичного капіталізму, коли безпосереднім противником пролетаріату і в сфері економіки виступають не тільки окремі підприємці та їх об'єднання, а й сама буржуазна держава, об'єктивно набуває політичного характеру.

17 серпня 1956 р. західнонімецький уряд заборонив діяльність Комуністичної партії Німеччини*, яка послідовно виступала проти мілітаризації країни, участі ФРН у воєнних блоках, за об'єднання миролюбних сил у боротьбі за справжні національні інтереси німецького народу, за здійснення демократичних перетворень. Як відзначав перший секретар ЦК КПН М. Рейман, «...кожного разу, коли імперіалісти і мілітаристи хочуть посилити наступ проти миру, демократичних і соціалістичних прав народу, вони вдаються до терору проти комуністів та всіх миролюбних сил»⁶. Тому відразу ж після прийняття урядом ФРН «надзвичайних законів» західнонімецькі комуністи виступили із заявою, в якій закликали робітничий клас, всі демократичні верстви населення з новою силою включитися у боротьбу проти наступу монополістів на життєві інтереси трудящих.

Зростання мілітаристських і неонацистських тенденцій, наступ на демократичні права народу створили необхідність легалізації компартії, яка змогла б мобілізувати народні маси на організовану і послідовну боротьбу за демократичну Німеччину. В 1965—1966 рр. у країні розгорнувся рух за збирання підписів під петиціями, що вимагали легалізувати КПН. У нього включилися досить широкі кола інтелігенції і трудящих, які усвідомили, що тільки комуністи борються за їхні інтереси, а виключення компартії із суспільного життя вигідне лише реакції в країні. На початку 1967 р. М. Рейман від імені КПН звернувся з листом до канцлера Кісінгера, в якому, зокрема, пропонувалося провести переговори щодо легалізації компартії⁷, оголосити амністію і припинити всі процеси проти осіб та організацій, початі в країні у зв'язку із заборонаю КПН, надати комуністам право вільно висловлювати свої думки, забезпечити їм можливість нарівні з представниками інших партій висувати своїх кандидатів на вибори в бундестаг, ландтаги та інші органи влади. Однак цей лист залишився без відповіді.

На захист КПН розгорнулася міжнародна кампанія, в якій брали участь не тільки комуністи, а й люди найрізноманітніших політичних

⁵ „Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. 1963“, стр. 490.

* Організаційно оформилася у квітні 1948 р.

⁶ Die KPD lebt und kämpft. Dokumente der KPD 1956—1962. Mit einem Vorwort des ersten Sekretärs der ZK M. Reimanna, Berlin, 1963, стр. 15.

⁷ „Neues Deutschland“, 1 березня 1967 р.

переконань, проявляючи почуття солідарності та інтернаціоналізму. Публічна дискусія у ФРН про необхідність легалізації компартії стала загальнонаціональною.

У березні 1967 р. у Франкфурті-на-Майні було створено ініціативний комітет по відновленню прав КПН. До його складу ввійшли відомі західнонімецькі комуністи К. Шаброд, Р. Шерінгер, Ф. Аренс, М. Каплук, К. Ерлебах та інші, які організовували багатолюдні прес-конференції, дискусійні збори. Їм вдалося залучити до обговорення питання про легалізацію КПН нові верстви західнонімецького населення. Протягом місяця діяльність комітету широко висвітлювалась пресою ФРН⁸. Рух за легалізацію КПН набрав такий розмах, що з цим не міг більше не рахуватися боннський уряд. Під тиском робітничого класу та прогресивної громадськості країни він заявив, що не буде заперечувати проти легалізації компартії, якщо вона відмовиться від свого політичного курсу та окремих марксистських положень. Однак керівники КПН не пішли на компроміс з урядом ФРН й у вересні 1968 р. оголосили про організацію Федерального комітету по створенню Німецької комуністичної партії (НКП), яка, як зазначалося в заяві комітету, буде розв'язувати питання, що стоять перед нею в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, у нерозривному зв'язку з міжнародним робітничим і комуністичним рухом⁹. У документі наголошувалося також, що просування Західної Німеччини по шляху мілітаризації вже двічі приводило країну до катастрофи, а тому, йшлося далі в ньому, необхідна політична сила, яка б роз'яснювала робітничому класу, всьому населенню країни причини і поширення на політичній арені ФРН неонацизму¹⁰.

Заява Федерального комітету дістала широкий відгук серед трудящих, демократичних і миролюбних сил. Уже протягом тижня після її опублікування в усіх землях ФРН були створені земельні комітети по організації комуністичної партії, які діяли майже в 70 великих містах країни¹¹.

18 жовтня 1968 р. Федеральний конституційний суд в м. Карлсруе скасував ордер на арест першого секретаря ЦК КПН М. Реймана, який у листопаді того ж року повернувся до ФРН. Керівники Бонна, хоч і відмовилися робити будь-які кроки, спрямовані на скасування заборони КПН, проте й не наважилися стати на перешкоді створенню нової, легальної організації західнонімецьких комуністів — Німецької комуністичної партії (НКП).

Комуністична партія Німеччини, ведучи боротьбу у важких умовах нелегальності, всі роки виступала як активний загін міжнародного комуністичного і робітничого руху. Її представники брали участь у міжнародних нарадах комуністичних і робітничих партій у Москві в 1957, 1960 і 1969 рр., внесли свій вклад у розробку документів, прийнятих на цих нарадах, а також у ряді регіональних нарад європейських компартій (у 1958, 1965, 1966, 1967, 1970 рр.), в нарадах представників компартій країн «спільного ринку» та консультативних зустрічах комуністичних і робітничих партій в 1965 і 1968 рр.¹².

На своїй першій федеральній конференції, що відбулася в кінці жовтня 1968 р. у м. Оффенбаху, на розгляд делегатів були представ-

⁸ Див.: В. Д. Ежов. Классовые бои на Рейне. Рабочее движение в Западной Германии 1945—1973, М., 1973, стор. 313.

⁹ Dokumentation der Zeit 1 Nov., № 417, 1968, стор. 37.

¹⁰ Fragen und Antworten für Neukonstituierung einer kommunistische Partei in der Bundesrepublik, Bonn, 1968, стор. 1.

¹¹ Див.: «Правда», 9 жовтня 1968 р.

¹² Див.: В. Н. Гулевич. Класи і політичні партії ФРН, К., 1975, стор. 211.

лені два документи: проект звернення «До робітничого класу Федеративної Республіки, до всіх трудящих міста і села»¹³ і проект «Листа НКП законодавчому конгресові Союзу для проведення виборів у бундестаг», в яких ставилося питання про надання демократичних прав народу та демократичне майбутнє ФРН¹⁴. Робітничий клас, йшлося далі в цих важливих партійних документах, що становить понад 80% самодіяльного населення країни, практично може бути керований лише партією, яка тісно зв'язана з ним.

Протягом майже 8 місяців з часу легалізації комуністичної партії йшла підготовча робота до її з'їзду, який відбувся 12—13 квітня 1969 р. у м. Ессені (Рурська область). З'їзд завершив організаційне оформлення НКП як легальної політичної партії. На цьому форумі західнонімецьких комуністів були прийняті важливі партійні документи: Програмна заява¹⁵, Програма дій¹⁶, Статут партії¹⁷. У Програмній заяві давалася оцінка розстановки класових сил в середині країни, намічались основні напрями боротьби комуністів за глибокі демократичні перетворення. «Німецька комуністична партія,— підкреслювалося, зокрема, в ній,— вбачає сьогоденне завдання в тому, щоб спільними зусиллями соціалістичних і демократичних сил нашої країни принципово змінити політичний курс і розчистити шлях для суспільного прогресу»¹⁸. В цьому документі НКП виступала також на захист економічних і соціальних вимог трудящих, за їх участь в управлінні і контролі над підприємствами, за розширення демократичних прав народу, поліпшення його умов життя і соціального забезпечення¹⁹.

Слід відзначити, що ще перед скликанням ессенського з'їзду НКП у демократичних колах ФРН та за її межами далеко не всі розуміли суть і характер новоствореної компартії. Тому в Програмній заяві особливо наголошувалося на тому, що НКП є марксистською партією робітничого класу ФРН і вона буде боротися не тільки за інтереси західнонімецьких трудящих, а й за братнє співробітництво робітників усіх країн²⁰.

У прийнятому на з'їзді Статуті НКП вказувалося: «Як марксистська партія, НКП є політичною організацією робітничого класу і всіх трудящих ФРН. Її діяльність ґрунтується на вченні К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, на основі наукового соціалізму». У Програмі дій підкреслювалося, що своєю кінцевою метою НКП вважає перебудову західнонімецького суспільства на соціалістичних засадах²¹.

Таким чином, з створенням легальної НКП західнонімецькі комуністи зміцнили свої позиції, дістали можливість ефективніше брати участь у соціальній і політичній боротьбі за зміну співвідношення сил у ФРН на користь миру, демократичного прогресу і соціалізму. Ясна і послідовна позиція керівництва НКП, енергійні дії на захист економічних і політичних прав трудящих сприяють зростанню її авторитету серед широких верств західнонімецького суспільства.

¹³ Erste Bundeskonferenz der DKP in Offenbach. Arbeitmaterial Düsseldorf, 1968, стор. 20.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Grundsatzerklärung der DKP. Beschlossen auf dem Essener Parteitag der DKP 12/13 April 1969, Hamburg, 1970, стор. 3—23.

¹⁶ Aktionsprogramm der DKP, стор. 25—61.

¹⁷ Protokoll des Essener Parteitages der DKP, Essen, 12/13 April 1969, стор. 243—248.

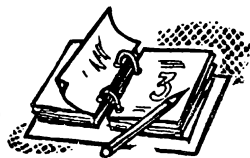
¹⁸ Там же, стор. 225.

¹⁹ Там же, стор. 243.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

Наш календар

60-РІЧЧЯ ІІ З'ІЗДУ КП(б)У

ІІ з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України зібрався в умовах зміцнення внутріполітичного становища Країни Рад, зро-

стання революційних настроїв серед солдатів окупаційної армії, в обстановці назрівання революції в Австро-Угорщині і Німеччині. У той час на Україні великого розмаху набула визвольна боротьба робітників і селян проти австро-німецьких окупантів та їх гетьманських прислужників, значно зросли і зміцніли більшовицькі підпільні організації, які посилили свій вплив серед широких народних мас. «В авангарді боротьби за владу Рад на Україні,— підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— йшов героїчний пролетаріат Донбасу, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших промислових центрів»¹.

ІІ з'їзд КП(б)У відбувся в Москві з 17 по 22 жовтня 1918 р. У його роботі взяло участь 125 делегатів, що представляли понад 9 тис. членів партії, які працювали в підпіллі.

Перед відкриттям з'їзду Центральний Комітет РКП(б) запросив членів ЦК КП(б)У на нараду з В. І. Леніним. 16 жовтня Володимир Ілліч зустрівся з членами ЦК КП(б)У — делегатами з'їзду, записав прізвища виступаючих, зробив нотатки в ході обміну думками². У промові на цій нараді він виклав свої погляди у зв'язку із зміною міжнародного і внутрішнього становища Радянської країни, а також приділив велику увагу основним завданням, що їх мали розв'язати більшовики України в процесі боротьби за визволення республіки від іноземних загарбників і відновлення на її території Радянської влади. Вказівки та поради вождя Комуністичної партії визначили основний напрям роботи з'їзду і мали велике значення для вироблення правильної тактики революційної боротьби, для визначення чергових завдань Компартії України.

На порядку денному з'їзду були такі питання: доповіді з місць; звіт ЦК КП(б)У; звіт Центрального військово-революційного комітету; доповідь про міжнародне становище; про поточний момент; про взаємовідносини між партійними організаціями і ревкомми; про ставлення до дрібнобуржуазних партій; про святкування першої річниці Жовтневої соціалістичної революції; вибори керівних органів КП(б)У.

У роботі з'їзду взяв участь і виступив з вітальною промовою член ЦК РКП(б), голова ЦВК РСФРР Я. М. Свердлов. Він, зокрема, відзначив, що більшовики України переживають важкі часи, але, незважаючи на це, продовжують високо тримати прапор партії. Яків Михайлович побажав делегатам з'їзду й надалі зберігати «ту єдність, якою так дорожить наша партія, ту єдність, яка залишалася непорушною за усіх умов»³.

З'їзд прийняв резолюції: «На звіт ЦК КП(б)У», «Про поточний момент», «Про святкування дня роковин Жовтневої революції», «Про взаємовідносини між військово-революційними і партійними комітетами», «Про ставлення до партій лівих соціалістів-революціонерів, лівих бундівців та інших партій, які стоять на радянській платформі».

Делегати з'їзду прийняли відоzwу «До робітників усіх країн», в якій від імені трудящих Радянської України висловили рішучий протест проти розбійницького нападудержав Антанти на Радянську Росію і заявили про підтримку революційної

¹ «Радянська Україна», 24 грудня 1977 р.

² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 6, М., 1975, стор. 165—166.

³ Я. М. Свердлов. Избранные произведения, М., 1976, стор. 227.

боротьби пролетаріату Західної Європи, а також про солідарність трудящих республіки з братньою Радянською Росією.

У звітній доповіді ЦК і в доповідях з місць було висвітлено діяльність Центрального Комітету і обласних комітетів партії в умовах підпілля. За звітний період вони провели велику роботу по створенню і зміцненню підпільних партійних організацій та військово-революційних комітетів, в результаті чого посилювався вплив партії в масах. Разом з тим делегати з'їзду вказували на серйозні недоліки внутріпартійної роботи, помилковість тактики Центрального військово-революційного комітету і ЦК КП(б)У, які під впливом «лівих комуністів» Г. Пятакова і А. Бубнова передчасно, без відома ЦК РКП(б) і В. І. Леніна закликали трудящих до загального збройного повстання в умовах, коли воно ще не було організовано й технічно підготовлене.

З'їзд також зазначив, що Центральний Комітет КП(б)У діяв надто односторонньо, всю свою увагу зосереджуючи на військовій роботі в нейтральній смузі (на кордоні з Радянською Росією) на шкоду іншим загальнопартійним завданням.

З'їзд детально обговорив перспективи революційної боротьби і накреслив чергові завдання Комуністичної партії України.

Керуючись безсмертним ленінським заповітом про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна **можлива**, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁴, II з'їзд КП(б)У дав рішучу відсіч носіям антиленінських шовіністичних поглядів і в своїх рішеннях з особливою силою підкреслив, що трудящі України зможуть відстояти свою свободу і незалежність лише в союзі з російськими братами та при їх допомозі. Зокрема, у резолюції про поточний момент зазначалося, що одним з основних завдань робітників і селян України в боротьбі за Радянську владу «є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне тільки в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку»⁵.

Особливу увагу з'їзд звернув на можливість нової, англо-франко-американської інтервенції і закликав комуністів України роз'яснювати робітникам і селянам її небезпеку, щоб вони були завжди готові дати збройну відсіч імперіалістам Антанти. «Англо-американський імперіалізм,— вказувалося в резолюції з'їзду,— несе робітникам і селянам те саме рабство, що й імперіалізм німецький»⁶.

У резолюції про поточний момент викривалися маневри українських буржуазних націоналістів, які, відчуваючи близький крах німецької окупації, намагалися переорієнтуватися на імперіалістів Антанти, щоб з їх допомогою зберегти буржуазний лад на Україні.

Першочерговими завданнями більшовиків України II з'їзд КП(б)У вважав посилення організаторської діяльності серед трудящих окупованої території, концентрацію партійних сил в основних робітничих центрах для організованого захоплення в них влади і створення дисциплінованих військових частин для боротьби з окупантами і гетьманщиною. З'їзд підкреслив, що в ході роботи по підготовці до вигнання окупантів КП(б)У повинна «координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП і тільки у згоді з ним обрати момент загального виступу»⁷.

Питання про взаємовідносини між парторганізаціями і ревкомом розглядалося в плані посилення партійного керівництва народною війною. «Всі військово-революційні комітети,— говорилося в резолюції,— обираються відповідними партійними комітетами, їм підпорядковані і підзвітні»⁸.

22 жовтня 1918 р. перед закінченням роботи II з'їзду КП(б)У його делегати були запрошені на об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабзавкомів і профспілок міста, на якому з доповіддю про міжнародне становище виступив В. І. Ленін. Володимир Ілліч, який уважно стежив за розвитком подій на Україні, спеціально зупинився на обстановці, що склалася там. Він висловив тверду впевненість в остаточній перемозі робітників і селян республіки, у непорушності союзу трудящих України і Росії. «...Ми знаємо твердо,— підкреслював В. І. Ленін,— що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде **непереможною**»⁹.

З'їзд звернувся з привітанням до солдатів та офіцерів українських дивізій Червоної Армії, які формувалися в нейтральній смузі, і висловив упевненість, що «стійкість, організованість, свідомість і мужність трудящих зламають всі перешкоди

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

⁵ Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, К., 1976, стор. 36.

⁶ Там же, стор. 37.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 38.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 114.

і, зруйнувавши диктатуру буржуазії, утвердять на Україні Червоний прапор Радянської влади»¹⁰.

З'їзд обрав Центральний Комітет у складі 15 членів і 15 кандидатів, а також Ревізійну комісію у складі 3 членів і 2 кандидатів.

Значення II з'їзду КП(б)У полягає в тому, що він націлив парторганізації на посилення роботи в масах і тим самим сприяв мобілізації трудящих на якнайшвидше вигнання німецьких окупантів, розгром гетьманщини і відновлення Радянської влади на Україні. З'їзд підкреслив, що в усій роботі по підготовці до виступу проти окупантів КП(б)У повинна спиратися на Радянську Росію, керуватися в своїх діях настановами ЦК РКП(б)¹¹.

Я. А. ТИТАРЕНКО (Київ)

¹⁰ М. Погребінський. Другий з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 156.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 273.

**БОЙОВИЙ АВАНГАРД ТРУДЯЩИХ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ У БОРОТБІ
ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ
(60-річчя створення
Комуністичної партії Буковини)**

Велика Жовтнева соціалістична революція збагатила людство досвідом глибокого, справді революційного перетворення всієї системи суспільних відносин. «Вона дала могутні революційні імпульси всім загонам міжнародного робітничого руху, відкрила нові можливості і перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних

країнах... Під впливом Великого Жовтня на всіх континентах почалось формування організованого пролетарського авангарду — комуністичних партій»¹. Серед них була Комуністична партія Буковини — організатор і керівник боротьби трудящих Північної Буковини за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Перші комуністичні осередки на Північній Буковині виникли в ході революційної боротьби трудящих проти гніту поміщиків і капіталістів, національного безправ'я, що розгорнулася в краї під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Уже навесні 1918 р. комуністичні групи були створені в Чернівцях, Заставні, Вашківцях, Дорошівцях, Вижниці, Рогізній, Новосільцях, Станівцях та в інших населених пунктах Північної Буковини². І хоча на цей час комуністичні осередки в організаційному плані були ще слабкі, вони проводили значну роботу серед населення, піднімали його на рішучу боротьбу проти поміщиків і буржуазії.

3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулася нарада, на якій комуністичні групи краю організаційно об'єдналися в Комуністичну партію Буковини³. Її виникнення мало велике значення для розвитку там робітничого і національно-визвольного руху. Компартія Буковини була єдиною серед політичних організацій і груп краю, яка мала чітку програму розв'язання соціального і національного питання на основі принципів марксизму-ленінізму, активно боролася за втілення її в життя.

Компартія Буковини починала свою діяльність у надзвичайно важких умовах. Як відомо, майже через декілька днів після її створення, боярська Румунія за згодою і допомогою американо-англійських і французьких імперіалістів окупувала всю Буковину. Окупанти ввели в краї колоніальний режим, почалися жандармські репресії, жорстокий наступ на життєвий рівень трудящих, на її соціальні і національні права.

Перебуваючи в глибокому підпіллі, комуністи Буковини вели серед населення широку пропагандистську та агітаційну роботу. Вони несли в маси ідеї більшовицької правди, роз'яснювали політику Комуністичної партії і Радянського уряду, викривали грабіжницьку суть окупації Північної Буковини румунськими імперіалістами, організовували трудящих на боротьбу проти окупантів. Від робітничих страйків і селянських заворушень трудящі переходили до збройної боротьби з окупантами.

Під керівництвом підпільного революційного комітету Хотинської більшовицької організації у січні 1919 р. відбулося Хотинське повстання проти румунських бояр, в якому взяла участь десятки тисяч селян Буковини. Було створено керівні орга-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р., К., 1977, стор. 15—16.

² Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. Документи і матеріали, Чернівці, 1958, стор. 6.

³ С. К а н ю к. Буковина в румунській неволі, Харків, 1930, стор. 93.

ни і три повстанські полки — Рукшинський, Анадольський і Динауцький, в яких налічувалося близько 3 тис. чол. Протягом трьох днів повстанські полки визволили майже весь повіт, а 23 січня — м. Хотин. Однак сили окупантів переважали. 31 січня повстанці змушені були залишити Хотин і відступити за Дністер⁴.

Звістка про Хотинське повстання швидко облетіла Північну Буковину. Робітники Чернівців оголосили загальний страйк. В окремих селах селяни захоплювали поміщицькі ліси і пасовища. Особливої гостроти набули селянські виступи в Калинівці, Босанче, Стросьті, Балачані і Тешівці⁵.

Повстанський рух поширився і на розташовані на Буковині частини австрійської армії. В листопаді 1919 р. у Чернівцях повстав 113-й Буковинський полк. Солдати зламали склади, озброїлися і колонами почали виходити з казарм. Лунали заклики «Хай живуть більшовики!», «Хай живе Буковинська республіка!». Румунська реакційна воєнщина жорстоко придушила солдатське повстання.

У серпні 1919 р. відбулася крайова конференція Компартії Буковини, на якій було прийняте рішення про вступ до Комінтерну. Конференція накреслила заходи по посиленню роботи в профспілках і серед молоді. В 1921 р. Компартія Буковини випускала газету «Громада». Для марксистсько-ленінської пропаганди використовувалися також сторінки газети соціал-демократичної партії — «Воля народу» та «Боротьба».

Дійову допомогу в організаційному та ідеологічному зміцненні Компартії Буковини надавав ЦК КП(б)У. На прохання західноукраїнських комуністів — колишніх військовополонених галичан і буковинців, які перебували на Україні, ЦК КП(б)У в квітні 1919 р. створив спочатку бюро, а потім — комітет Компартії Східної Галичини та Буковини при ЦК КП(б)У. Він розгорнув активну масово-політичну роботу, випускав газету «Галицький комуніст».

У квітні 1920 р. у Києві відбулася партійна конференція галицьких і буковинських комуністів, на якій було обрано крайовий організаційний комітет Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини. Він намагався встановити зв'язки з комуністичними організаціями Східної Галичини і Буковини. Але цьому перешкодив напад на Радянську Україну буржуазно-поміщицької Польщі⁶.

Велика хвиля революційних виступів прокотилася на Буковині влітку 1920 р. під час визволення радянськими військами частини західноукраїнських земель. Для керівництва боротьбою трудящих ЦК Компартії Буковини створив повстанський комітет⁷. Яскравим проявом організованого виступу трудящих на Буковині був загальний політичний страйк у Чернівцях, який охопив робітників усіх галузей виробництва. Посилився селянський рух проти аграрної реформи.

Незважаючи на поліцейський терор румунських окупантів, ряди партії швидко зростали. Якщо влітку 1919 р. були лише один селянський, два робітничі і один студентський нелегальні комітети, то в 1921 р. вже діяли 10 партійних комітетів на фабриках та заводах і 47 — серед сільського пролетаріату⁸.

Злякавшись зростання впливу комуністичних організацій Буковини на трудящих, румунська буржуазія та її приспівники повели рішучий наступ на ряди партії. Буржуазний уряд Румунії заборонив діяльність комуністичних організацій. Серед комуністів пройшли численні арешти.

Вияткове значення для Компартії Буковини мала резолюція V конгресу Комінтерну (червень-липень 1924 р.) «Про українське питання». Керуючись ленінськими вказівками, конгрес визнав за необхідне «...проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини та Румунії лозунга з'єднання розчленованих імперіалізмом на частини українських областей в Радянську робітничо-селянську республіку»⁹. В його рішенні, зокрема, підкреслювалося, що революційна боротьба трудящих західноукраїнських земель за своє визволення може бути успішною лише за умови найтіснішого поєднання революційної боротьби робітників і селян цих країн за повалення влади капіталу, якщо комуністичні партії цих країн і західноукраїнських земель накреслять чітку програму розв'язання національного питання і невинно підніматимуть маси на боротьбу за його здійснення. Водночас наголошувалося на необхідності тісного зв'язку комуністичних організацій з КП(б)У.

Відповідно до рішення V конгресу Комінтерну наприкінці 1926 р. Компартія Буковини увійшла до складу Комуністичної партії Румунії як її крайова організація.

⁴ Хотинское восстание. Сборник документов и материалов, Кишинев, 1976, стор. 351—365.

⁵ Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 379.

⁶ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 151.

⁷ Радянська енциклопедія історії України, т. 2, К., 1970, стор. 437.

⁸ Там же.

⁹ Пятый всемирный конгресс Коминтерна. Стенографический отчет, ч. II, М., 1925, стор. 126.

Замість ЦК Компартії Буковини було створено новий керівний орган — Буковинський крайовий комітет Компартії Румунії¹⁰.

У тяжких умовах підпілля Буковинський крайком проводив значну роботу по зміцненню партійних організацій, вихованню кадрів партійних організаторів і агітаторів. Так, у Чернівцях працювали курси, на яких робітники і селяни вивчали марксистсько-ленінську теорію, досвід ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих.

Центральне місце у діяльності комуністичних організацій Буковини займала робота по завоюванню трудящих мас на свій бік, використанню легальних і нелегальних масових організацій для керівництва революційно-визвольною боротьбою, зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

Буковинським крайкомом були вжиті заходи щодо активізації діяльності комуністичних фракцій у соціал-демократичних організаціях. Комуністи рішуче викривали антинародну політику буржуазного уряду і його агентури в робітничому русі — лідерів правих соціал-демократів.

У лютому 1929 р. було створено легальну масову революційну організацію трудящих «Визволення», яка діяла під керівництвом крайкому Компартії Румунії. Її метою стала боротьба за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною.

Комуністи Буковини розгорнули активну роботу в профспілках, щоб перетворити їх в організації класової боротьби пролетаріату. Були засновані комуністичні фракції, що входили в керівні органи профспілок. Проте у вересні 1923 р. на з'їзді профспілок у Клузі опортуністам вдалося здійснити розкол у профспілковому русі. Комуністи проводили наполегливу роботу по ліквідації цього розколу. У 1930 р. крайком партії створив спеціальний відділ, який здійснював партійне керівництво роботою профспілок.

У своїй діяльності комуністи Буковини широко використовували також створену в 1925 р. за ініціативою Комуністичної партії Румунії легальну робітничу організацію — Робітничо-селянський блок. Його члени викривали антинародну політику румунського буржуазно-поміщицького уряду, діяльність реакційних партій.

Активна революційна робота велася серед молоді. За ініціативою комуністів ще на початку 1920 р. у Чернівцях було створено Спілку соціалістичної інтернаціональної молоді Буковини, а пізніше — Спілку комуністичної молоді. Революційна молодь активно йшла за Комуністичною партією і під її керівництвом боролася за соціальне і національне визволення трудящих.

Під впливом комуністів перебували створені на Буковині осередки Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР), які діяли на фабриках і заводах. Для роботи серед трудящих Компартія Буковини широко використовувала такі легальні культурно-освітні і спортивні організації, як «Воля», «Праця», «Інтернаціональний робітничий спортивний клуб», спортивні товариства «Спартак» і «Робітник»¹¹.

В результаті вплив комуністичних організацій на трудящих безперервно зростав. Під їх керівництвом у 1925—1926 рр. відбулися страйки робітників текстильної, деревообробної, поліграфічної та інших галузей промисловості. В 1928 р. страйкували робітники цегельні, млинів, слюсарних майстерень і пекарень. В лютому 1928 р. у Чернівцях відбувся багатотисячний мітинг, який проходив під гаслом: «Вся влада трудящим!». На селях не припинялася боротьба проти куркульської «аграрної реформи».

Революційний рух трудящих Буковини посилювався у роки світової економічної кризи наприкінці 20-х і на початку 30-х років. У квітні 1929 р. відбувся загальний страйк, в якому взяли участь 15 тис. чол. У 1931 р. страйкували чернівецькі текстильники, робітники лісозаводів «Регна» і «Молдавиця», безробітні. Незважаючи на жорстокий терор, буковинці щороку вшановували пам'ять В. І. Леніна, святкували 1 Травня та річницю Великого Жовтня.

В роки наступу фашизму комуністи краю очолили боротьбу трудящих на захист СРСР, проти підготовки нової війни, спроб міжнародного імперіалізму перетворити Буковину на плацдарм для нападу на Радянський Союз.

Під керівництвом комуністів на Буковині створювалися антифашистські комітети, які вели рішучу боротьбу проти встановлення фашистського режиму в Румунії. Вже в 1934 р. активно діяли Хотинський, Чернівецький і Сторожинецький повітові антифашистські комітети. В 1936—1937 рр. проходили масові антифашистські маніфестації і мітинги в Чернівцях, Липниках, Заставні і Кіцмані під лозунгами «Геть війну!», «Геть фашизм!», «Хай живе Радянський Союз!». Керуючись рішеннями VII конгресу Комінтерну, крайовий комітет Компартії Румунії розгорнув велику роботу по створенню єдиного антифашистського народного фронту.

¹⁰ В. М. Курило. У боротьбі за визволення. 1922—1940 рр., Львів, 1977, стор. 56.

¹¹ Там же, стор. 67.

У 1937 р., скориставшись з арештів керівників комуністичних організацій, керівництво обласним комітетом Компартії Румунії захопили троцькісти. За допомогою Комінтерну комуністи викрили троцькістів і створили новий обласний комітет.

В роки окупації Буковинська організація Компартії Румунії вела постійну роботу по викриттю фашистського окупаційного режиму, очолила боротьбу трудящих проти фашизму і війни, готувала маси до возз'єднання з Радянською Україною. Комуністи високо тримали прапор революційної боротьби, вели за собою широкі народні маси, послідовно захищали їх інтереси.

Переломним моментом революційної боротьби трудящих Буковини за своє соціальне і національне визволення став вересень 1939 р., коли Червона Армія визволила Західну Україну і Західну Білорусію від колоніального гніту панської Польщі. В містах і селах Буковини проходили масові страйки, збори, мітинги, демонстрації. Населення краю з нетерпінням чекало приходу Червоної Армії. Після того, як на вимогу Радянського Союзу буржуазний уряд Румунії погодився на повернення нашій країні Бессарабії і Північної Буковини, Червона Армія в кінці червня 1940 р. перейшла Дністер і визволила населення краю від іноземної окупації. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР, враховуючи побажання трудящих, включила Північну Буковину до складу Української РСР¹².

Своєю невтомною, самовідданою агітаційною і пропагандистською роботою в масах комуністичні організації Буковини пробудили трудящих до свідомої і організованої боротьби за соціальне і національне визволення під прапором пролетарського інтернаціоналізму, братерської єдності і дружби з усіма народами, які боролися проти темних сил фашистської реакції і війни, за мир, демократію і соціалізм.

Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ)

¹² Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1949, стор. 106, 112.

30-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

У грудні 1948 р. на Об'єднавчому з'їзді Польської робітничої партії (ППР) і Польської соціалістичної партії (ППС) було урочисто проголошено створення Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) — марксистсько-ленінського авангарду польського робітничого класу, бойового загону міжнародного комуністичного руху. Створення ПОРП відкрило нову сторінку в історії польського робітничого руху, поклало початок новому етапові будівництва соціалізму в Польській Народній Республіці.

Створення єдиної марксистсько-ленінської партії робітничого класу було об'єктивно зумовлено характером і завданнями боротьби за національне відродження Польщі, її соціалістичне майбутнє. ППР була єдиною партією, яка, спираючись на ленінську теорію переростання демократичної революції в соціалістичну, в надзвичайно складних внутрішніх і зовнішніх політичних умовах дала народу, що боровся з фашизмом і внутрішньою реакцією, реальну політичну програму боротьби за соціальне і національне визволення. Важливим елементом цієї програми був союз з Країною Рад. ППР розробила широку демократичну платформу єдиних дій, яка передбачала згуртування навколо народної влади патріотичних сил країни, насамперед робітничого класу, ізоляцію реакційних кіл, що орієнтувались на лондонський емігрантський уряд і західні держави. Для реалізації програми в липні 1944 р. було створено Польський комітет національного визволення, до складу якого увійшли представники ППР, ППС, СЛ (Стронніцтва людового) і СД (Стронніцтва демократичного). Спільні політичні дії сприяли закладанню основ співробітництва робітничого класу з селянством і демократичною інтелігенцією, згуртуванню рядів робітничого класу.

Серйозною перешкодою на шляху зміцнення провідної ролі робітничого класу в народно-демократичній державі залишався політичний і організаційний розкол польського робітничого руху, який тривав понад піввіку. Діючи в дусі прогресивних традицій польського революційного і визвольного руху кінця XIX—першої половини XX ст., ППР взяла на себе історичну ініціативу подолання розколу. В документах I з'їзду ППР (грудень 1945 р.) підкреслювалося, що вирішальною умовою успішного завершення боротьби робітничого класу за зміцнення народно-демократичної влади є об'єднання двох партій робітничого класу — ППР і ППС¹.

¹ Див.: Польская Народная Республика, М., 1974, стор. 16.

Важливим кроком на шляху подолання розколу була угода про єдність дій обох партій, підписана в 1946 р. Вона зафіксувала основні принципи політичного співробітництва партій робітничого класу².

В процесі соціально-політичних і соціально-економічних перетворень, що відбувались у країні, зростала об'єктивна необхідність об'єднання партій робітничого класу. Тільки під керівництвом єдиної, політично згуртованої, масової марксистсько-ленінської партії робітничий клас і його союзники могли розпочати реалізацію програми соціалістичного будівництва. Це положення було відображене в рішеннях про об'єднання, прийнятих на II з'їзді ППР і XXVIII конгресі ППС (14 грудня 1948 р.). У відповідних резолюціях висловлювалася впевненість, що створення Польської об'єднаної робітничої партії зміцнить і посилить керівну роль робітничого класу і його партії в суспільстві і державі³.

Об'єднання польського робітничого руху на революційних принципах марксизму-ленінізму було видатною перемогою робітничого класу, всіх прогресивних сил країни. Оцінюючи історичне значення цієї події в житті польського народу, Політбюро ЦК ПОРП на своєму засіданні 30 травня 1978 р. підкреслило, що об'єднання польського робітничого руху «...стало умовою прискорення соціалістичних перетворень в країні. Польська об'єднана робітнича партія, яка виникла внаслідок об'єднання ППР і ППС, є керівною силою народу в будівництві соціалістичного суспільства»⁴.

Утворення ПОРП сприяло дальшому зміцненню лівих сил у країні, що дістало свій вияв у визнанні союзними партіями — Стронніцтвом людowym і Стронніцтвом демократичним — керівної ролі робітничого класу в союзі з селянством і трудовою інтелігенцією, у схваленні ними висунутої ПОРП програми будівництва соціалістичного суспільства. Уже Об'єднавчий з'їзд у директивах по шестирічному плану розвитку народного господарства країни визначив завдання соціалістичної індустріалізації як вирішальної ланки соціалістичного будівництва.

Майже вся післявоєнна історія Польщі нерозривно пов'язана з революційно-перетворюючою діяльністю ПОРП. На всіх етапах соціалістичного будівництва ПОРП — партія інтернаціоналістів-ленінців керувалася марксистсько-ленінською теорією. «Шлях Польській об'єднаній робітничій партії, — підкреслив Перший секретар ЦК ПОРП тов. Е. Герек на VI з'їзді партії, — вказує марксизм-ленінізм»⁵.

Творчо застосовуючи ленінське вчення, досвід КПРС та інших братніх партій, трудящі ПНР на чолі з ПОРП зуміли в найкоротший історичний строк завершити створення основ соціалізму і приступити до будівництва розвинутого соціалістичного суспільства⁶. Про це красномовно свідчать досягнення в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах. Нині промисловість ПНР виробляє за один місяць стільки ж продукції, скільки її давала довоєнна Польща за весь 1938 р. Національний дохід країни у 1977 р. (у порівняльних цінах) в 17 разів перевершив рівень 1937 р.⁷ Тільки за останні 7 років він збільшився майже на 80%, а реальна заробітна плата зросла на 50%⁸. Згідно з рішеннями II загальнопольської партійної конференції до 1980 р. передбачається збудувати більш як 1,5 млн. нових квартир⁹.

Якісні зміни відбулися в соціальній структурі польського суспільства. Основним її елементом є швидко зростаючий робітничий клас. Робітники становлять близько 65% усіх зайнятих в усупільненому секторі народного господарства. У 1976 р. кожний третій робітник, що працював у цьому секторі, мав вищу, середню або незакінчену середню професійну освіту¹⁰.

У центрі уваги ПОРП постійно перебуває питання зміцнення союзу робітничого класу з селянством і трудовою інтелігенцією. Великий вплив на поглиблення цього союзу мали рішення VI і VII з'їздів ПОРП, II загальнопольської партійної конференції. У відповідь на ці рішення були прийняті закони про безплатне медичне обслуговування селян-одноосібників, про їх пенсійне забезпечення тощо. Зміцнили зв'язки партії з народною інтелігенцією, дві третини якої становлять вихідці з робітників та селян¹¹.

² Henryk Jabłoński. Historyczne przesłanki powstania Polskiej zjednoczonej partii robotniczej. — „Nowe drogi”, 1973, № 12, стор. 259.

³ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje, okólniki Komitetu Centralnego. I 1947 — XII 1948, Warszawa, 1973, стор. 254.

⁴ „Trybuna Ludu”, 31 травня 1978 р.

⁵ Эдвард Герек. Избранные статьи и речи, М., 1975, стор. 88.

⁶ Див.: VII съезд Польской объединенной рабочей партии, М., 1976, стор. 100—101.

⁷ „Trybuna Ludu”, 12 квітня 1978 р.

⁸ „Trybuna Ludu”, 21 липня 1978 р.

⁹ „Trybuna Ludu”, 10 січня 1978 р.

¹⁰ «Правда», 22 липня 1978 р.

¹¹ „Trybuna Ludu”, 19 липня 1978 р.

На основі союзу робітничого класу з селянством та інтелігенцією виникло якісне нове явище в житті польського суспільства — політична єдність народу, керівною силою якого є марксистсько-ленінська партія. У своїй політиці ПОРП незмінно відстоює інтереси робітничого класу, всього народу, інтереси світового соціалізму. ПОРП вважає довір'я і підтримку мас головним джерелом сили партії, критерієм правильності її політики. В служінні народові ПОРП вбачає основну мету своєї діяльності.

ПОРП об'єднує нині в своїх рядах понад 2 млн. 700 тис. представників робітничого класу, селянства, трудової інтелігенції і молоді¹². Будучи партією всього народу, ПОРП, як і раніше, зберігає свій класовий характер, залишається партією робітничого класу, що дістає свій вияв у класовому складі партії. Робітники становлять 48% членів партії.

Зберігаючи класовий характер, ПОРП значно розширила і зміцнила зв'язки з усіма верствами трудящих і союзними партіями, що, в свою чергу, сприяло дальшому зростанню керівної ролі ПОРП в житті суспільства. «Наша партія, — вказував тов. Е. Герек на VI з'їзді ПОРП, — є керівною силою народу, бо вона представляє польський робітничий клас, суспільні інтереси і соціалістичні ідеали якого виражають на даному етапі історичні інтереси всього народу... Партія визначає керівну лінію будівництва соціалізму, вона прокладає дорогу всьому прогресивному і передовому, спрямовує в єдиний потік діяльність усіх трудящих, перетворюючи ці фактори в рушійну силу розвитку країни. В цьому полягає головний обов'язок партії, суть її служіння суспільству»¹³.

В умовах будівництва розвинутого соціалізму зростає роль ПОРП як керівної і спрямовуючої сили суспільства¹⁴. Дія цієї закономірності соціалістичного будівництва має в ПНР певну специфіку. Це насамперед незавершеність процесу соціалістичного перетворення на селі, наявність значної (5% населення) дрібнобуржуазної верстви, збереження впливу католицької церкви на суспільну свідомість віруючих.

Ці особливості вимагають посилення політичного керівництва з боку партії робітничого класу. Процес зростання керівної і спрямовуючої ролі ПОРП в житті суспільства дістав своє державно-правове закріплення в поправках до Конституції ПНР, прийнятих Сеймом у 1976 р.

Зближення націй і народів країн соціалізму, розвиток і поглиблення соціалістичної економічної інтеграції, посилення ідеологічного протиборства сил соціалізму і капіталізму вимагають всебічного розгортання ідейно-політичної роботи партії у справі виховання трудящих в дусі високих ідеалів соціалізму, відповідальності за долю світового соціалізму і миру, в дусі соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму. «Керуючись марксистсько-ленінською ідеологією, — відзначав тов. Е. Герек у своєму виступі на XXV з'їзді КПРС, — наша партія зміцнює в польському народі почуття інтернаціональної єдності з усіма силами соціалізму, демократії і свободи. Особливого значення ми надавали і надаємо зміцненню дружби з братніми народами Країни Рад»¹⁵.

Дружба і братерське співробітництво з СРСР та іншими країнами соціалістичної співдружності є основоположним принципом зовнішньої політики ПОРП і уряду ПНР. Польська об'єднана робітничая партія, як і інші братні партії, постійно дбає про зміцнення бойового союзу комуністичних партій країн соціалізму — спрямовуючої і організуючої сили співдружності соціалістичних держав.

На міжнародній арені ПОРП активно виступає за зміцнення загального миру і безпеки народів, послідовно відстоює курс на розрядку напруженості, роззброєння, мирне співіснування країн з різним суспільним ладом. Вірна своєму інтернаціональному обов'язку, ПОРП всіляко підтримує боротьбу народів за соціальне і національне визволення, відстоює єдність і згуртованість міжнародного комуністичного руху, послідовно і рішуче бореться проти будь-яких проявів ревізійнізму, антикомунізму, проти буржуазної ідеології.

Польська об'єднана робітничая партія іде назустріч своєму 30-річчю тісно згуртованою навколо Центрального Комітету, сповненою рішучості виконати свій патріотичний обов'язок перед народом — побудувати розвинуте соціалістичне суспільство в ПНР.

Г. Ф. БЕЛЯКОВ (Київ)

¹² „Trybuna Ludu”, 11 січня 1978 р.

¹³ Едвард Герек Избранные статьи и речи, стор. 111.

¹⁴ XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. — „Trybuna Ludu”. 20 лютого 1974 р.

¹⁵ Едвард Герек. Избранные статьи и речи, стор. 57.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО НАРОДНОЮ ОСВІТОЮ НА УКРАЇНІ В РОКИ ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни Комуністична партія поряд з організацією захисту завоювань Великого Жовтня закладала фундамент соціалістичної економіки, керувала процесом культурного будівництва і, зокрема, створенням основ соціалістичної системи народної освіти. «Соціалістичне перетворення нашої країни,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— було б немислиме, якби партія з перших же днів Жовтня з усією енергією і цілеспрямованістю не взялася за здійснення культурної революції. Це було завдання величезної ваги... І якщо сьогодні Радянський Союз вражає світ своїми досягненнями в науці і культурі, то основи цих досягнень були закладені ще тоді, коли в Країні Рад почала створюватись густа мережа шкіл і бібліотек, робфаків і технікумів, вузів і наукових закладів»¹.

У світлі цього особливий інтерес викликає діяльність Комуністичної партії по створенню радянської системи народної освіти у 1917—1920 рр., зокрема на Україні, її висвітлення в радянській історіографії. Методологічною основою і важливою джерельною базою для дослідження цієї проблеми є ленінські праці², документи Комуністичної партії³, промови і статті Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева⁴.

Багатий документальний матеріал з питань становлення радянської народної освіти міститься в ленінській Біографічній хроніці, у п'ятому—восьмому томах якої (жовтень 1917—червень 1920 рр.) наведено понад 150 фактів, що стосуються даної проблеми⁵; у хроніці подій, де розкрито діяльність ЦК РКП(б) у 1918—1919 рр.⁶; листуванні Секретаріату ЦК РКП(б) з місцевими партійними організаціями⁷.

Важливе значення для розробки проблеми мають також документальні публікації. Перші з них з'явилися ще під час громадянської війни⁸. Ряд ґрунтовних збірників документів з питань розвитку народної освіти, зокрема загальноосвітньої школи, вийшов у світ наприкінці 20-х та в 30-х роках⁹. Досить широко діяльність Ко-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 84—85.

² Див.: Ленін о народном образовании. Статьи и речи, М., 1957; В. И. Ленин. О науке и высшем образовании, М., 1971.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1976.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—6, К., 1971—1978.

⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 5—8, М., 1974—1977.

⁶ В. В. Аникиев. Деятельность ЦК РКП(б) в 1918—1919 годах (хроника событий), М., 1976.

⁷ Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями, т. 5—8, М., 1970—1974.

⁸ Сборник декретов и постановлений Рабочего и Крестьянского правительства по народному образованию, вып. 1—2, М., 1919—1920; Народный Комиссариат по просвещению 1917—1920. Краткий отчет, М., 1920.

⁹ Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний ЦК и ЦКК ВКП(б), изд. 1—3, М.—Л., 1929—1931; Основные законодательства и распоряжения по народному просвещению, М.—Л., 1929; Постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР о школе, М., 1936.

муніципальній партії і Радянського уряду в цьому напрямку відображена і в документальних збірниках 40-х років¹⁰.

Але основний корпус документів з питань становлення й розвитку народної освіти в роки громадянської війни був опублікований у 60—70-х роках. Методологічно важливі матеріали містяться в загальних документальних публікаціях про діяльність КПРС в галузі культури, освіти і науки¹¹ та збірниках документів і директивних матеріалів, що відображають процес становлення й розвитку радянської загальноосвітньої школи, починаючи з 1917 р.¹²

На Україні вийшов ряд спеціальних збірників, у яких були опубліковані численні документи, присвячені розвитку народної освіти в республіці у 1918—1920 рр.¹³ Вони містяться і в документальних збірниках про боротьбу трудящих різних областей України проти іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції.

Перші праці з питань розвитку народної освіти в країні вийшли в світ у розпалі громадянської війни. Їх авторами були насамперед видатні діячі культурної революції, теоретики і практики будівництва соціалістичної культури і освіти А. В. Луначарський і Н. К. Крупська, статті, лекції, доповіді і промови яких публікувалися в 1918—1920 рр. на сторінках «Правды», журналу «Народное просвещение», газети «Народное просвещение», в окремих збірниках, а також видавалися брошурами як у Радянській Росії, так і на Україні¹⁴.

У них викладалися суть шкільної реформи, основні положення про єдину трудову школу, аналізувалися дискусії, що велися навколо проблем народної освіти. Слід зауважити, що в працях А. В. Луначарського тих років допускалися й окремі помилкові твердження, на які звертав увагу В. І. Ленін. Чимало спірного й помилкового трапляється також у статтях і брошурах інших авторів, які висвітлювали питання народної освіти в перші роки Радянської влади. Так, член Всеросійської спілки учителів-інтернаціоналістів А. П. Гройнім у брошурі, яка вийшла в Києві, заперечував провідну роль учителя в навчальному процесі, заявляючи, що в новій школі «фізична присутність педагогів буде по можливості найменш помітною»¹⁵.

Ряд праць з даної проблеми з'явився у 20-х роках¹⁶. Серед них були й праці, присвячені першим крокам радянської народної освіти на Україні¹⁷. У виданій Наркомосом УСРР книзі «Народна освіта на Україні», наприклад, привертає увагу цікавий статистичний матеріал з питань пролетаризації вищої школи в республіці, який не втратив свого значення й нині. Для цього періоду характерною була велика кількість праць про розвиток, проблеми і завдання професійно-технічної освіти в Радянській країні¹⁸, в тому числі й на Україні¹⁹.

Серед книг, що вийшли в 20-ті роки, значний інтерес становлять праці одного з організаторів народної освіти в республіці в роки громадянської війни Я. П.

¹⁰ Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917—1947 гг., вып. 1—2, М.—Л., 1947; Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции, М., 1948.

¹¹ КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов, М., 1963.

¹² Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг., М., 1974; Основные документы про школу, К., 1973.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр. Збірник документів, т. 1. К., 1960; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919). Збірник документів і матеріалів, К., 1962.

¹⁴ Див.: А. В. Луначарский о народном образовании, М., 1958, стор. 30—163; Н. К. Крупская. Педагогические творения в десяти томах. Том второй, К., 1963, стор. 7—96.

¹⁵ Цит за: С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920 рр.), К., 1965, стор. 50.

¹⁶ М. Пистрак. Насущные проблемы современной советской школы, М., 1925; та ін.

¹⁷ Народна освіта на Україні, Харків, 1924; В. Н. Марков. Советская система народного образования УССР (Материалы к истории развития системы народного образования УССР), Саратов, 1928.

¹⁸ В. М. Образцов. О профессионально-техническом образовании в Советской России, М., 1920; Сборник материалов по профтехническому образованию, М., 1926; Н. Вихирев. Среднее профессиональное образование к 10-тию Октября. Основные итоги, М., 1927; та ін.

¹⁹ Б. Козелев. Профессионально-техническое образование пролетариата и союзов, Харьков, 1921; Я. Ряппо. Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве, Харьков, 1926; його ж. Проблема профессионализации в советской школьной системе, М., 1929; Я. Звігальський, М. Іванов. Професійна освіта на Україні, Харків, 1927; та ін.

Ряппо²⁰. В них, зокрема, приділено певну увагу історії становлення на Україні єдиної трудової школи, професійно-технічної освіти, вищої школи тощо. Разом з тим у своїх працях Я. П. Ряппо недооцінював творчу діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду в галузі культурного будівництва, в тому числі й народної освіти, у 1917—1920 рр. Як відзначав М. С. Гриценко, такі погляди були характерними й для журнальних публікацій і усних виступів Я. П. Ряппо. Так, у промові на II Донецькому губерньському з'їзді з питань народної освіти він говорив, що в 1917—1920 рр. «ніякої культурно-освітньої роботи на Україні не було, була різного роду зміна влади, і на культурно-освітньому фронті, власне кажучи, нічого не робилося»²¹. У книзі «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні» Я. П. Ряппо знову твердив, нібито період соціалістичних перетворень на Україні «почався тільки від 1920 року, коли тут міцно стала на ноги Радянська влада... Тільки 1920 року остаточно зміцнюється Радянська влада і починається загальна державна культурно-освітня робота»²². Це значною мірою знижує цінність праць Я. П. Ряппо.

Для 40 — початку 50-х років характерними були спроби узагальнити пройдений радянською народною освітою шлях. Серйозну дослідницьку роботу в цьому напрямку на загальносоюзному матеріалі провів Є. М. Медынський, який видав кілька ґрунтовних праць²³. На Україні в цей час з'явилися цікаві публікації М. М. Гриценка і С. Х. Чавдарова²⁴. Свідченням поглибленої розробки питань розвитку радянської культури, у тому числі народної освіти, став вихід у світ монографічних праць М. П. Кіма та І. Д. Смирнова²⁵.

Своєрідний підсумок дослідницькому пошукові в галузі історії народної освіти в СРСР за 40 років Радянської влади підбив 1957 р., коли з цієї проблеми було видано кілька узагальнюючих праць²⁶. Помітним явищем в історіографії стала монографія М. П. Кіма про розвиток радянської культури за 40 років²⁷, у якій, зокрема, стисло, але ґрунтовно висвітлено процес перебудови шкільної справи в нашій країні після перемоги Великого Жовтня та створення в роки громадянської війни єдиної трудової школи, розкрито суть соціалістичної реформи вищої школи.

Автори згаданих вище праць відзначали керівну і організуючу роль Комуністичної партії у становленні й розвитку радянської системи народної освіти в нашій країні, навели багатий фактичний матеріал про результати будівничої роботи партії у цій галузі, в тому числі в 1918—1920 рр. Проте питання партійного керівництва народною освітою взагалі, і в роки громадянської війни зокрема, практично не стали предметом спеціального дослідження. На Україні, до того ж, ще не було створено наукових праць, безпосередньо присвячених становленню соціалістичної системи народної освіти в 1918—1920 рр.

Значно активізувалася наукова розробка питань, пов'язаних з розвитком народної освіти та соціалістичної школи на Україні за роки Радянської влади, вивченням і узагальненням досвіду роботи партії в цьому напрямі, після XX з'їзду КПРС. Свідченням цього був вихід у світ наприкінці 50 — на початку 60-х років праць І. К. Білодіда, М. С. Гриценка, С. К. Гутяньського, О. Г. Дзевєріна, Л. В. Черкашина,

²⁰ Я. П. Ряппо. В защиту советской высшей школы, Харьков, 1923; його ж. Система народной освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука, Харків, 1926; його ж. Народна освіта на Україні за 10 років революції, Харків, 1927; його ж. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні, Харків, 1928; та ін.

²¹ Цит. за: М. С. Гриценко. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965), К., 1966, стор. 28.

²² Я. Ряппо. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні, стор. 22.

²³ Е. Н. Медынський. Народное образование в СССР. К 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1947; Н. А. Константинов, Е. Н. Медынський. Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет, М., 1948; Е. Н. Медынський. Народное образование в СССР, М., 1952; його ж. Просвещение в СССР, М., 1955.

²⁴ М. М. Гриценко. Народна допомога школі, К., 1948; С. Х. Чавдаров. Тридцять років радянської школи УРСР.— Наукові записки Українського науково-дослідного інституту педагогіки, т. III, К., 1949.

²⁵ М. Ким. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР, М., 1955; И. С. Смирнов. Из истории строительства социалистической культуры в первый период Советской власти (октябрь 1917 — лето 1918 г.), М., 1949 (2-е вид.— М., 1952).

²⁶ М. М. Дейнско. 40 лет народного образования в СССР, М., 1957; Ф. Ф. Королев. Успехи народного образования в СССР за 40 лет, М., 1957; Народное образование в СССР, М., 1957; Из истории советской школы и педагогики (Сборник статей), М., 1959.

²⁷ М. П. Ким. 40 лет советской культуры, М., 1957.

І. В. Пухи²⁸, книг з історії розвитку народної освіти на Київщині та Житомирщині²⁹. Однак більшість з них написана в історико-педагогічному плані, у зв'язку з чим керівна роль партії не показана в цих працях з достатньою повнотою. До того ж їх автори не ставили своєю метою поглиблене вивчення процесу становлення радянської системи народної освіти в 1918—1920 рр.

Наприкінці 50-х років на Україні з'явилися перші публікації, в яких предметом дослідження став розвиток вищої школи в республіці саме в період громадянської війни³⁰.

Важкий вклад у розробку історії розвитку народної освіти на Україні вніс М. М. Грищенко³¹, у працях якого було, зокрема, вперше узагальнено шлях, пройдений радянською школою республіки в грізні роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Він переконливо довів, що вирішальне значення для створення нової школи в Країні Рад, у тому числі й на Україні, «мали виступи В. І. Леніна на з'їздах по народній освіті (1918—1919 рр.), промова на III з'їзді комсомолу, виступи на з'їздах політосвіти, його статті «Про роботу Наркомосу», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Краще менше, та краще» і багато інших»³². Пізніше вчений видав книгу, у якій всебічно розкрив це важливе положення³³.

У своїх публікаціях 50-х років М. М. Грищенко дав правильну оцінку «Положенню про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки», прийнятому влітку 1919 р., піддав аргументованій критиці помилки Наркомосу УСРР в галузі шкільного будівництва в 1920 р., показав величезне значення допомоги Радянської Росії у боротьбі за соціалістичну школу на Україні.

Важливою працею з історії радянської школи періоду громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції стала в 50-ті роки фундаментальна монографія Ф. П. Корольова³⁴. Автор зібрав величезний документальний матеріал і вперше в радянській історіографії глибоко і всебічно висвітлив процес становлення й розвитку радянської школи і педагогіки в 1917—1920 рр. Він розкрив вирішальне значення Великого Жовтня для початку корінних перетворень у галузі шкільної справи, показав революційну перебудову навчальних планів, програм, підручників, методичної роботи, проаналізував досвід діяльності дослідно-показових закладів, шкіл-комун, шкіл робітничої молоді і робітфаків. Значну увагу приділив Ф. П. Корольов боротьбі партії і уряду за ідейно-політичне перевиховання старого вчителства та підготовку нових педагогічних кадрів для єдиної трудової школи. Особливе місце у книзі займає показ становлення й розвитку радянської педагогіки, її непримиренної ідейної боротьби з буржуазною і дрібнобуржуазною педагогічною думкою.

Заслугою Ф. П. Корольова є й те, що він у загальних рисах розглянув особливості розвитку радянської школи в Білорусії, Латвії, Естонії, Литві, Туркестані, Карелії, автономних республіках і автономних областях Поволжя і Приуралля, а також на Україні. Проте, як зазначив сам автор, матеріал, «присвячений цим особливостям, є неповним, місцями фрагментарним»³⁵. На наш погляд, він хибує певною

²⁸ І. К. Білодід. 40 років радянської освіти на Україні, К., 1957; М. С. Грищенко. Розвиток радянської школи на Україні, К., 1958; С. К. Гутянський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, К., 1960; його ж. Ленін і українська радянська культура, К., 1963; О. Г. Дзевєрін. Розвиток історико-педагогічної науки в УРСР.—Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917—1957. Наукові записки, т. VI, серія педагогічна, К., 1957; Л. В. Черкашин. Загальне навчання в Українській РСР (1917—1957), К., 1958; І. В. Пуха. Перший етап боротьби за утвердження радянської школи на Україні (грудень 1917 р.—квітень 1918 ф.).—3 історії школи і педагогічної думки на Україні. Наукові записки, том XX, серія педагогічна, К., 1963.

²⁹ Т. М. Шашло. Розвиток народної освіти на Київщині за 40 років, К., 1957; Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років Радянської влади. Збірник статей, Житомир, 1957.

³⁰ М. П. Рудько. 3 історії вищої школи на Україні в перші роки Радянської влади (1917—1920).—Наукові записки КДУ, т. XV, вип. VI, К., 1956; його ж. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і початок будівництва радянської вищої школи (1917—1920 роки).—Наукові записки КДУ, т. XVI, вип. XII, К., 1957.

³¹ М. М. Грищенко. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР.—Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917—1957). Наукові записки, т. VI, серія педагогічна, К., 1957; його ж. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади, К., 1957.

³² М. М. Грищенко. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади, К., 1957, стор. 13.

³³ М. М. Грищенко. Ленін і народна освіта в Українській РСР, К., 1968.

³⁴ Ф. Ф. Корольов. Очерки по истории советской школы и педагогики (1917—1920), М., 1958.

³⁵ Там же, стор. 440.

недооцінкою будівничої роботи на Україні в галузі шкільної справи на початку 1918 р. та навесні — влітку 1919 р.

Книга Ф. П. Корольова стала серйозним вкладом у дослідження історії народної освіти в Країні Рад у перші роки Радянської влади. Вона значною мірою сприяла дальшій розробці цієї проблеми в радянських республіках, у тому числі на Україні.

У працях 60—70-х років чітко визначилася тенденція до поглибленого вивчення питань розвитку народної освіти в СРСР за роки Радянської влади, в тому числі в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Ці питання всебічно досліджувалися в узагальнюючих монографіях, написаних на матеріалах як загальносоюзних³⁶, так і Української РСР³⁷, в синтетичних працях про розвиток народної освіти в СРСР³⁸ і, зокрема, на Україні³⁹, а також у працях, спеціально присвячених висвітленню малодосліджених до того часу проблем вищої школи⁴⁰ і професійно-технічної освіти⁴¹.

Так, у монографії В. В. Українцева ґрунтовно проаналізовано перші кроки радянської вищої школи у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Це, до речі, одна з небагатьох праць, у якій авторіві вдалося предметно розкрити керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в процесі революційної перебудови вищої школи.

У 1961 р. вийшла в світ перша узагальнююча праця про трудове політехнічне навчання школярів у 1918—1920 рр.⁴² Її автор — Є. І. Руднева — розглянула питання політехнічного навчання у нерозривному зв'язку з економічним розвитком країни в період громадянської війни. Розкриваючи зміст і форми організації політехнічного навчання в Радянській Росії, вона на багатому фактичному матеріалі показала своєрідність школярів елементів промислового і сільськогосподарського виробництва в процесі навчання у єдиній трудовій школі, а також піддала ґрунтовній критиці помилкові погляди окремих працівників освіти, в тому числі Д. Гринька і Я. Ряппо, щодо заміни політехнічного навчання вузьким ремісництвом. Автора цікавили передусім педагогічні аспекти названої проблеми, тому діяльність партійних організацій по запровадженню в школах трудового політехнічного навчання практично залишилася поза її увагою.

Керівна роль Комуністичної партії у галузі професійно-технічної освіти молоді в період будівництва соціалізму всебічно досліджена у монографії Л. М. Дмитрієвої⁴³. Однак, як відбувався цей процес під час громадянської війни на Україні, у праці не показано.

В останні роки в нашій республіці також вийшли книги з історії вищої школи і професійно-технічної освіти⁴⁴. В історико-партійному плані написана змістовна мо-

³⁶ И. С. Смирнов. Ленин и советская культура, М., 1960; В. А. Куманев. Революция и просвещение масс, М., 1973.

³⁷ Развитие украинской культуры за роки Радянської влади, К., 1967.

³⁸ Народное образование в СССР, М., 1967; А. Д. Калинин. Народное образование в СССР, М., 1972; В. И. Логинова. Система народного образования в СССР, Л., 1972.

³⁹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, К., 1967, Н. Н. Лещенко. Развитие системы народного образования в Украинской ССР (1917—1934 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1969.

⁴⁰ В. В. Украинцев. КПСС — организатор революционного преобразования высшей школы, М., 1963; Высшая школа СССР за 50 лет (1917—1967), М., 1967; В. П. Елютин. Великий Октябрь и высшая школа. — «Вестник высшей школы», 1967, № 11; його ж. Развитие высшей школы за годы Советской власти. — «Вопросы истории», 1968, № 6; Т. И. Камзолова. История высшей школы в СССР, ее развитие и совершенствование, М., 1973.

⁴¹ А. Н. Веселов. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования, М., 1961; Е. Г. Осовский. Роль Н. К. Крупской в строительстве социалистической профессиональной школы, М., 1967; Профессионально-техническое образование в СССР, М., 1972; Профессионально-техническое образование в СССР (1917—1972 гг.). Хроника основных событий, Л., 1972; та ін.

⁴² Е. И. Руднева. Трудовое политехническое обучение школьников (1918—1920), М., 1961.

⁴³ Л. Н. Дмитриева. Партийное руководство профессионально-техническим образованием молодежи. 1917—1936 гг., Л., 1978.

⁴⁴ Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917—1945 рр.), К., 1967; М. А. Бистров. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.), К., 1974; Д. И. Павлов, Г. П. Захаревич. Среднее специальное образование в Украинской ССР, К., 1976.

нографія М. А. Бистрова, проте оригінальних матеріалів про керівництво КП(б)У розвитком вищої освіти на Україні саме в 1918—1920 рр. в ній майже немає. В оглядовій праці Д. І. Павлова і Г. П. Захаревича про розвиток середньої спеціальної освіти в Українській РСР цьому періодові також приділено мало уваги.

Отже, питання партійного керівництва народною освітою у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, в тому числі на Україні, знайшли відображення у радянській історіографії. Більшою чи меншою мірою вони висвітлювалися в узагальнюючих дослідженнях з історії культури і народної освіти в СРСР, а також у працях, присвячених розвитку радянської загальноосвітньої та вищої школи, професійно-технічного навчання. Певні аспекти цих питань розкрито в небагатьох поки що спеціальних публікаціях, в яких розглядається зазначений період. Але узагальнюючої праці з історії становлення й розвитку народної освіти в Країні Рад у роки громадянської війни та партійного керівництва цим процесом, на жаль, поки що немає. Відсутня така книга й на Україні. Щоправда, в республіці вийшли монографії І. Д. Золотоверхого⁴⁵ та С. К. Гутяньського⁴⁶, присвячені становленню української радянської культури, культурному будівництву в республіці у 1917—1920 рр. Їх автори зробили особливо помітний вклад у розробку питань, пов'язаних з першими кроками радянської народної освіти на Україні. На таку ж оцінку заслуговує й праця М. С. Гриценка⁴⁷, в якій досліджується історія радянської школи в Українській РСР за півстолітній період її розвитку. Тому спинимось докладніше на аналізі саме цих трьох монографій.

У праці І. Д. Золотоверхого вперше зроблено спробу дослідити складний і багатограний процес культурного будівництва на Україні у 1917—1920 рр., показати початковий етап становлення української радянської культури. Зрозуміло, що автор не міг обійти увагою такого серйозного питання, як створення радянської системи народної освіти в республіці. «Важливим завданням розвитку нової культури,— слушно зауважує він,— партійні і радянські органи, професійні та інші громадські організації вважали перебудову і зміцнення шкіл як основної бази культурної революції»⁴⁸.

І. Д. Золотоверхий ввів до наукового обігу цінний фактичний матеріал, у тому числі статистичні дані, про становлення єдиної трудової школи на Україні у 1919—1920 рр., спробував висвітлити питання підготовки радянських кадрів для системи народної освіти. Значний інтерес становить також спроба висвітлення в книзі процесу розвитку професійно-технічної освіти та вищої школи на Україні—процесу, який ще й сьогодні залишається недостатньо вивченим. Однак деякі положення монографії потребують уточнення. Так, нам здається неправильним висновок І. Д. Золотоверхого про те, що будівництво нової радянської школи на Україні розпочалося в 1919 р.⁴⁹ Безсумнівно, початок цього процесу слід датувати 1917 р., коли переміг Великий Жовтень і була проголошена Радянська влада на Україні.

До речі, в іншому місці книги І. Д. Золотоверхий цілком правильно зазначає, що «вся ідейно-політична та культурно-освітня робота Комуністичної партії і Радянської держави в цей період (йдеться про зиму 1917—1918 рр.—Г. М.) на Україні послужила початком будівництва української радянської культури—складової частини багатонаціональної культури народів СРСР»⁵⁰.

Незважаючи на жорстоку боротьбу проти контрреволюційної буржуазно-націоналістичної Центральної ради, на Україні наприкінці 1917—на початку 1918 рр. були зроблені перші кроки в соціалістичному будівництві, у тому числі і в галузі народної освіти. «Велику увагу партійні організації і Радянський уряд приділяли національно-культурному будівництву,—говориться щодо цього в «Нарисах історії Комуністичної партії України».—На Україні, як і в країні в цілому, створювалася нова школа, забезпечувалися умови для навчання дітей робітників і селян...»⁵¹.

Книга І. Д. Золотоверхого написана в плані громадянської історії, тому діяльність партійних організацій по створенню радянської системи народної освіти в республіці розкрита в ній недостатньо глибоко.

У праці С. К. Гутяньського повніше, ніж у попередній, висвітлено питання, пов'язані із становленням і розвитком радянської єдиної трудової політехнічної школи на Україні у 1917—1920 рр. Автор докладно проаналізував перші заходи Комуністичної партії і Радянської держави в галузі народної освіти, розкрив видатну роль

⁴⁵ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.), К., 1961.

⁴⁶ С. К. Гутяньський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920 рр.), К., 1965.

⁴⁷ М. С. Гриценко. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965), К., 1966.

⁴⁸ І. Д. Золотоверхий. Назв. праця, стор. 123.

⁴⁹ Там же, стор. 234.

⁵⁰ Там же, стор. 139.

⁵¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 245—246.

В. І. Леніна у цій справі, показав значний вклад Н. К. Крупської і А. В. Луначарського у розробку основ нової педагогіки.

Важливі дані наводить С. К. Гутянський про перші кроки радянської школи на Україні. Він зазначає, що вже «протягом перших трьох місяців 1918 р. у багатьох губерніях і повітах України були створені відділи народної освіти, які проводили в життя проголошені Комуністичною партією і Радянською владою ленінські принципи нової, радянської школи»⁵².

Автор всебічно висвітлив діяльність уряду УСРР по створенню радянської школи на Україні у 1919 р. Аналізуючи боротьбу за єдину трудову школу на Україні в наступному, 1920 р., він переконливо показує, в чому полягали допущені окремими працівниками республіки помилки у шкільному будівництві (прагнення стати на шлях заміни політехнічного навчання професіоналізацією, вузьким ремісництвом; нігілістичне ставлення до кращих здобутків старої школи тощо). Автор правильно зазначає, що величезної шкоди шкільному будівництву в республіці завдали боротьбисти, які перекручували ленінські положення про радянську єдину трудову політехнічну школу. В. І. Ленін у замітках на тези Н. К. Крупської «Про політехнічну освіту» так оцінив помилкові погляди тодішнього наркома освіти УСРР Г. Гринька на політехнізацію: «Гринько, як видно, пересобачив до безглуздя, *заперечуючи* політехнічну освіту... *Виправити це*»⁵³.

Партія під керівництвом В. І. Леніна рішуче виправляла помилкові тенденції, які намітилися у будівництві нової школи, що також знайшло відображення в книзі.

Досить широко висвітлює дослідник такі важливі питання, як піклування В. І. Леніна, ЦК РКП(б) про шкільне будівництво на Україні; допомога, що її подавали нашій республіці у справі створення нової системи народної освіти уряд РСФРР та Наркомос Радянської Росії; матеріальне забезпечення вчителів, підготовка вчительських кадрів тощо. Певну увагу приділив автор і розкриттю керівної та організуючої ролі Комуністичної партії у створенні радянської школи. Він зазначає, зокрема, що діяльність Наркомосу України розглядалася на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 20 липня 1919 р. і 29 квітня 1920 р.⁵⁴ Проте йому не вдалося створити цілісної картини керівництва Центральним Комітетом КП(б)У процесом шкільного будівництва на Україні. З цього приводу варто зауважити, що лише протягом одного місяця — з 19 червня по 20 липня 1919 р. — Політбюро ЦК КП(б)У 5 разів розглядало питання, пов'язані з діяльністю Наркомату освіти УСРР. Протягом квітня — серпня 1920 р. ці самі питання заслуховувалися на Політбюро також 5 разів.

С. К. Гутянський, як і його попередники, недостатньо висвітлює діяльність місцевих партійних організацій у справі розвитку радянської школи. Це, очевидно, значною мірою зумовлено труднощами пошуку відповідних архівних матеріалів. Тим часом такі матеріали, хоч і в невеликій кількості, є. Вони свідчать, що питання шкільного будівництва перебували в полі зору партійних організацій України. У Харківській губернії, наприклад, взимку і навесні 1919 р. на зборах повітових парторганізацій Лебедина, Охтирки, Богодухова та інших із звітами регулярно виступали завідувачі відділами народної освіти⁵⁵.

Чернігівський губком КП(б)У 11 квітня 1919 р. заслухав звіт завідуючого губвідділом народної освіти, а 17 і 28 липня 1919 р. знову обговорював питання шкільного будівництва⁵⁶. Волинський губком партії, заслухавши 29 січня і 4 лютого 1920 р. аналогічні питання, поставив перед відділом народної освіти повні важливі завдання⁵⁷.

Протягом 1920 р. президія Одеського губкому (губбюро) партії 18 разів розглядала питання, пов'язані з організацією народної освіти в губернії⁵⁸. У другій половині 1920 р. ці ж питання 6 разів обговорювалися на бюро Харківського⁵⁹ і двічі — Донецького губкомів партії⁶⁰.

Донецький губком партії, наприклад, зажадав від парторганізацій, щоб на чолі відділів народної освіти «стояли комуністи, які працюють у тісному контакті з місцевими партійними організаціями і виконують усі накреслення Комуністичної

⁵² С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920 рр.), стор. 33.

⁵³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 222.

⁵⁴ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920 рр.), стор. 50, 83.

⁵⁵ ІІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 70, арк. 27; спр. 71, арк. 2, 7, 8, 55.

⁵⁶ Там же, спр. 84, арк. 15, 31; спр. 85, арк. 4.

⁵⁷ Там же, оп. 5, спр. 90, арк. 8, 10.

⁵⁸ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 6, арк. 13, 17, 20, 30, 32, 62; спр. 7, арк. 12, 17, 49; спр. 8, арк. 12, 18; спр. 9, арк. 8 зв., 15 зв., 25—25 зв., 27, 31, 33.

⁵⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 42, арк. 16, 19, 29 зв., 39, 61, 74.

⁶⁰ Там же, оп. 1, спр. 19, арк. 47, 97.

партії»⁶¹. Реалізуючи цю вимогу, Юзівська міська парторганізація 27 серпня 1920 р. ухвалила рішення, в якому, зокрема, зазначалося, що для втілення в життя політики партії в галузі народної освіти «необхідно, щоб усі комуністи, де б вони не перебували і де б вони не працювали, пам'ятали про важливість роботи в галузі народної освіти і повністю сприяли здійсненню намічених завдань»⁶².

Винятково цінним джерелом для дослідження проблеми є тогочасна партійна і радянська преса. Активним пропагандистом політики партії у галузі народної освіти, організатором боротьби трудящих за нову, радянську школу була газета «Коммунист» — орган Центрального Комітету КП(б)У. Із 131 досліджених автором цієї статті номерів газети, що вийшли павесні — влітку 1919 р., 54 номери містять 110 публікацій з цих питань.

На відміну від праць І. Д. Золотоверхого та С. К. Гутяньського, присвячених становленню української радянської культури в цілому, монографія М. С. Гриценка висвітлює питання, безпосередньо пов'язані з історією школи в Українській РСР. У її окремому розділі йдеться про революційні перетворення в галузі народної освіти і школи на Україні в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Авторі вдалося узагальнити і стисло викласти матеріал про становлення й розвиток радянської школи, перепідготовку вчителів і перебудову системи педагогічної освіти у цей період. Значна увага в книзі приділена корінній перебудові змісту, форм і методів навчально-виховної роботи у новій школі в перші роки Радянської влади.

М. С. Гриченко піддав аргументованій критиці помилкове положення, згідно з яким деякі розходження між Наркомосами УСРР і РФСРР на початку 20-х років у питанні про систему народної освіти трактувалися окремими авторами як «боротьба» між цими наркоматами. Такі твердження, робить висновок М. С. Гриченко, є неправильними, оскільки ніякої боротьби між центральними органами народної освіти двох братніх радянських республік не було і не могло бути. «На певних етапах розвитку культурного будівництва в нашій країні,— зазначає вчений,— було деяке розходження між Наркомосами РРФСР і УРСР в окремих питаннях системи шкільної освіти, структури школи і т. ін., але перебільшувати ці розходження і зводити їх до якоїсь «боротьби» не можна. Такі твердження неправильні насамперед тому, що не окремі діячі Наркомосів УРСР і РРФСР визначали освітню політику двох радянських республік, а Комуністична партія і Радянський уряд»⁶³.

На жаль, при написанні згаданого розділу своєї праці М. С. Гриченко не використав матеріали партійних архівів, зокрема Партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, внаслідок чого керівну і організуючу роль ЦК КП(б)У, місцевих парторганізацій в революційних перетвореннях у галузі народної освіти йому не вдалося висвітлити з належною повнотою і документальною аргументацією.

Недостатньо використані автором і фонди Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР. До речі, саме тут зберігається документ Наркомосу України, в якому зазначається, що в 1918—1920 рр. він працював «у тісному контакті з Народним Комісаріатом освіти в Росії, користуючись його порадами та ідейною підтримкою»⁶⁴.

Певний інтерес становить відповідний розділ докторської дисертації М. С. Гриценка⁶⁵. В ній він спростував помилкові твердження окремих авторів про те, що в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни на Україні корінні перетворення в галузі народної освіти не проводилися і що цей процес нібито розпочався тільки в 1920—1921 рр.

М. С. Гриченко переконливо показав, що саме революційні перетворення, здійснені в галузі народної освіти в 1918—1920 рр., стали фундаментом для її дальшого успішного розвитку на Україні, для утвердження тут соціалістичної системи виховання підрастаючого покоління.

Належну увагу питанням розвитку народної освіти в республіці у 1917—1920 рр. приділено в четвертому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1977). В загальних рисах вони висвітлені у фундаментальній колективній тритомній праці з історії громадянської війни на Україні⁶⁶ та в узагальнюючому дослідженні з історії боротьби за владу Рад у республіці, яке вийшло до 60-річчя

⁶¹ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 102, арк. 22.

⁶² Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 73, арк. 20.

⁶³ М. С. Гриченко. Нариси історії школи в Українській РСР (1917—1965), стор. 35.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 14, арк. 19.

⁶⁵ М. С. Гриченко. Развитие общеобразовательной школы в Украинской ССР (1917—1967 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук, К., 1969.

⁶⁶ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3, К., 1967—1969.

Великого Жовтня⁶⁷. На широкому фактичному матеріалі процес становлення радянської школи на місцях розкрито в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». У п'ятому томі багатотомної «Історії Української РСР», присвяченому Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні на Україні, окремо розповідається про перші заходи Радянської влади по перебудові народної освіти, про будівництво єдиної трудової школи і розвиток вищої школи в республіці у цей період⁶⁸.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки. Питання становлення й розвитку радянської системи народної освіти в Країні Рад, у тому числі на Україні, висвітлені в радянській історіографії досить широко і глибоко, однак переважна більшість праць з цієї проблеми написана в історико-педагогічному аспекті та в плані громадянської історії. Питання ж партійного керівництва розвитком народної освіти на Україні у 1918—1920 рр. ще й досі досліджені недостатньо. Йдеться не лише про особливий історико-партійний підхід до проблеми, а насамперед про предмет дослідження — діяльність Комуністичної партії в галузі народної освіти. У зв'язку з цим назріла потреба у створенні саме такої, спеціальної праці.

Особливу увагу при її підготовці слід приділити вивченню таких питань: роль ЦК РКП(б), В. І. Леніна у розгортанні будівництва радянської системи народної освіти на Україні, у подоланні помилок, допущених у цій справі в республіці у 1919—1920 рр., у боротьбі проти буржуазно-націоналістичних «теорій» та лівацьких перекручень у шкільному будівництві; керівництво ЦК КП(б)У діяльністю Наркомосу УСРР і губернських комітетів партії по створенню в республіці основ радянської єдиної трудової політехнічної школи, професійно-технічної освіти та вищої школи; робота в цьому напрямі губкомів і повіткомів партії, місцевих партійних організацій; піклування КП(б)У про підготовку радянських кадрів для системи народної освіти, залучення на бік Радянської влади старого учительства та працівників вищої школи.

Створення такої праці є важливим і актуальним завданням у світлі висунутої XXV з'їздом КПРС вимоги продовжити роботу по науковому узагальненню всесвітньо-історичного досвіду КПРС.

Г. М. Мельниченко (Київ)

⁶⁷ В борьбе за власть Советов на Украине, К., 1977.

⁶⁸ Історія Української РСР, т. 5, К., 1977, стор. 274—278, 544—551.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ДАЛЬНЕЙШЕЕ ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ ПАРТИИ В КОМУНИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ.

Политиздат Украины,
К., 1976, 315 с.

Питання про керівну роль Комуністичної партії — одне з корінних питань революційного руху і будівництва нового суспільства. Як підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, «Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, наша діяльність на міжнародній арені настійно вимагають безперервного підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах»¹.

Цьому питанню присвячена рецензована праця, підготовлена кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України*. В ній на основі творів класиків марксизму-ленізму, праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, рішень XXV з'їзду партії та інших документів КПРС комплексно висвітлюються об'єктивні і суб'єктивні фактори зростання керівної ролі партії в умовах зрілого соціалізму, показано керівну, спрямовуючу і організуючу роль КПРС, ленінського Центрального Комітету, практичну діяльність партії у справі розв'язання економічних завдань будівництва комунізму, розвитку соціально-класової структури нашого суспільства, зміцнення його

єдності. У книзі розповідається також про зростання ролі КПРС у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, про міжнародне значення досвіду Комуністичної партії.

Авторський колектив переконливо показав, що зростання керівної ролі КПРС є об'єктивною закономірністю процесу становлення і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації, результатом цілеспрямованої діяльності мас. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, Комуністична партія не тільки пізнає закони суспільного розвитку, а й вміло їх застосовує в практиці комуністичного будівництва.

Широко використовуючи матеріали XXV з'їзду КПРС та інші партійні документи, авторський колектив на великому фактичному матеріалі показав значення діяльності КПРС, у тому числі й Компартії України, у дальшому зміцненні партії як неодмінної умови підвищення її керівної ролі. «В період зрілого соціалізму, підкреслюють автори праці, життя ще раз переконливо підтвердило висновок про закономірність зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві, показало, що ця закономірність проявляється і реалізується внаслідок взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, наукову основу яких становить марксизм-ленізм — ідеологія нашої партії» (стор. 48).

Значний інтерес викликає четвертий розділ книги, в якому на великому фактичному матеріалі, на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні аналізується національна політика партії, показано значення розв'язання національного питання в нашій країні в період будівництва соціалізму. Тут також характеризується всебічний розквіт націй і народностей нашої багатонаціональної Батьківщини, їх неухильне зближення. Велику роль у процесі дальшого зближення націй і народностей Союзу РСР, зміцненні їх братерського співробітництва, зазначають автори, відіграють ідеологічна діяльність партії, інтернаціональне виховання радянських людей, рішуча боротьба, яку проводять всі місцеві партійні організації з пережитками минулого в свідомості і поведінці трудящих мас. Важливе місце в рецензованій книзі відводиться

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 73.

* Авторський колектив: кандидати історичних наук, доценти Е. Я. Безпалко, В. Ф. Бяков, В. М. Кривенко, А. В. Лихолат, М. Д. Лошкар'єв, проф. Г. М. Мултих, кандидати історичних наук В. С. Плясовських, Н. В. Пода, Ф. Д. Приміський, М. О. Снітчук, д-р істор. наук, проф. М. Ф. Хорошайлов (керівник авторського колективу), д-р істор. наук, проф. В. А. Чирко.

висвітленню діяльності партії щодо підвищення ролі масових організацій — Рад, профспілок, комсомолу. При цьому підкреслюється, що більш високий рівень соціальної зрілості розвинутого соціалізму викликає необхідність дальшого розвитку й удосконалення взаємодійосин КПРС з державними і суспільними організаціями, посилення партійного керівництва ними. Авторський колектив з наукових позицій, на великому фактичному матеріалі показує, що зростання значення Комуністичної партії в розвинутому соціалістичному суспільстві не знижує, а, навпаки, підвищує роль масових організацій трудящих. Партійне керівництво масовими організаціями виступає в ролі діючого засобу розвитку соціалістичної демократії, зміцнення зв'язку партії з народними масами. Нова Конституція СРСР ще вище підносить значення Рад, профспілок, комсомолу в житті радянського суспільства.

Зростання керівної ролі партії проявляється в одній з найважливіших галузей комуністичного будівництва — в сфері духовного життя радянського суспільства. В праці підкреслюється, що в умовах розвинутого соціалізму роль партійного керівництва духовним життям радянського народу зумовлюється необхідністю практичного здійснення однієї з головних цілей будівництва комунізму — всебічного розвитку особи, а також посилення впливу духовного процесу на розв'язання дедалі зростаючих завдань комуністичного будівництва.

Висвітлюючи заходи, вжиті КПРС на сучасному етапі щодо виховання гармонійно розвинутої особи, автори показують зростаючу роль партії в розвитку теорії марксизму-ленінізму — наукової основи політики партії, справи комуністичного виховання. Особливу увагу авторський колектив приділив аналізу ідейно-виховної діяльності КПРС, яка в процесі комуністичного будівництва дедалі збагачується, набуває комплексного характеру, є засобом формування високих моральних якостей радянських людей, розвитку соціалістичного способу життя.

Суспільство розвинутого соціалізму — це суспільство багатоти і різноманітної духовної культури. В праці висвітлюються найважливіші риси політики КПРС у розвитку культури зрілого соціалізму, підкреслюється, що основою успіхів у цій галузі, як і в інших, є наукове керівництво КПРС культурним процесом. В ході комуністичного будівництва зростає роль партії в розвитку народної освіти, в збільшенні і поширенні духовних багатств, залученні народних мас до культурної творчості. Матеріал, зміщений в книзі, викриває наклепи буржуазних ідеологів і ревізіоністів на соціалістичний спосіб життя. В праці узагальнено великий досвід керівництва КПРС народною освітою, літературою і мистецтвом, показано змістовну діяльність партійних організацій по удосконаленню

роботи культурно-освітніх установ, розвитку засобів масової інформації, розкрити заходи партійних організацій, спрямовані на зближення і взаємозбагачення національних культур.

Роль партії проявляється не тільки в різних сферах життя радянського суспільства, а й у глибокому впливові її політики на хід світового розвитку, яка визначається цілями будівництва комунізму і є поєднаною класовою, інтернаціоналістською, глибоко миролюбною, спрямованою на створення сприятливих міжнародних умов для справи побудови комунізму в нашій країні, на зміцнення братерського єднання країн соціалістичної співдружності, на підтримку робітничого і національно-визвольного руху, на зміцнення миру і безпеки народів, на утвердження принципів мирного співіснування між державами різних соціальних систем.

У рецензованій праці ґрунтовно висвітлено значення історичних рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, заходів, вжитих Центральним Комітетом партії, по виконанню Програми миру, в справі розрядки міжнародної напруженості і зміцнення миру. Міролюбна політика КПРС знаходить глибоке визнання всіх чесних людей планети, переконливо свідчить про те, що соціалізм і мир невід'ємні. Автори також глибоко аналізують міжнародне значення досвіду КПРС у будівництві комуністичного суспільства, показують вплив цього досвіду на хід світової історії.

Отже, аналізуючи процеси, що свідчать про дедалі зростаючу роль КПРС у суспільному розвитку, в будівництві комунізму, автори не обмежилися розглядом окремих сторін в діяльності партії, а взяли за об'єкт свого дослідження всю сукупність основних проблем, що їх розв'язує партія на сучасному етапі, переконливо показали, що керівна роль КПРС в умовах зрілого соціалізму характеризується глибокою, масштабністю, має комплексний, загальний характер.

Рецензована праця не позбавлена і деяких недоліків. Зокрема, в ній не досить повно висвітлені питання, пов'язані з зростанням керівної ролі КПРС у державному будівництві, з розширенням соціалістичної демократії. Хоч це питання в книзі і розглядається, проте відсутність спеціального розділу не дала змоги авторам всебічно показати зростання ролі КПРС у розвитку загальнонародної держави. У праці трапляються недосить чіткі формулювання. В окремих випадках автори захоплюються описанням досягнень у різних сферах життя нашої країни і недостатньо висвітлюють роль партійного керівництва.

На нашу думку, авторам слід було б значно більше звернути уваги на розкриття суб'єктивних факторів зростання керівної ролі КПРС.

Зазначені недоліки не знижують значення рецензованої праці, яка за своїм змістом, за науково-методологічним та ідейно-

теоретичним рівнем, глибиною аналізу проблеми є важливим науковим виданням, теоретична, політична і практична цінність якого зумовлює її значення як корисного посібника для науковців, пропагандистів.

партійного і радянського активу, всіх, хто вивчає історію нашої ленінської партії.

В. Ф. Шевченко (Київ),

В. К. Палишко (Київ)

**ПРОМЫШЛЕННОСТЬ
И РАБОЧИЙ КЛАСС
УКРАИНСКОЙ ССР.**

1933—1941 гг.

*Сборник документов
и материалов в двух частях,
изд-во «Наукова думка»,*

К., 1977, ч. 1, 512 с.; ч. 2, 288 с.

Нещодавно у видавництві «Наукова думка» вийшов збірник документів і матеріалів про робітничий клас і розвиток промисловості у 1933—1941 рр.¹ Його підготували Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, а також Інститут історії АН УРСР. Збірник є продовженням публікації документів і матеріалів з цієї теми, розпочатої в 1964 р.²

Упорядники і редактори цього видання³ виявили і обробили 445 документів, що стосуються соціалістичного будівництва в Українській РСР періоду другої і третьої п'ятирічок.

При складанні збірника було використано велике коло джерел. Це, зокрема, матеріали з фондів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-лені-

нізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву народного господарства СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Залучено багато фондів з державних архівів Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Ровенської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей.

Упорядники залучили також матеріали преси. Серед використаних джерел поряд з центральними і республіканськими газетами значне місце належить матеріалам обласних і районних газет. Переважна більшість документів і матеріалів публікується вперше.

У збірник включено також постанови з'їздів ВКП(б) і Компартії України, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Ради Народних комісарів СРСР і Ради Народних Комісарів УРСР, документи ВЦРПС, ВУРПС, в яких розкриваються загальні питання економічної політики Комуністичної партії.

Документи і матеріали рецензованого збірника відбивають розвиток промисловості Української РСР як складової і невід'ємної частини індустрії Радянського Союзу. В них показано виконання місячних, кварталних і річних планів. У збірник увійшли документи, що свідчать про успішне виконання плану 1936 р. по промисловості та кадрах, по капіталовкладеннях (ч. 1, док. № 230), про розвиток важкої промисловості України в роки другої п'ятирічки (ч. 2, док. № 31), основні показники розвитку промисловості Української РСР за 1938 р. (ч. 2, док. № 57) та ін. Цей період характеризувався небаченим розмахом нового промислового будівництва.

Сторінки збірника рясніють повідомленнями про закладку, будівництво та пуск нових заводів і фабрик, шахт і копалень, електростанцій і залізниць (ч. 1, док. №№ 2, 4, 16, 23, 26, 30, 32, 55, 56, 95, 105, 122, 145, 151, 288; ч. 2, док. №№ 6, 14, 35, 83, 93, 101, 105, 121, 132, 157 та ін.), які змінювали економічне обличчя республіки і всієї країни. Ось чому пуск прокатного стану чи домни, початок виробництва на новозбудованому заводі чи шахті перетворювалися на величун подію. У збірнику часто зустрічаються рапорти про початок будівництва, повідомлення про масові мітинги з нагоди пуску того чи іншого об'єкту, привітання керівників Комуністичної партії і Радянської держави.

¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941 гг. Сборник документов и материалов в двух частях, ч. 1. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933—1937 гг.), К., 1977; ч. 2. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период упрочения и дальнейшего развития социалистического общества (1938 — июнь 1941 г.), К., 1977.

² Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), К., 1964; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1966.

³ Упорядники: В. В. Кузьменко, Л. І. Лозенко, В. В. Масловська, А. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Редакційна колегія: П. П. Гудзенко (відповідальний редактор), С. В. Кульчицький, О. Г. Мітюков, А. В. Санцевич.

Так, у ніч на 11 серпня 1933 р. почала працювати перша комсомольська домна металургійного комбінату «Азовсталь» у м. Маріуполі (нині — Жданов), під час пуску якої був присутній перший секретар ЦК Компартії України С. В. Косіор. Наступного дня будівельники рапортували про цю перемогу Центральному Комітетові партії та Радянському уряду (ч. 1, док. №№ 33, 34).

Документи розповідають про підвищення технічного рівня промисловості України, відбивають процес налагодження виробництва нових видів продукції. Так, у серпні 1933 р. колектив Дніпропетровського заводу ім. К. Лібкнехта опанував виплавку високоякісної хромомолібденової сталі (ч. 1, док. № 36), у вересні 1933 р. на Дніпропетровському паровозоремонтному заводі було випущено новий потужний паровоз вітчизняної конструкції (ч. 1, док. № 38). Металургійні заводи ім. Леніна, ім. Ілліча та ім. К. Лібкнехта налагодили випуск труб, які раніше ввозилися з-за кордону (ч. 1, док. № 46). Цікавий матеріал з цього питання наведено у доповідній записці уповноваженому СРСР при РНК УРСР про організацію на заводах України виробництва обладнання замість імпортного (ч. 1, док. № 31).

Випуск нових видів продукції було налагоджено на різних підприємствах республіки: великих і малих, важкої і легкої промисловості, розташованих як у промислових центрах, так і в сільськогосподарських районах. Так, Конотопський електро-механічний завод налагодив серійне виробництво 10 машин для вугільної, деревообробної, харчової та інших галузей промисловості, які раніше імпортувалися з-за кордону (ч. 1, док. № 70). Дніпропетровський завод «Світлофор» на паризькій виставці «Мистецтво і промисловість» одержав золоту медаль за експоновану продукцію — обладнання автоблокування та централізації стрілок і прилади залізничної сигналізації (ч. 2, док. № 100). Значний інтерес становлять статистичні відомості про звільнення СРСР від імпортової залежності за роки другої п'ятирічки (ч. 2, док. № 59).

Документи збірника показують народження у республіці нових галузей промисловості, без яких сьогодні неможливо уявити індустріальне життя республіки. Вони, зокрема, розповідають про початок будівництва у Києві фабрики штучного волокна (ч. 1, док. № 151), роботу тресту «Нафтопромрозвідка» на Полтавщині (ч. 2, док. № 91), народження Львівсько-Волинського вугільного басейну (ч. 2, док. № 115), про будівництво газопроводу Дашава — Львів (ч. 2, док. № 121).

Матеріали рецензованого збірника переконливо свідчать про те, що успіхи в індустріальному розвитку республіки були здобуті завдяки творчій співдружності і взаємодопомозі всіх радянських народів. Так, ленінградський завод «Електросила» у вересні 1933 р. закінчив будівництво тре-

того радянського гідроенергетичного заводу для Дніпровської електростанції (ч. 1, док. 42). В цей же час вальцювальники дніпропетровського заводу ім. Петровського уперше в СРСР освоїли випуск нового профілю рейок на замовлення будівельників Московського метрополітену (ч. 1, док. № 40). Цілком вірно поступив авторський колектив, включивши до збірника матеріали загальносоюзного характеру. Це дає можливість розглядати розвиток промисловості Української РСР на загальносоюзному фоні, уявити її як складову частину індустрії СРСР.

Докладно висвітлено ще одну проблему, якій присвячено збірник, — розвиток робітничого класу. Документи показують зростання кількості робітників України і підготовку робітничих кадрів.

У рецензованому збірнику значне місце займають матеріали про соціалістичне змагання, ізотовські школи, стахановський рух, багатостановне обслуговування тощо. Соціалістичне змагання виступало могутнім засобом зміцнення дружби радянських народів. Шахтарі Донбасу змагалися з нафтовиками Баку (ч. 1, док. № 12), із своїми колегами з Грузії (ч. 2, док. №№ 47, 59). Молодий загін робітничого класу республіки — нафтовики Борислава вступили у змагання з нафтовиками Азербайджану (ч. 2, док. № 142). В збірнику вміщено листи стахановця ХТЗ М. Овечникова ковалю Тбіліського паровозоремонтного заводу Д. Чечинадзе (ч. 1, док. № 210), комсомольців Миколаївського суднобудівного заводу своїм товаришам з ленінградського заводу ім. Орджонікідзе (ч. 1, док. № 249), грузинських гірників шахтарям Донбасу (ч. 2, док. № 59), повідомлення про зустріч стахановців І. Гудова і О. Бусигіна із стахановцями м. Краматорська (ч. 2, док. № 5).

Про зростання політичної активності трудящих свідчать починання робітників республіки, які брали підвищені зобов'язання на честь XVII і XVIII з'їздів ВКП(б) XII і XIII з'їздів КП(б)У, VII і VIII з'їздів Рад СРСР, їх схвалення рішення партії та уряду. Це засвідчує і шефство виробничих колективів над колгоспами МТС, їх допомога трудівникам сільського господарства.

Чималу групу становлять документи і матеріали, які відображають зростання матеріального і культурного рівня трудящих. У збірнику висвітлюються житлове будівництво та благоустрій робітничих селищ Криворіжжя (ч. 1, док. № 126), селища при Київському заводі верстатів-автоматів (ч. 1, док. № 132), нових будинків для металургів і коксовиків м. Маріуполі (ч. 2, док. № 33), лікарні на ХТЗ (ч. 1, док. № 128) тощо.

З інтересом читаються постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У про поліпшення культурного обслуговування гірників Криворізького басейну, культурно-побутовий благоустрій Нікопольського марган-

цевого басейну (ч. 1, док. № 163, 176), повідомлення про художню самодіяльність, роботу клубів, виступи перед робітниками театральних колективів.

Таким чином, цей далеко не повний аналіз змісту двотомного збірника дає можливість зробити висновок, що в ньому з достатньою повнотою висвітлені всі аспекти проблеми. Широкою є й географія збірника як у галузевому, так і територіальному відношеннях. Поряд з документами про важку промисловість вміщено матеріали про легку і харчову. Велика кількість документів показує соціалістичні перетворення в західних областях України — ліквідацію безробіття, націоналізацію і розвиток промисловості, прийом учнів до шкіл ФЗН тощо.

Позитивним є й те, що у збірник включено багато узагальнюючих відомостей як по республіці в цілому, так і по окремих її районах (Донбас, Київ, Харків, Одеса, Чернігів). У документах часто зустрічаються імена видатних діячів Комуністичної партії (Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, П. П. Любченко), робітників-новаторів (О. Г. Стаханов, О. Х. Бусигін, В. П. Дикань, М. Н. Мазай, К. С. Кисляков та ін.), керівників підприємств і трестів (О. Ф. Засядько, І. Т. Тевосян, О. Н. Кузьмін, П. І. Свистун та ін.). На відміну від попередніх видань переважну більшість прізвищ наведено з ініціалами.

Обом частинам збірника передують змістовні вступні статті, додаються примітки, список скорочень, покажчики: географічний, установ, організацій і підприємств, перелік вміщених документів і матеріалів.

Разом з тим збірник не позбавлений не-

доліків. Хоча в багатьох документах йдеться про поліпшення матеріального добробуту робітників, узагальнюючих даних з такого важливого показника, як підвищення заробітної плати, немає. Лише в ряді документів про стахановський рух про це говориться в плані ілюстрації.

Зустрічаються також деякі огріхи. Так, на стор. 70 першої частини говориться про трактори «Комунар» і «Комінтерн» Харківського тракторного заводу. Насправді ці трактори випускав тракторний цех Харківського паровозобудівного заводу. На стор. 71 електростанція «Гізел-Дон» названа чомусь «Дізель-Дон». У примітці № 12 упорядників (ч. 1, стор. 469) вказується, що постанову Ради Праці та Оборони про обов'язкове технічне навчання робітників було прийнято з ініціативи робітників ленинградських заводів «Большевик» і «Красный путиловец». Варто було б відзначити роль у цій ініціативі робітників України. Адже відомо, що одночасно таку ж пропозицію висунув колектив харківського заводу «Світло шахтаря». Її підтримали колективи Миколаївського суднобудівного заводу, «Ленінської кузні» (Київ) та ін. Об'єднана делегація ударників України виступила на пленумі Держплану СРСР, де було схвалено їх пропозицію.

Однак ці зауваження мають другорядний характер і не знижують загальної високої оцінки збірника. Радянські історики, особливо ті, хто досліджує історію робітничого класу, соціалістичного будівництва, одержали корисне й цікаве видання.

В. М. Довгопол (Харків),

А. І. Епштейн (Харків),

Ю. В. Бураков (Львів)

М. М. Лисенко.

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ,

*вид-во «Радянська школа»,
К., 1976, 143 с.*

В рецензованому посібнику висвітлюються марксистсько-ленінські методологічні основи патріотичного виховання молоді на уроках історії, розглядаються прийоми і методи роботи з учнями, спрямовані на формування в них глибоких ідейних переконань та виховання почуття радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

У вступній частині обґрунтовується актуальність теми, аналізується література з проблем патріотичного виховання учнів у загальноосвітній школі, визначається стан вивчення цієї проблеми на сучасному етапі.

Автор зосереджує увагу на необхідності ґрунтовного засвоєння учнями основоположних понять марксистсько-ленінської теорії про вітчизну і патріотизм. Зроблено критичний аналіз право- і лівоопортуністичних, а також ревізійоністських перекручень вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про ставлення робітничого класу до вітчизни і патріотизму. Розкрито основні риси ленінської теорії про класову суть вітчизни, дано розгорнуту характеристику процесу оволодіння учнями основ вчення В. І. Леніна про радянський патріотизм.

У книзі простежується, як на уроках історії у 4—6 класах ефективно формуються у підлітків початкові уявлення про вітчизну і патріотизм. Викликає інтерес пропонує автором система творчих завдань, завдяки якій учні уже в 4-му класі успішно оволодівають першими уявленнями про зміст слів «вітчизна» і «патріотизм».

Автор показав прийоми роботи вчителя з учнями, спрямовані на формування у

школярів патріотичних переконань. На матеріалах курсів історії стародавнього світу та середніх віків, в яких висвітлюється боротьба народів проти іноземного гноблення, автор показав зростання народного патріотизму та його класовий характер.

Значне місце приділено роботі вчителя по формуванню в учнів поняття «вітчизна» відповідно до лєнінської характеристики її основних рис. Розкриваються методи цієї роботи при вивченні курсів історії СРСР і нової історії, зокрема, прийоми залучення конкретного матеріалу з історії буржуазних революцій в Європі та Америці для показу патріотичних почуттів народних мас і класової обмеженості буржуазного патріотизму. М. М. Лисенко розповідає про послідовну роботу вчителя з учнями по формуванню в їх свідомості почуття ненависті до експлуататорів і співчуття до експлуатованих народних мас і насамперед до пролетаріату як носія народного патріотизму.

Автор розкриває прийоми формування у старшокласників глибоких переконань і почуття радянського патріотизму. У посібнику даються рекомендації щодо організації самостійної роботи учнів над такими творами В. І. Леніна, як «Робітничий клас і національне питання», «Про національну гордість великоросів» та ін.

З метою посилення творчої самостійної роботи учнів по формуванню патріотичних переконань у ході вивчення історії СРСР радянського періоду і більш раціональної організації цієї справи педагогам пропонується розроблена автором текстова таблиця, в якій визначено основні риси поняття «вітчизна». В іншій таблиці показано, як краще сформувані в учнів розуміння су-

ті ідейних переконань і почуття радянського патріотизму, його дієвості. На жаль, автор недостатньо розкрив методику користвання цими таблицями на уроках історії.

У посібнику дано аналіз прийомів і методів раціонального використання педагогом конкретних фактів про революційні і бойові традиції Комуністичної партії і радянського народу в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудову соціалістичного суспільства, за свободу і незалежність рідної країни у роки Великої Вітчизняної війни. Розкриваються шляхи патріотичного виховання учнів на матеріалі розвинутого соціалістичного суспільства, в умовах дальшого зцінення дружби народів СРСР, зростання керівної ролі КПРС, створення нової історичної спільності людей — радянського народу.

З усіх курсів і тем автор рекомендує вчителю історії політичну і художню літературу, яка б сприяла більш глибокому засвоєнню понять даної проблеми.

Бажано було б приділити більше уваги методичній розробці питань поєднання навчання і виховання на уроці з позакласною роботою, пошуковою діяльністю учнів, що забезпечує ефективність виховного процесу.

На жаль, обсяг книги не дозволив автору дати більш широкі рекомендації щодо вивчення ряду питань даної проблеми.

Проте згадані зауваження не впливають на високу оцінку рецензованого посібника, який допоможе вчителям історії формувати риси радянського патріотизму у підростаючого покоління.

В. П. Фарфоровський (Київ)

Е. С. Кулябко.

ЗАМЕЧАТЕЛЬНЫЕ ПИТОМЦЫ АКАДЕМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА,

*изд-во «Наука»,
Л., 1977, 227 с.*

Рецензована книга О. С. Кулябко, авторки, яка вже стала відомою своїм науковим доробком у розв'язанні питань вищої освіти в Росії XVIII ст., відкриває ще одну важливу й цікаву сторінку з історії вітчизняної науки і вищої школи. В ній розповідається про вихованців першого університету в Росії, створеного при Академії наук у Петербурзі в 1725 р. Важливість і доцільність праці полягає в тому, що про історичних діячів XVIII ст. у зв'язку з віддаленістю часу частково втрачені або досі ще не знайдені відомості біографічного та іншого характеру. Саме тому слід вітати вихід у світ рецензованої

монографії, в якій зібрано і впорядковано матеріали, що стосуються навчання і подальшої роботи перших студентів згаданого навчального закладу. Про високий науковий рівень дослідження О. С. Кулябко свідчить солідна джерельна база, що забезпечила ґрунтовність положень і висновків, зроблених автором.

У праці вміщено 38 коротких біографічних нарисів про випускників академічного університету. З них п'ятеро були вихідцями з України: Я. П. Козельський, Г. В. Козницький, В. І. Крамаренков, М. М. Мотоніс, І. Г. Туманський. Згадується також син полкового писаря А. Горленко та ін. Автор навела чимало нових фактів з їхнього життя, наукової, викладацької і громадської діяльності, значно доповнила характеристики багатьох вихованців. Крім того, уточнені окремі моменти біографій, зокрема, дати народження і смерті В. Ф. Зуєва, документально підтверджено соціальне походження О. Я. Поленова.

Біографічній частині книги передую короткий вступ, у якому дано узагальнюючу характеристику діяльності академічного університету та умов розвитку вищої школи в Росії. У праці ґрунтовно висвітлюється роль видатного російського вченого М. В. Ломоносова в організації навчання в академічному університеті. Його піклування про молоде покоління, допомога знайти себе справляли великий вплив на формування тогочасної інтелігенції.

Вихованці університету, як видно з монографії, виступали, так би мовити, першопрохідцями у багатьох важливих галузях науки і культури. Вони були авторами наукових праць і перших підручників, перекладачами, брали участь в академічних експедиціях по вивченню географії, природних ресурсів Росії тощо. Це свідчить про те, як справедливо підкреслює автор, що академічний університет не «був лише фікцією», як про нього писав буржуазний історик Д. А. Толстой (стор. 18).

Книга у дохідливій формі знайомить читачів з науковими пошуками і досягненнями вихованців університету. Так, Б. М. Меншуткін є автором праці з історії хімічної лабораторії М. В. Ломоносова; М. Софронов написав дисертацію «Міркування про застосування безперервних дробів для знаходження квадратних і біквадратних коренів», схвалено провідним німецьким вченим Л. Ейлером. За визначенням академіка В. І. Смирнова, дослідження М. Софронова випереджало деякі наукові теорії його сучасників за кордоном (стор. 19). В. І. Крамаренков підготував працю «Про початок, перемену і збільшення в Росії рудокопної справи і гірничих заводів», яка і до нашого часу зберегла наукову цінність як джерело з історії гірничої справи в нашій країні (стор. 118—119). Таких прикладів можна наводити багато. Визнанням заслуг російських науковців було обрання І. І. Лєпєхіна членом Берлінського товариства дослідників природи, С. Я. Румовського — членом Стокгольмської королівської Академії наук.

Важливу роль випускники названого навчального закладу відіграли і в розвитку вищої освіти. Наприклад, у Московському університеті, заснованому в 1755 р., працювали учні М. В. Ломоносова — М. М. Поповський, А. О. Барсов, П. Я. Яремський та ін. Загалом наукова, педагогічна, перекладацька робота вихованців академічного університету дістала в монографії високу позитивну оцінку, що цілком справедливо. Це, безперечно, дало змогу авторів назвати їх гідними представниками ломоносовських традицій. Автор висловлює тверду переконаність щодо оцінки Г. В. Козицького та М. М. Мотоніса, називаючи першого виразником

просвітительських ідей М. В. Ломоносова (стор. 176), а другого — видатним діячем просвітительства (стор. 209). Дійсно, їхня діяльність об'єктивно сприяла розповсюдженню літератури, знань, розвитку суспільної думки. Проте світогляд цих діячів ще недостатньо досліджений. О. С. Кулябко, спеціально не вивчаючи цього питання, деякою мірою апіорно відносить згаданих осіб до просвітителів, ставлячи їх нарівні з Я. П. Козельським. Тут знову ж таки залишається не з'ясованим питання про просвітительство як буржуазну ідеологію і просвітительство як рух передової інтелігенції за поширення науки і культури. Отже ці питання чекають на свого дослідника.

Зрозуміло, в праці, присвяченій не одній, а багатьом особам, за обсягом не можливо дати всебічну характеристику кожному, але все-таки автор в більшості випадків охарактеризував їхні нахили, праці, взаємні стосунки. О. С. Кулябко через персональні характеристики відтворила важливий етап розвитку культури і освіти в Росії.

Даючи позитивну оцінку дослідженню, потрібно вказати й на окремі недоліки. У книзі дещо звужене заключення, хоча сама тема і представлений матеріал дають можливість для більш широких узагальнень і висновків. Невідомо, яким принципом керувалася О. С. Кулябко, виділяючи серед інших лише 38 вихованців академічного університету. Допущені також окремі неточності. Так, Київська академія називається духовною (стор. 196), тоді як вона стала офіційно так називатися з 1819 р. Я. П. Козельський, вказується в праці, народився в сім'ї «наказного радника», а потрібно — «наказного сотника» (стор. 89).

Рецензована монографія привертає увагу не лише тим, що несе в собі певну суму нових відомостей про вихованців академічного університету, а й постановкою багатьох питань, які ще потребують вивчення.

Слід зазначити, що при дальшому дослідженні цієї теми є велике поле діяльності для українських істориків. Так, наприклад, не описаними залишаються сторінки життя і діяльності на Україні М. М. Мотоніса, який повернувся з Петербурга близько 1775 р., І. Г. Туманського, який у 1761 р. одержав диплом, підписаний М. В. Ломоносовим, а потім займався розповсюдженням книг у Глухові, В. І. Крамаренкова на посаді голови Харківської цивільної палати та ін.

Отже, О. С. Кулябко на основі синтезу відомих і знайдених нею біографічних даних створила цікаву працю, яка принесе користь широкому колу читачів, зокрема, науковцям.

Н. А. Шун (Київ)

А. Н. Кирпичников.
ВОЕННОЕ ДЕЛО НА РУСИ
 В XIII—XV вв.,

Ленинградское отделение изд-ва «Наука»,
 Л., 1976, 104 с.

Рецензована монографія доповнює серію праць А. М. Кирпичникова «Древнерусское оружие», яка складається з чотирьох книжок, що вийшли у 1966—1972 рр. (див. рецензію — «УІЖ», 1975, № 1, стор. 147—148). Але вона є цілком самостійним дослідженням розвитку військової справи на Русі періоду монгольського поневолення. Як не дивно, військово-технічна культура стародавньої Русі у другій половині XIII—XV ст. вивчена набагато слабше, ніж у XI—XII ст. Автору рецензованої праці вдалося заповнити цю прогалину. Він зібрав і дослідив близько 1000 предметів озброєння, а також численні літописні, графічні та інші джерела, що належать до 1250—1525 рр. Це дало йому можливість зробити дуже важливий висновок — зброярське виробництво на Русі в той період не лише не занепало, а й розвивалося, іноді навіть інтенсивніше, ніж за часів Київської держави. Це свідчить про виняткову життєстійкість народу, який майже 250 років успішно боровся з найбільш небезпечним за всю його середньовічну історію ворогом, що прийшов зі сходу, а також з агресорами із заходу — німецькими, шведськими, польськими та угорськими феодалами.

Вчені, які досліджували історію Русі XIII—XV ст., нерідко писали про «монгольський період» російської історії, про орієнтацію російського військового мистецтва. Автор рецензованої книжки зумів переконливо довести, що аж до кінця XV ст. у військовій справі стародавньої Русі зберігалися успадковані від Київської держави «руський лад», «руський звичай».

У розділі «Огляд загальних явищ військової справи другої половини XIII—XV ст.» порівнюється розвиток військової справи на території Галицько-Волинської і Новгородської Русі. А. М. Кирпичников звернув увагу на одночасність таких явищ, як дуже раннє зародження піхоти, масовий перехід до будівництва кам'яних фортифікаційних споруд і значний розвиток металевого пластинчастого обладунку. XIV — першу половину XV ст. він характеризує як період технічного й культурного відродження Русі, що яскраво було доведено під час битви на Куликовому полі у 1380 р. Татаро-монголи поступово, нерідко в результаті великих чи малих поразок, мали можливість переконатися у деяких перевагах руського озброєння і спорядження, а багато чого навіть запозичили. Автор вперше в існуючій спеціальній літературі наводить приклади такого запозичення.

Велику увагу приділено характеристиці озброєння другої половини XIII—XV ст. Автор детально описує зброю тих часів — списи, рогатини, сулиці, сокири, бердиші, мечі, шаблі, булави, обушки та перначі. Предметом спеціального вивчення стали всі типи захисного обладунку — шоломи, шишаки, панцирі та кольчуги, щити, спорядження вершника та його бойового коня. Не спиняючись тут на конкретних цікавих висновках, зроблених А. М. Кирпичниковим, зазначимо, що він звертає увагу на спадковість і чітко простежує строгий зв'язок між формами озброєння XII ст., а також досліджує нововведення, особливо помітні у захисному обладунку, шпорах та мечях. При цьому автор з'ясував, що в XIV ст. виробили руських майстрів — щити, частини захисного обладунку, а, можливо, навіть і шаблі та шишаки були поширені і на території Польщі, Литви, у військах Лівонського ордену і мали певний вплив на становлення в ряді сусідніх країн загальнобалтійського комплексу озброєння. Тепер, безумовно, можна сподіватися на появу нових знахідок, які підтвердять провідну роль таких центрів, як Москва, Новгород, Псков, Твер, Смоленськ у розвитку європейського зброярського мистецтва, тактики бою та фортифікації.

У праці комплексно розглядаються і питання будівництва укріплень, тактики їх облоги й захисту. По-новому трактується співвідношення бойових дій у полі та біля фортець, обґрунтовується висновок про те, що з XII ст. існував особливий вид наступального бою за міста. Вперше розглядаються приклади кам'яного фортечного будівництва на Русі, починаючи з XI ст. Під час польових досліджень автору пощастило знайти у Старій Ладозі залишки однієї з найдавніших у Східній Європі кам'яних фортець часів середньовіччя, закладення якої датуються 1114 р. Ця знахідка відкрила нові можливості для вивчення оборонного містобудівництва. Велика увага приділяється археологічним відкриттям, зробленим в останні роки експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, у роботі якої брав участь сам автор. Під час розкопок було виявлено невідомі раніше укріплення часів Новгородської республіки. Всі ці матеріали істотно змінюють наші уявлення про масштаби і розмах кам'яного фортечного будівництва в давньоруських містах.

У розділі «Метальна облогова техніка» докладно описуються самостріли, що з'явилися на Русі в XII ст., подається типологія накопечників арбалетних стріл. Ретельно описано цілком зруйновану часом каменеметальну «артилерію», яка в XII—XIII ст. давала змогу різко активізувати штурм міст. Зазначимо, що виготовлені за кресленнями автора каменеметальні машини довели свою ефективність. Вони зараз демонструються в експозиції Ві-

ськово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку в Ленінграді.

У розділі «Вогнепальна зброя в початковий період її розвитку» досліджується виникнення пороку та гармат. Автор з'ясовує питання про форми і типи ранніх гармат та рушниць. Слід відзначити важливість ретроспективного виділення гармат XV ст. в численних, більш пізніх описах міського «наряда». Автору, крім того, пощастило знайти кілька невідомих раніше зразків гармат і ручної вогнепальної зброї, показати спільні риси у розвитку артилерії у Східній і Західній Європі. Детально описано нові для періоду зрілого середньовіччя формування, такі, як гармаші, пищальники, «вогняні стрільці». Як відомо, поява артилерії викликала революцію в різних галузях військової справи. У зв'язку з цим позначається її дедалі більший вплив на військову архітектуру. З часу появи перших гармат, робить висновок автор, пройшло не менше сторіччя, перш ніж набула поширення фортифікація, цілком пристосована для проти-

дії новій зброї. Сподіваємося, що цей висновок покладе край давній суперечці архітекторів і зброезнавців про початок істотного впливу військової техніки на оборонні споруди.

Рецензована книжка при великій насиченості фактичним матеріалом в цілому написана логічно й дохідливо, добре ілюстрована.

Є в праці, проте, й окремі недоліки. По-перше, це занадто велике коло питань, що в ній розглядаються, і дискусійність багатьох її положень. По-друге, автор не завжди чітко підкреслює особливості військової справи північно-західних князівств. Інколи недостатньо враховується вплив феодалної роздрібленості на розвиток військової справи.

Але це не впливає на високу оцінку праці А. М. Кирпичникова, що є прекрасним завершенням величезної роботи по вивченню озброєння та військової справи на Русі часів раннього феодалізму та феодалної роздрібленості.

Є. В. Черненко (Київ)

VII КОНГРЕСС КОМИНТЕРНА
И БОРЬБА ЗА СОЗДАНИЕ
НАРОДНОГО ФРОНТА В СТРАНАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ И
ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ,

изд-во «Наука»,
М., 1977, 375 с.

Наукова розробка і висвітлення історії Комінтерну — міжнародної організації, що об'єднувала комуністичні партії світу у боротьбі проти реакційних намірів імперіалізму, проти фашизму і війни, за демократичну єдність і згуртування всіх миролюбних сил, за національне визволення і соціальний прогрес людства, узагальнення досвіду стратегії і тактики світового комуністичного руху мають велике теоретичне, політичне і наукове значення. Не випадково історія Комінтерну, зокрема, рішення його VII конгресу були і залишаються ареною гострої ідейної боротьби. Вони всіляко фальсифікуються апологетами імперіалізму, ревізіоністами усіх мастей і відтінків.

Серед публікацій, присвячених VII конгресові Комінтерну і боротьбі комуністичних партій різних країн за здійснення його лінії, значний науковий інтерес являє рецензована праця, підготовлена авторським колективом Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР*.

* Редакційна колегія: А. Х. Клеванський, І. І. Костюшко, К. К. Шириня.

Перед авторами рецензованої монографії, у якій досліджується період «бурхливих тридцятих років», що характеризувався надзвичайною складністю міжнародної обстановки та внутріполітичного життя в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, стояло нелегке завдання — розглянути процес розробки Комуністичним Інтернаціоналом нової політичної лінії в умовах наростання небезпеки з боку сил агресії і реакції та її здійснення в конкретно-історичних національних умовах кожної з країн даного регіону, а також узагальнити досвід боротьби комуністичних партій Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії за створення союзу демократичних сил у боротьбі проти фашизму, імперіалізму та війни, за демократизацію суспільно-політичного ладу. Треба відзначити, що авторський колектив з цим завданням успішно справився. У відповідності з історичною правдою у монографії відображено як національні модифікації міжнародної стратегії і тактики єдиного робітничого та народного фронту, так і характерні риси загальних закономірностей розвитку світового комуністичного руху у згаданий період.

У першому розділі докладно аналізуються процес ускладнення міжнародної обстановки наприкінці 20-х — на початку 30-х років, соціально-економічні та політичні наслідки світової економічної кризи 1929—1933 рр., подається широка, багатопланова панорама соціальних конфліктів, розгортання класової боротьби,

зрушень, що відбулися як на міжнародній арені, так і всередині країн Центральної та Південно-Східної Європи. Помітне загострення соціальних, національних і міждержавних суперечностей у країнах даного регіону з різним ступенем інтенсивності виявило тенденції їх правлячих кіл до встановлення диктатур фашистського типу (Хорті — в Угорщині, Пілсудського — в Польщі, короля Олександра — в Югославії і т. д.). Причому, підкреслюють автори, існував тісний взаємозв'язок між цими тенденціями і приходом Гітлера до влади в Німеччині, після чого фашизм став реальною світовою небезпечкою.

У рецензованій праці докладно характеризується ставлення різних соціальних груп та політичних партій цих країн до політичних подій, викривається розкольніцька діяльність реформістських лідерів соціал-демократії, які, відстоюючи лінію співробітництва з експлуататорськими класами, всіляко перешкоджали досягненню єдності дій з комуністами. Численні факти, наведені в монографії, переконливо свідчать, що єдиною організованою політичною силою, здатною успішно боротися проти війни і фашизму, були комуністичні партії, які діяли в різних умовах: легальних (Чехословаччина), напівлегальних (Греція), нелегальних (Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Югославія).

Як відзначається в монографії, Комінтерн разом з ВКП(б) та компартіями інших країн ще на початку 30-х років почав наполегливі пошуки шляхів об'єднання трудящих мас для організації відсічі фашизму. Необхідність мобілізації робітничого класу, всіх трудящих проти наступу реакції й фашизму та небезпеки війни висунула завдання подолання існуючих на той час сектантських уявлень серед деяких діячів комуністичного руху. Це стосується, зокрема, недооцінки ними значення єдності дій комуністичних партій та профспілкових організацій проти фашизму і боротьби трудящих за загальнодемократичні права. Авторі дослідження відзначають велику історичну роль дискусій, що проводились у підготовчих комісіях Виконкому Комінтерну напередодні VII конгресу, підкреслюючи, що процес вироблення нових рішень являв собою колективну творчість. Водночас у праці яскраво висвітлено ініціативну роль Георгія Дмитрова у розробці нової стратегічної лінії, активну участь у цій роботі представників ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну, керівників братніх партій країн та Комінтерну.

Аналізуючи дискусії в Комінтерні, в яких взяли участь і представники компартій країн Центральної й Південно-Східної Європи, автори книги вказують, що при цьому вони набували цінного досвіду розв'язання всіх основних проблем антифашистської тактики і особливо характерних для більшості країн цього регіону питань залучення селянських мас до боротьби проти фа-

шизму, а також ставлення до селянських та дрібнобуржуазних партій (стор. 80). Комуністичні партії, підкреслюється в рецензованій монографії, наприкінці 1934 — на початку 1935 р. підходили до надзвичайно важливого висновку про необхідність вироблення загальнодемократичної платформи революційної боротьби, яка в своїй першій фазі мала бути народною, антифашистською революцією при провідній ролі робітничого класу, а згодом стати прямим шляхом до наступного стратегічного етапу — соціалістичної революції.

У книжці детально висвітлюється боротьба компартій країн Центральної та Південно-Східної Європи за маси, за єдність демократичних сил. Авторі показують складний, непрямолінійний процес подолання застарілих сектантських та догматичних уявлень у ході вироблення нової стратегії і тактики робітничого руху, простежують тісний взаємозв'язок набутого компартіями даного регіону досвіду боротьби з успіхами, досягнутими компартіями Франції та Іспанії у ході виборів до парламентів та створення єдиного робітничого фронту.

Аналіз формування політики антифашистської єдності в цей період є вагомим внеском в історіографію досліджуваного питання. Досвід, нагромаджений братніми партіями і узагальнений керівництвом Комінтерну, ліг в основу нової стратегічної орієнтації. Вперше в радянській історіографії у книжці (і в цьому, на нашу думку, її головне досягнення) так детально, на конкретному матеріалі розглянуто вклад компартій країн Центральної і Південно-Східної Європи в розробку стратегії і тактики комуністичного руху на VII конгресі Комінтерну, а також ґрунтовно висвітлено питання боротьби за втілення його рішень у життя в конкретних умовах кожної країни.

Другий і третій розділи рецензованої праці присвячено історичним рішенням VII конгресу Комінтерну та їх реалізації у ході боротьби за створення єдиного робітничого та широкого народного фронту в 1936—1939 рр. Тут слід відзначити насамперед, що автори чітко розкрили зміст і суть історичного повороту в комуністичному русі всередині 30-х років, його причини, джерела і значення для дальшої діяльності Комінтерну та його секцій. На прикладі багатьох країн у книжці показується, що рішення VII конгресу Комінтерну впливали не тільки із змін в тактиці комуністичного руху, викликаних загрозою фашизму і війни, а що ці рішення являли собою довготривалу стратегічну лінію. Вона впливала із всебічного глибокого аналізу монополістичної стадії капіталізму на першому етапі його загальної кризи, відображала характерні риси для періоду зближення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм.

Особлива увага приділяється в цих розділах основним напрямкам нової стратегії

міжнародного комуністичного руху, її конкретизації стосовно окремих країн. Висуваючи головним лозунгом народного фронту боротьбу за антифашистську демократичну республіку, відзначається в монографії, компартії країн Центральної і Південно-Східної Європи дотримувалися гнучкої тактики широкого згуртування всіх антифашистських сил, у тому числі й опозиційних блоків буржуазних та дрібнобуржуазних партій (Польща, Румунія, Угорщина, Югославія). Автори підкреслюють, зокрема, виняткове значення здійснюваних комуністами пошуків союзу з дрібнобуржуазними та селянськими партіями — Стронніцтвом людовим у Польщі, землеробським народним союзом у Болгарії, Хорватською селянською партією в Югославії, аграрною партією в Греції тощо. Яскраво показано дієвість різних форм виступів, що використовувалися комуністами у боротьбі за створення народного фронту, зокрема таких, як «народні маніфестації», «маніфестації друзів і прихильників народного фронту», «дні братерського єднання» (в Чехословаччині) та інші.

У монографії висвітлюється величезна роль, що її відігравала в діяльності компартій країн Центральної та Південно-Східної Європи політика боротьби за відвернення нової світової війни, на захист СРСР, аналізуються завдання і хід цієї боротьби в країнах регіону залежно від політичної обстановки, яка склалась. У книзі підкреслюється значення популяризації комуністичними партіями миролюбної зовнішньої політики СРСР, його досягнень у галузі господарського і культурного будівництва.

Охарактеризувавши Комінтерн як організацію, діяльність і методи роботи якої відповідали певному етапові формування й розвитку міжнародного комуністичного руху, автори монографії дали конкретну і переконливу відсіч різного роду фальсифікаторам, які намагаються перекувати значення Комінтерну в історії комуністичного руху, представити його як чужорідну силу, що нібито нав'язувала компартіям свої настанови та підпорядковувала їх «руці Москви».

Факти і приклади з історії компартій країн Центральної та Південно-Східної Європи, наведені у рецензованій праці, повністю спростовують подібні наклепницькі вигадки.

У дослідженні зроблено важливі висновки про те, що хоча в той час в силу ба-

гатьох об'єктивних і суб'єктивних причин не вдалося зупинити наступ фашизму і війни, саме настанови VII конгресу Комінтерну сприяли створенню під час другої світової війни міцного ґрунту для співробітництва антифашистських сил, яке після розгрому фашизму відіграло важливу роль у перемозі нового суспільного ладу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

Багатий досвід спільних дій, набутий міжнародним робітничим рухом після VII конгресу Комінтерну, ліг в основу нових форм єдності, так необхідних у наші дні для успішної боротьби проти імперіалізму і реакції, за мир і соціальний прогрес.

Високо оцінюючи рецензовану працю, необхідно водночас відзначити, що у викладі матеріалу спостерігається деякий схематизм. Книжка виграла б, якби автори докладніше висвітлили питання про участь трудящих країн регіону в міжнародних кампаніях солідарності проти приходу фашизму до влади в Німеччині, за визволення і врятування Г. Димитрова і його соратників, Е. Тельмана та інших німецьких антифашистів, у всесвітньому русі солідарності з героїчною боротьбою іспанського народу проти фашистських заколотників та німецько-італійських інтервентів напередодні другої світової війни, у масовому антивоєнному русі, в антивоєнних та антифашистських міжнародних та національних конгресах, комітетах і організаціях. Як відомо, ці масові рухи сприяли підготовці умов до створення єдиного антифашистського народного фронту.

Історіографічні відомості, географічний та іменний покажчик, безумовно, підвищили б науковий рівень монографії.

Окремі незначні недоліки не знижують значення рецензованої праці, в якій на високому науковому та ідейно-політичному рівні висвітлюються актуальні проблеми стратегії і тактики комуністичного руху, аналізуються форми і методи боротьби компартій країн Центральної та Південно-Східної Європи за створення єдиного робітничого і народного фронту в один з найбільш складних періодів історії людства. Витримавши перевірку часом, ідеї та уроки VII конгресу Комінтерну і сьогодні мають важливе значення для теоретичної і практичної діяльності комуністичних та робітничих партій.

Б. М. Забарко (Київ),

В. О. Нерод (Київ)

А. А. Шев'яков.

**СОВЕТСКО-РУМУНЬСЬКІ ВІДНОСИНИ
І ПРОБЛЕМА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
БЕЗОПАСНОСТІ. 1932—1939.**

изд-во «Наука»,
М., 1977, 382 с.

Боротьбі Радянського Союзу за збереження миру, проти фашистської агресії в передвоєнні роки присвячено ряд колективних та індивідуальних праць. Проте ще не всі аспекти цієї великої і складної проблеми повністю розроблені. Автор рецензованої книги зробив спробу комплексно висвітлити радянсько-румунські відносини в 1932—1939 рр.

В основу рецензованої монографії покладено твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС, міжнародного комуністичного руху. О. О. Шев'яков широко використав також матеріали радянських і румунських архівів, збірники документів, праці радянських істориків, періодичну пресу. Спираючись на цей багатющий матеріал, автор показує діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовану на відвернення воєнної бурі, що насувалася у Європі. Зокрема, О. О. Шев'яков висвітлює зусилля Радянського Союзу по нормалізації міждержавних відносин з королівською Румунією, показує важливість цих стосунків для справи миру на європейському континенті, розкриває класову суть небажання правлячих кіл Румунії встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом, що продовжувалося аж до 1934 р., аналізує позицію румунського уряду в період італійської агресії в Ефіопії, громадянської війни в Іспанії, аншлюсу Австрії, чехословацької кризи і мюнхенської змови, радянсько-англо-французьких переговорів у 1939 р.

Монографія охоплює досить широке коло питань і аспектів розглядуваної автором проблеми, дослідження якої він доводить до початку другої світової війни. Від дня свого народження, підкреслюється у вступній частині монографії, Радянська держава прагнула до мирного співіснування з усіма країнами капіталістичної системи. Імперіалістів Заходу і Японії це не влаштовувало. Істотну роль в антирадянській політиці головних імперіалістичних держав відіграли правлячі кола королівської Румунії, яка при їх підтримці на початку 1918 р. захопила Радянську Бессарабію, а потім — Північну Буковину.

У монографії наводяться конкретні факти про те, що Анганта, задовольнивши основні територіальні домагання румунської правлячої еліти, планувала використати Румунію як знаряддя своєї політики на Сході Європи або на Балканах з метою забезпечення імперіалістичних інтересів Лондона і Парижа. В 1922 р. королівська Румунія відмовилася взяти участь у Московській конференції по роззброєнню, зі

рвала Варшавську (1921 р.) і Віденську (1924 р.) радянсько-румунські конференції по врегулюванню політичних і територіальних суперечок між СРСР і Румунією, не підписала в 1932 р. радянсько-румунський **дакт** про ненапад.

У першому розділі «Радянсько-румунські відносини в зв'язку з укладенням пактів про ненапад і лондонських конвенцій про визначення агресора (1932—1933 рр.)» автор показав, що ВКП(б) і Радянський уряд робили все можливе для того, щоб добитися перетворення Східної Європи і всього європейського континенту в район міцного миру, плідного співробітництва між державами на основі принципів мирного співіснування двох соціально протилежних систем, у фактор стабільності і взаєморозуміння.

Велику увагу в монографії приділено проблемі нормалізації відносин СРСР з Румунією та іншими країнами Центральної і Південно-Східної Європи. Це питання розкривається в тісному зв'язку із зовнішньополітичними діями Союзу РСР на варті миру і європейської безпеки, із зростанням міжнародного авторитету нашої країни. У книзі підкреслюється, що рішення урядів Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії й Албанії про встановлення з Радянським Союзом дипломатичних відносин було викликане насамперед високим міжнародним авторитетом Країни Рад, а також піднесенням її економічної могутності (стор. 133). Воно було викликане одночасно і напруженим міжнародним становищем, що склалося на той час в Європі. Все це і привело до відновлення перерваних у 1918 р. дипломатичних відносин між Країною Рад і Румунією. Радянський уряд бачив у відновленні дипломатичних відносин можливість використання ще одного важелю в боротьбі за збереження миру в Європі. Саме тому, як це переконливо показано в рецензованій праці, він зробив ряд кроків, спрямованих на те, щоб створити клімат довір'я між СРСР і Румунією.

Окремий розділ монографії присвячений боротьбі Радянського Союзу за колективну безпеку, аналізу радянсько-румунських переговорів про підписання пакту взаємодопомоги в 1934—1936 рр. На основі численних документів автор викриває дії румунської реакції, яка всіляко намагалась обмежити рамки співробітництва з нашою країною, неодноразово відхиляла пропозиції Країни Рад про дальше дипломатичне і політичне зближення та спільні акції, спрямовані на створення системи колективної безпеки у Південно-Східній Європі, протидіяла укладенню пакту взаємодопомоги з СРСР у 1936 р.

Проблема розвитку відносин між Союзом РСР і Румунією в передвоєнні роки була в центрі уваги внутрішньої боротьби в останній. Щоб глибше показати цю боротьбу, автор використав документи, які свідчать про те, що фронтальний на-

ступ внутрішньої реакції навіть проти не-сміливих намірів міністра закордонних справ Румунії Н. Тітулеску встановити союзницькі відносини з СРСР ішов у повній синхронності з цілями німецького імперіалізму. Німецька дипломатія розгорнула активну діяльність у Бухаресті, щоб зрівнати будь-які кроки Румунії в справі досягнення тих чи інших угод з Радянським Союзом, спрямованих на зміцнення миру в Південно-Східній Європі (стор. 183).

Автор показує, що з вини офіційного Бухареста встановлення торговельно-економічних і культурних зв'язків між СРСР і Румунією натрапляло на величезні труднощі (стор. 165). Проте, незважаючи на це, сам факт їх налагодження мав значний вплив на нейтралізацію тієї неприязні до Країни Рад, яку румунські правлячі кола створювали протягом попередніх років.

У четвертому розділі книги йдеться про радянсько-румунські відносини в період аншлюсу Австрії, чехословацької кризи і мюнхенської змови. Автор розглядає перебіг фашистських держав до відкритої експансії, аналізує діяльність СРСР в авангарді політичної і дипломатичної боротьби проти агресії Німеччини та Італії. Показано позицію Румунії й інших країн Центральної та Південно-Східної Європи в період італо-німецької інтервенції в Іспанії.

Румунія, Польща, Чехословаччина і союзні з ними країни, йдучи в іспанському питанні за Англією і Францією, не підтримали пропозицій Радянського Союзу, в яких передбачалося вжити дійових заходів, спрямованих на те, щоб присікти італо-німецьку агресію (стор. 223). Зовсім по-іншому поступили демократичні сили країн Центральної і Південно-Східної Європи. З Румунії, Чехословаччини, Польщі, Югославії, Болгарії нелегально, переборюючи великі труднощі, які чинили уряди цих країн, вони відправили в Іспанію сотні і тисячі комуністів, демократів, щоб в рядах інтернаціональних бригад республіканської армії взяти участь у боях проти сил міжнародного фашизму.

Радянський Союз доклав багато зусиль на захист республіканської Іспанії, використовуючи все можливе для викриття фашистських агресорів, а також англо-французьких «миротворців», мобілізуючи цим самим світову громадську думку проти фашизму (стор. 223—229).

Показуючи зміцнення політичних зв'язків Румунії з буржуазною Польщею і гітлерівською Німеччиною, автор рецензованої праці наголошує, що тактика поведінки румунських політиків щодо Країни Рад деякий час залишалась такою ж, як і раніше, але їх конкретні дії мали вже зовсім інший характер, порівнюючи з двома першими роками після встановлення дипломатичних відносин. З кінця 1936 р. правителі Румунії на чолі з Каролем II і главою національно-ліберального уряду Г. Татареску на-

магалися відновити співробітництво з рядом держав на антирадянській основі.

Взятий Румунією курс на співробітництво з фашистськими державами виключав можливість збереження румуно-радянських відносин на тому рівні, на якому вони були в 1935—1936 рр. Антирадянщина, що лягла в основу зовнішньополітичного курсу Бухареста, привела, як правильно підкреслюється в монографії, до ще більшої ізоляції Румунії на міжнародній арені, істотно сприяла зміцненню імперіалістичних позицій гітлерівської Німеччини, завдала великої шкоди загальній справі миру в Європі і зрештою поставила під загрозу національний суверенітет самої Румунії. Проти цієї політики правлячих кіл Румунії відкрито виступили прогресивні сили країни на чолі з Комуністичною партією, яка боролася за об'єднання всіх патріотичних сил проти фашизму, закликала уряд укласти політичний і військовий союз з Радянським Союзом. Однак тодішні правителі Румунії залишилися глухими до цих закликів (стор. 280—283).

Предметом дослідження заключного розділу монографії стали радянські пропозиції про колективні заходи боротьби з фашистською агресією, аналіз московських переговорів СРСР, Англії і Франції в 1939 р. і позиції Румунії.

Рецензована книга завдає відчутного удару по зовнішньополітичних «концепціях» довоєнної румунської історіографії і опусах румунської реакційної еміграції в післявоєнний час, які переспівуються на сторінках «праць» ряду реакційних істориків ФРН, Англії, США, Франції та деяких інших країн Заходу. Автор аргументовано викриває фальсифікації західною буржуазною історіографією миролюбної зовнішньої політики Країни Рад, радянсько-румунських відносин міжвоєнних років. Як відомо, західні буржуазні історики і публіцисти, а також реакційні румунські політики, які залишили свою країну і осіли в країнах Заходу, намагаються принизити зусилля СРСР у досліджуваний період довести встановлення дружніх відносин з Румунією та іншими сусідніми і несусідніми країнами Європи. Вони замовчують роль Країни Рад у боротьбі за збереження миру, проти наростаючої небезпеки фашистської агресії.

Рецензована праця і наведені в ній історичні факти та документи переконливо спростовують твердження фальсифікаторів, їх брехливі видумки щодо зовнішньої політики нашої країни, сприяють утвердженню історичної правди.

Високо оцінюючи загалом монографію О. О. Шев'якова, хочемо висловити й деякі зауваження щодо її змісту. В рецензованій праці ряд питань висвітлено фрагментарно. Шкода, також, що автор не використав матеріали державних архівів Української РСР, зокрема, Чернівецької та Закарпатської областей і Молдавської

РСР. Документи цих архівів дали б змогу авторові повніше висвітлити ряд аспектів досліджуваної проблеми.

В цілому ж рецензована монографія вносить серйозний вклад у розроблення і дослідження радянсько-румунських відносин

під кутом зору проблем європейської безпеки у міжвоєнний період.

І. Т. Лісевич (Київ),

І. І. Марінеску (Москва),

Г. В. Марченко (Ужгород)

В. Чередниченко.

АНАТОМІЯ ЗРАДИ.

УКРАЇНСЬКИЙ

**БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ —
ЗНАРЯДЯ АНТИРАДЯНСЬКОЇ
ПОЛІТИКИ ІМПЕРІАЛІЗМУ,**

*К., Політвидав України,
1978, 334 с.*

В умовах переходу людства від капіталізму до соціалізму імперіалістична реакція докладає відчайдушних зусиль, щоб перешкодити процесові революційного перетворення світу. З цією метою вона вдається до засобів, розрахованих на роздріблення і роз'єднання передових рухів сучасності. Серед знарядь, за допомогою яких стратеги історично приреченої соціальної системи намагаються здійснити свої задуми, широко використовується буржуазний націоналізм — антипод пролетарського інтернаціоналізму.

Радянська дослідницька література вже має ряд праць, присвячених критичному аналізу ролі і місця націоналізму в політиці імперіалістичної буржуазії. В. П. Чередниченко поставив за мету — викрити реакційну діяльність емігрантських угруповань українських буржуазних націоналістів на конкретному історичному матеріалі, що стосується досить великого відрізка часу — від закінчення громадянської війни до наших днів.

Вже початковий період діяльності українських націоналістичних банкрутів за кордоном свідчить, що, незважаючи на свою поразку, вони й не думали складати зброї, а марили про чергові авантюри проти радянського народу й відповідно проводили перегруповання своїх пошарпаних рядів. Головним призвідником цієї перебудови, відзначається в книзі, стали імперіалістичні держави, які виношували нові інтервенціоністські плани щодо нашої країни і в зв'язку з цим збирали під свою опіку різні антирадянські елементи, в тому числі й буржуазних націоналістів. Саме з цих груп, як свідчать документи, на території ряду країн Західної Європи створювалися різні військові та напіввійськові формування.

У рецензованій праці розкрито не тільки організаційний бік перебудови ландскнехтів міжнародної реакції відповідно до її нової тактики, а й «переоцінку цінностей», яка відбулася у сфері «дейного» ар-

сеналу контрреволюціонерів. При цьому слушно зауважується, що ця «модернізація» проходила в умовах поглиблення кризи українського буржуазного націоналізму, позбавленого соціальної опори в масах і, отже, змушеного йти по лінії посилення реакційності своєї ідеології. У межах визначеної теми автор монографії спиняється на таких явищах, як запозичення у фашистів расистських доктрин, ідей чорносотенного месіанізму, концепцій псевдонаукової геополітики. В книжці акцентується увага на класовому характері ідеологічних настанов буржуазного націоналізму, їх підпорядкуванні класовій меті монополістичного капіталу — ліквідувати соціалістичний лад у Радянській країні і реставрувати панування експлуататорів. Ілюстрацією до цього положення є настирливі заклики до «поширення» націоналізму «на Схід». «Ми мусимо, — цитується одна з таких заяв, — про це завжди пам'ятати й відповідно до того укладати наші геополітичні студії» (стор. 27).

Особливо велику увагу автор приділяв викриттю діяльності націоналістичних організацій під час їх служби німецькому фашизму. Верхівка гітлерівської Німеччини покладала значні надії на буржуазно-націоналістичні організації, які стали додатком найбільш реакційних сил німецького імперіалізму. В. П. Чередниченко викриває способи і шляхи включення контрреволюційних емігрантських груп у механізм підготовки фашистської агресії, спекуляції навколо маячної ідеї про створення націоналістичної «держави» на українських землях. Галас щодо «самостійності» використовувався — і це доводиться в книжці на конкретних прикладах — лише для того, щоб закамфлювати загарбницькі зазіхання гітлерівської кліки — відірвати Україну від Радянського Союзу і водночас до кінця утилізувати зусилля націоналістичних маріонеток в антирадянських акціях. У монографії наводяться докази того, що емігрантські націоналістичні організації вже через своє становище сателітів абверу, гестапо та інших шпигунсько-репресивних служб третього рейху не могли розраховувати на підтримку так званих «державницьких аспірацій».

В. П. Чередниченко переконливо показує, що і самі націоналістичні ватажки ставилися до гасла «самостійної України» як до вимушеної гри, щоб тримати в омані «мужу» і маніпулювати нею для одержання особистих вигід. Потай вони брали

активну участь у підготовці для своїх гітлерівських зверхників конкретних пропозицій щодо поневолення і пограбування України. Це, зокрема, підтверджується цитуванням у книзі листом П. Скоропадського, направленим у гестапо, штаб-квартиру нацистської партії та імперську рейхсканцелярію. У листі екс-гетьман відверто заявляв, що Україна в разі загарбання фашистською Німеччиною «повинна, природно, на всі часи зберегти свій сільськогосподарський характер» (стор. 95—96). У цьому фашистські лакеї вбачали запоруку зв'язків України з рейхом.

Звернення автора до подій другої світової війни особливо актуальне, оскільки на Заході досі ще не перевелися «специ», які силкуються перекутити історичну правду, зобразити націоналістичні банди якимись «незалежними» формуваннями. У рецензованій праці неспростовно доводиться, що збройні формування з числа українських буржуазних націоналістів були прямим породженням німецько-фашистського режиму. В ній показано, як за наказом шефа абверу Канариса в складі диверсійного полку «Бранденбург» з оунівців було організовано легіони «Нахтігаль» і «Роланд». За подобою цих легіонів незадовго перед віроломним нападом на Радянський Союз гітлерівці створили й так звані «похідні групи ОУН», на які покладалося завдання допомагати окупантам встановлювати «новий порядок» на українських землях.

Значний інтерес становлять наведені В. П. Чередниченком факти про діяльність так званої «української повстанської армії» (УПА). Автор викриває спроби нинішніх фальсифікаторів у США та деяких інших капіталістичних країнах змалювати УПА мало не «антинімецькою силою». Документи, які аналізуються в монографії, свідчать, що її створення було справою рук німецько-фашистської воєщини.

Не маючи нічого спільного з інтересами українського народу, націоналісти, однак, робили й досі роблять спроби узурпувати право виступати від його імені. Справжнє ставлення до них трудящих України, які ще в буремному 1917 р. викинули на смітник історії націоналістичну контрреволюцію, добре відоме. Рецензована монографія доповнює цей аспект теми свідченнями самих українських буржуазних націоналістів. Ступивши на радянську землю, прислужники третього рейху, ще раз наочно переконалися, що український народ не змінив своєї думки про них. Очолені комуністами трудящі маси рішуче піднялися на боротьбу проти окупантів та їхнього охвістя. Люди, які опинилися на тимчасово окупованій території, зустрічали прибулих в обозах фашистської армії націоналістів ненавистю і презирством. В одному з приватних листів гітлерівський диверсант піп Огієнко писав: «Люди злі, дивляться на нас вороже..., називають фашистами, шпиками, співниками Гітлера...» (стор. 126).

Важливим аспектом дослідження є також викриття гітлерівської політики геноциду. Автор показав, що буржуазні націоналісти та їхні організації обрали саме цю злочинну політику і були винуватцями масових кривавих злодіянь проти мирного населення.

Окремий розділ монографії присвячено діяльності буржуазних націоналістів у повоєнний час. Вони активно включилися в «холодну війну», яку розпочали імперіалістичні кола США і Великобританії. Автор описує картину націоналістичного терору в таборах «переміщених осіб», гарячкових заходів спецслужб по вербуванню недобитків фашистського режиму до шпигунсько-розвідувальних шкіл, закидання агентів з числа оунівців на територію України для проведення підіривних акцій. Але тактика зрадників та їх хазяїв і на цьому етапі могла мати один фінал — крах.

Як відомо, буржуазні націоналісти активно вдаються до ідеологічних диверсій. Автор відзначає, що цей вид «психологічної війни», зигзаги її антирадянської спрямованості, масштаби і форми зумовлюються відповідними маневрами імперіалізму на міжнародній арені. В цьому зв'язку звертається увага на антикомуністичну спрямованість пропагандистських кампаній, до яких залучаються емігрантські провокатори.

Питання про діяльність буржуазних націоналістів як ворогів розрядки міжнародної напруженості автор розкрив на прикладах спілкування буржуазно-націоналістичних організацій з різними загонами реакції. «Приятелями» українських буржуазних націоналістів, підкреслюється в рецензованій праці, зарекомендували себе екстремісти з ультрарішавих, профашистських угруповань, ті, хто вперто намагається трактувати міжнародні відносини крізь призму збанкрутілих догм «холодної війни».

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що обрана структура рецензованого дослідження в цілому відповідає завданням, які поставив перед собою його автор в історично-проблемному плані. Щоправда, окремі параграфи перевантажено аналогічними прикладами, а текст подекуди має описовий характер. Зважаючи на те, що в книжці охоплено широкий діапазон питань, для орієнтації читача (тим більше, що монографія призначена не лише для фахівців) варто було подати хоча б стислий історіографічний огляд.

Зазначені недоліки проте не впливають на загальну позитивну оцінку праці В. П. Чередниченка, що є результатом ретельного вивчення численних публікацій, а також архівних документів, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Вона, безперечно, сприятиме справі аргументованого викриття українського буржуазного націоналізму як зброї імперіалістичної реакції.

✎ М. Варварцев (Київ)

Хроніка та інформація

НАРАДА В ПРЕЗИДІЇ АН УРСР З ПИТАНЬ ЕФЕКТИВНОСТІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

6 вересня ц. р. у Президії Академії наук Української РСР відбулася нарада директорів та секретарів первинних партійних організацій установ Секції суспільних наук АН УРСР.

З доповіддю про завдання колективів інститутів секції по дальшому посиленню ефективності досліджень відповідно до постійно зростаючих вимог у справі дальшого розвитку суспільних наук з боку ЦК КПРС та ЦК Компартії України виступив Президент АН УРСР, член ЦК КПРС Б. Є. Патон. Він відзначив, що настанови партії мають конструктивний характер і вказують на недостатній відповідно до наявних можливостей академічних установ Секції суспільних наук рівень ефективності наукових досліджень.

Дійсно, в системі Академії наук Радянської України працює численний загін висококваліфікованих суспільствознавців, об'єднаних у 13 інститутських колективах. Чисельність співробітників науководослідних установ Секції суспільних наук неухильно зростає. Лише з 1969 р. по 1978 р. кількість працівників тут збільшилася на 18,5% і нині становить понад 2700 чол. Нещодавно створено нову установу — Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Значною мірою поліпшився якісний склад співробітників Секції суспільних наук. Тут загалом працює 48 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, великий загін докторів і кандидатів наук різних галузей знань. На потреби інститутів Секції суспільних наук щороку витрачається близько 10 млн. крб., чимало інших матеріальних засобів, у тому числі сучасних обчислювальних машин, необхідних для проведення досліджень та узагальнення їх результатів.

Інститути секції, відзначив доповідач, проводять значну роботу по розробці актуальних наукових проблем, але в ній, на жаль, не завжди добре визначається стратегія наукового пошуку. Життя вимагає підготовки глибоких праць з проблем теорії та методології різних галузей знань. З кожним новим етапом суспільного розвитку зростає потреба у науковому осмисленні актуальних економічних, соціально-політичних, ідеологічних та міжнародних проблем. Як підкреслював у своєму виступі перед працівниками та слухачами Академії суспільних наук при ЦК

КПРС член Політбюро, секретар ЦК КПРС М. А. Суслов, розв'язання конкретних соціально-економічних проблем і збагачення духовного потенціалу суспільства значною мірою залежать від глибини висновків і обґрунтованості рекомендацій суспільних наук, від дальшої активізації всього фронту наукових досліджень. Партія вимагає від суспільствознавців глибокого, ретельного аналізу найновіших процесів розвитку суспільства зрілого соціалізму: його продуктивних сил, економічних і соціальних відносин, усіх форм свідомості. При цьому особливо важливо, використовуючи марксистсько-ленінську методологію, досліджувати характерні тих процесів і явищ внутрішнього й міжнародного життя, з якими ми раніше не зустрічалися¹.

Особливу роль у координації досліджень в галузі суспільних наук АН УРСР відведено координаційним радам. Проте вони не завжди виявляють належної активності у цій справі. Необхідно активізувати їх діяльність, зокрема, в системі наукових узагальнень, накреслити заходи по поліпшенню організації справи координації наукових досліджень.

У доповіді Б. Є. Патона, а також у виступах академіка І. К. Білодіда, академіків АН УРСР І. І. Лукінова, Б. М. Бабія, В. І. Шинкарука, д-ра істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуфора — директорів інститутів: мовознавства, економіки, держави і права, філософії, історії йшлося про усвідомлення зростаючих вимог, що постають перед колективами співробітників інститутів. Кожний науковець-суспільствознавець повинен внести свій особистий вклад у справу дальшого розвитку радянської науки, посилити відповідальність за доручену справу.

У виступах віце-президента АН УРСР акад. АН УРСР П. Т. Тронька та зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудича відзначалося, що в розроблених заходах мають бути відображені найбільш важливі питання перспектив і стратегії наукових досліджень. Необхідно належно підготуватися до відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією, 40-річчя возз'єднання західних об-

¹ Див.: «Радянська Україна», 2 вересня 1978 р.

ластей України в єдиній Українській Радянській республіці. В 1983 р. у Києві передбачається проведення IX Міжнародного конгресу славістів, що потребує від учених, зокрема істориків, найретельнішої наукової підготовки до нього. Слід зосередити зусилля колективів на розробці на високому ідейно-теоретичному рівні наукових досліджень відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС. Це — не тільки почесна місія, а й високий партійний і громадянський обов'язок кожного наукового колективу республіки.

На нараді наголошувалося на необхідності посилювати тісні зв'язки усіх під-

розділів наукових установ, відділів, проблемних груп з відповідними міністерствами і відомствами, готувати для них узагальнюючі матеріали з метою їх врахування у практичній діяльності, допомагати музеям, учбовим закладам у налагодженні науково-дослідної роботи.

Суспільствознавці республіки повинні боротися за якісно новий підхід до повсякденної, творчої, добре продуманої і організованої роботи, яка забезпечить гідний вклад учених у зростаючий розвиток суспільних наук.

П. П. Панченко (Київ)

XXVII НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ СРСР І НДР У КИЄВІ

19—21 вересня 1978 р. у Києві відбулась XXVII наукова конференція Комісії істориків СРСР і НДР на тему: «Фашизм і неофашизм. Історія і сучасність». У роботі конференції взяла участь делегація істориків з Німецької Демократичної Республіки на чолі з директором Центрального інституту історії АН НДР, головою німецької секції Комісії істориків СРСР і НДР академіком Х. Бартелем.

Делегацію радянських істориків, до складу якої ввійшло понад 40 учених із Москви, Києва, Ленінграда, Дніпропетровська, Львова, Томська, Вологди та інших міст Радянського Союзу, очолив начальник Інституту воєнної історії МО СРСР, голова радянської секції Комісії істориків СРСР і НДР, чл.-кор. АН СРСР генерал-лейтенант П. А. Жилін.

У роботі конференції взяли участь відповідальні працівники ЦК КПРС і ЦК СЄПН Є. Ф. Сопін та Д. Ленц.

На конференції були присутні також відповідальні працівники ЦК Компартії України, заст. голови Київського міськвиконкому Ради народних депутатів Г. М. Менжерес, консул НДР у Києві К. Квятковські та представники наукової громадськості столиці України.

Вступним словом конференцію відкрив віце-президент Академії наук УРСР, акад. АН УРСР П. Т. Тронько, який відзначив, що Комісія істориків СРСР і НДР, створена в 1957 р., внесла значний вклад у викриття ідеології і практики фашизму як у минулому, так і на сучасному етапі.

Учасникам конференції було зачитане привітання Президії Академії наук СРСР, підписане віце-президентом АН СРСР, акад. П. М. Федосєєвим. В привітанні підкреслювалося, що обговорювана на конференції проблема викликає великий науковий і політичний інтерес. «Історія нагадує нам: фашизм — це війна. Не мож-

на допустити, щоб людство пережило ще більш страшну трагедію, ніж під час другої світової війни. Відвернути воєнну небезпеку, не допустити відродження фашизму — священний обов'язок кожного ученого». З привітанням від істориків Німецької Демократичної Республіки виступив акад. Х. Бартель.

На конференції з привітанням також виступив член Радянського комітету ветеранів війни, член бюро Київської міської секції комітету ветеранів війни, акад. АН УРСР М. В. Пасічник.

На пленарному засіданні від радянської сторони з доповіддю «Розгром фашизму в другій світовій війні і боротьба проти неофашизму в післявоєнний період» виступив чл.-кор. АН СРСР П. А. Жилін. Доповідач підкреслив, що завдання істориків соціалістичних країн — не просто узагальнити, а й зробити надбання широким масам досвід боротьби з фашизмом уроки другої світової війни, постійно викривати сутність неофашизму. Від німецької сторони з доповіддю «Про фашистські післявоєнні концепції в світлі нових документів» виступив зав. сектором Центрального інституту історії АН НДР, проф., д-р В. Шуман.

Конференція продовжила свою роботу на засіданнях у двох секціях. Перша секція з проблеми «Від появи фашизму в Німеччині до краху гітлерівської диктатури в 1945 р.» проходила в приміщенні Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Роботу секції очолювали зав. відділом Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков і проф. Академії суспільних наук при ЦК СЄПН, д-р Г. Лоцек. На секції з доповіддю «Виникнення німецького фашизму і початок антифашистської боротьби в 1919—1923 рр.» виступив заст. голови радянської секції

Комісії, д-р істор. наук Д. С. Давидович. З повідомленнями виступили: проф., д-р Г. Локек — «Критика визначення сутності фашизму в сучасній буржуазній історіографії»; д-р істор. наук Г. С. Філатов — «Сутність італійського фашизму»; д-р істор. наук П. Ю. Рахшмір — «Критика буржуазної історіографії генезису німецького фашизму»; д-р К. Госвайлер — «Фашизм і робітничий клас»; д-р істор. наук С. П. Пожарська — «Еволюція франкістського режиму»; канд. істор. наук Б. М. Туполев — «Ідеологічні попередники німецького фашизму»; д-р Д. Ланге — «Праві соціал-демократичні лідери про характер фашистської диктатури»; д-р істор. наук М. І. Семиряга — «Фашизм і расизм»; д-р Г. Кюніх — «Незаконне оперативне керівництво КПН антифашистською боротьбою в Німеччині в 1943—1944 рр.»; д-р істор. наук О. Я. Манусевич — «Про характер і особливості санацийного режиму в Польщі»; д-р К. Петцольд — «Фашистський терор і буржуазія»; д-р істор. наук І. М. Кулинич — «Про діяльність Національного Комітету «Вільна Німеччина»; чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков — «Антифашистська боротьба слов'янських народів у роки другої світової війни»; У. Адам — «Культура проти фашизму»; д-р істор. наук А. Н. Мерцалов — «Критика антикомуністичної доктрини тоталітаризму»; канд. істор. наук А. С. Зав'ялов — «Про антифашистську діяльність Вільгельма Піка»; д-р істор. наук О. О. Ржешевський — «Американо-нацистські відносини в роки другої світової війни» та ін.

На другій секції, яка працювала в приміщенні Інституту історії АН УРСР, обговорювалася проблема «Неофашизм і боротьба демократичних сил на чолі з комуністичними партіями проти фашистської загрози». Засідання секції проходили під керівництвом директора Інституту історії АН УРСР д-ра істор. наук, проф. Ю. Ю. Кондуфора і ветерана антифашистського руху проф., д-ра В. Бартеля. З доповіддю «Деякі проблеми праворадикалізму і неофашизму в ФРН» виступив проф. Йенського університету, д-р М. Вайсбеккер. З повідомленнями виступили: проф., д-р В. Бартель — «Боротьба комуністів і миротлюбних сил проти неофашистської ідеології, політики терору»; д-р істор. наук А. Б. Давидсон — «Про фашистські тенденції в сучасній політиці реакційних режимів на африканському континенті»; д-р Е. Лаббор — «Про роль антифашизму в боротьбі народних мас проти ремілітаризації ФРН»; д-р істор. наук Я. С. Драбкін — «Радянська військова адміністрація в Німеччині і демократизація Східної Німеччини»; канд. істор. наук С. Р. Сухоруков — «Радянська історична література про неофашизм у ФРН»; канд. істор. наук Л. О. Безименський —

«Особливості розвитку неофашизму в ФРН у 70-х роках»; д-р істор. наук О. С. Бланк — «Антифашистська боротьба прогресивних сил ФРН на сучасному етапі»; канд. істор. наук А. Б. Чернов — «Західнонімецькі профспілки в боротьбі проти неофашизму»; канд. істор. наук Р. Г. Кашин — «Деякі аспекти сучасної американської історіографії фашизму»; канд. істор. наук В. І. Кусков — «Неофашизм і бундесвер».

У доповідях і наукових повідомленнях підкреслювалося, що тема, яка обговорювалася на конференції, не втратила своєї актуальності з розгромом гітлерівського нацизму. Виступаючі наголошували, що фашизм як соціальне явище не відійшов у минуле, про що свідчать події в Чилі, Південній Африці та інших державах. Активізація фашизму тісно пов'язана з новою хвилею антикомунізму, наклепницькою кампанією проти СРСР та інших соціалістичних країн, яку розгорнув імперіалізм, посиленням гонки озброєнь у країнах капіталу, що ведеться під прикриттям міфу про «радянську загрозу». Грунт для відродження фашизму створюють військово-промисловий комплекс США, мілітаристські та реваншистські кола НАТО. Активізація крайньої реакції стимулюється рішенням правлячих кіл США про виготовлення нейтронної бомби і крилатих ракет.

На заключному пленарному засіданні виступив ветеран антифашистського руху, колишній керівник повстання в'язнів Бухенвальду проф. Вальтер Бартель, який палко закликав учасників конференції викривати фашизм і неофашизм, вести постійну боротьбу проти нього.

Учасники конференції одностайно прийняли заяву проти загрози неофашизму, в якій говориться: «Комісія істориків СРСР і НДР, глибоко усвідомлюючи відповідальність перед марксистською історичною наукою, керуючись інтересами зміцнення дружби між народами, буде і далі невпинно проводити лінію на викриття злочинної суті фашизму у всіх його проявах, на згуртування і зміцнення єдності всіх людей доброї волі, які виступають за поглиблення процесу розрядки, за міцний мир у всьому світі».

На об'єднаному засіданні обох секцій Комісії істориків СРСР і НДР були підбиті підсумки роботи конференції й ухвалено рішення: XXVIII наукову конференцію Комісії істориків СРСР і НДР, присвячену проблемі «НДР і соціалістична співдружність», провести у вересні 1979 р. в Радянському Союзі.

Учасники конференції відвідали Українське товариство дружби, культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Інститут історії АН УРСР, побували на прийомі в Генеральному консульстві НДР в Києві. Генеральний консул Р. Рошер поздоровив учасників XXVII наукової конференції з успішним завершенням ро-

боти конференції і побажав присутнім дальших успіхів у розробці актуальних питань історичної науки.

Учасники конференції поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну і вінок на могилу Невідомого солдата, що знаходиться в парку Вічної слави.

Історики НДР та Москви ознайомилися з історичними місцями та новобу-

довами Києва і Чернігова, а також відвідали музеї і могилу Т. Г. Шевченка у Каневі.

Історики з Німецької Демократичної Республіки виступили з лекціями у вищих навчальних закладах, на фабриках і заводах м. Києва.

В. М. Міщенко (Київ)

VIII МІЖНАРОДНИЙ З'ЇЗД СЛАВІСТІВ

З 3 по 9 вересня 1978 р. у м. Загребі (СФРЮ) проходив VIII міжнародний з'їзд славистів. За традицією з'їзди славистів проходять по черзі в одній із слов'янських країн. Славистика, що включає дослідження з історії, мови, літератури й культури слов'янських народів, стала однією з важливих ланок світової науки. На слов'янських мовах розмовляє третина населення Європи. Та славистикою займаються не лише у слов'янських, а й у багатьох інших країнах. Про це, зокрема, свідчило і представництво на VIII міжнародному з'їзді славистів, на який прибули делегати з 25 країн. На з'їзд було заявлено 1500, а представлено 947 доповідей і повідомлень з різних галузей мови, літератури, історії та інших суспільних наук. Радянські вчені виступили з 56 доповідями і повідомленнями у різних секціях.

З'їзд відкрив голова Міжнародного комітету славистів югославський вчений Братско Крефт. З вітальною промовою виступив Голова Радянського комітету славистів і заступник Голови міжнародного комітету славистів відомий вчений-славист акад. М. П. Алексєєв. Він же виступив з доповіддю на пленарному засіданні про творчість геніального письменника Росії Льва Миколайовича Толстого, 150-річчя з дня народження якого відзначало в цей час все прогресивне людство. Тематика, пов'язана з життям та творчістю Л. М. Толстого, стала однією з провідних у роботі з'їзду. Йй було присвячено близько 100 доповідей і повідомлень, в яких вчені з багатьох країн розкривали світову велич сина російської землі.

На історичній секції було виголошено 43 доповіді і повідомлення, а також близько 30 виступів у дискусіях. Радянські історики зробили 11 доповідей і повідомлень, понад 10 виступів у дискусіях.

За тематикою доповідей і повідомлень домінуючими у програмі історичної секції були питання слов'янського етногенезу, формування слов'янських народностей, національно-визвольної боротьби південних слов'ян у XIX ст., історія славистики (до XX ст.). Значно менше була пред-

ставлена історична проблематика новітнього часу. Тут основними доповідачами виступили радянські вчені. В плані нещодавнього відзначення 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, що справила величезний вплив на розвиток революційно-визвольної боротьби слов'янських народів і створення ряду незалежних слов'янських держав, принципово важливе значення мали представлені радянськими вченими колективні доповіді: «Великий Жовтень і боротьба трудящих слов'янських країн за демократичний мир, незалежність і соціальний прогрес» (В. В. Зеленін, А. Х. Клеванський, О. Я. Манусевич), з якою виступив В. В. Зеленін, та «Криза буржуазної демократії у західних і південних слов'янських країнах (міжвоєнний період)» (Л. Б. Валєв, І. І. Костюшко, М. М. Сумарокова), виголошена д. і. н. Л. Б. Валєвим. Значний інтерес у присутніх викликала також виголошена заст. директора Інституту історії СРСР АН СРСР д. і. н. В. П. Шерстобитовим колективна доповідь «Соціально-етнічні процеси у слов'янських народів СРСР» (В. П. Шерстобитов, А. В. Ніконов). У ній доповідач переконливо показав, що соціально-етнічні процеси у слов'янських народів СРСР (росіян, українців, білорусів) в умовах соціалізму розвиваються на основі лєнінських принципів інтернаціоналізму, братерської дружби і взаємодопомоги, що дозволяє всім націям і народностям, слов'янським і неслов'янським, у рівній мірі реалізовувати переваги соціалізму, федеративного державного устрою, в усіх галузях їх національного життя. Саме ці принципи, наголосив промовець, забезпечили розквіт усіх націй і народностей Радянського Союзу.

В плані розкриття історії слов'янської солідарності важливе значення мала проблематика бойової співдружності слов'янських народів у роки другої світової війни, їх спільної боротьби проти фашизму, за національну незалежність, демократію і соціалізм. Цій важливій тематиці були присвячені дві цікаві доповіді вчених із соціалістичних країн проф. М. Каспера

(НДР) — «Боротьба лужицьких сербів проти фашистської політики пригнічення і слов'янська солідарність» та Ф. Гейла з ЧССР — «Революційне завершення національно-визвольної боротьби в період другої світової війни». Важливе методологічне значення у цьому плані мала представлена з'їздові, але не виголошена за відсутності доповідача, доповідь чл.-кор. АН УРСР д. і. н. В. І. Клокова — «Бойова співдружність слов'янських народів у другій світовій війні».

Як відомо, окремі буржуазні вчені намагаються спотворити справжні мотиви слов'янської солідарності у минулому і особливо у роки другої світової війни. Про це, зокрема, свідчить зміст виголошеної на з'їзді доповіді представника Франції В. Фішери, в якій її автор стверджував, що нібито Радянський Союз у своїх відносинах з слов'янськими країнами напередодні і в роки другої світової війни наслідував традиції панславізму і буцімто використовував ідеї слов'янської солідарності у своїх зовнішньополітичних цілях. Ці фальсифікаторські концепції аргументовано спростували у своїх виступах радянські вчені акад. О. Л. Нарочницький, д. і. н. Л. Б. Валєв, а також болгарський вчений чл.-кор. БАН, проф. Н. Тодоров, проф. з НДР М. Каспер. Вони переконливо довели, що слов'янська солідарність в роки другої світової війни була проявом волі і прагнень всіх слов'янських народів, оскільки відповідала їх національним життєвим інтересам. Разом з тим ця солідарність відіграла важливу інтернаціональну роль у захисті всього людства від фашизму.

Слід відзначити, що у програмі значилися й інші доповіді представників капіталістичних країн, у яких з антирадянських позицій розглядалися окремі сторінки історії нашої країни, в тому числі Радянської України. Однак їх автори не наважилися виступити перед аудиторією.

Актуальним проблемам співробітництва слов'янських країн на сучасному етапі була присвячена лише одна колективна доповідь — «Культурне співробітництво слов'янських країн на сучасному етапі» (І. М. Мельникова, П. М. Калениченко, І. М. Кулинич), з якою виступила на з'їзді чл.-кор. АН УРСР, д. і. н. І. М. Мельникова. На основі аналізу історичного процесу становлення соціалістичної культури в слов'янських країнах у взаємозв'язку і з загальними політичними, економічними і соціальними перетвореннями у суспільному житті і розвитку культурних зв'язків і співробітництва між народами країн соціалістичної співдружності, автори у своїй доповіді простежують дві діалектично взаємопов'язані тенденції, що характеризують сучасний етап цього процесу — розвиток і розквіт національних культур та їх поступове зближення, формування світової соціалістичної культури.

У доповіді, на основі аналізу відповідних статей нової Конституції Союзу РСР та історичного досвіду Радянського Союзу і братніх країн соціалізму, були всебічно розкриті глибокий демократизм і справжній гуманізм соціалістичної культури і культурного співробітництва як складової частини нового типу міжнародних відносин. На важливе методологічне значення і актуальність положень цієї доповіді вказав у своєму виступі чехословацький вчений проф. Ф. Гейл.

Важливі методологічні питання висвітлення міжнародної політики підняв у своїй доповіді «Політика Росії щодо південнослов'янських народів у першій половині XIX ст.» акад. О. Л. Нарочницький. Він наголосив на тому, що при дослідженні зовнішньополітичних питань особливо необхідне максимально повне і всебічне використання архівних джерел, які б давали можливість уникати однобічності і суб'єктивізму в поглядах на ті чи інші проблеми міждержавних відносин. Чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Марков у своїй доповіді «Деякі вузлові методологічні питання історії світової славистики» висвітлив важливі питання про комплексність дослідних методів у вивченні історії світової славистики, про місце в ній історичної науки, яка до цього часу, як вірно наголосив доповідач, цього недооцінювалася керівництвом міжнародного комітету славистики. Адже й в програмі цього з'їзду історичній проблематиці було відведено всього 10% доповідей і повідомлень.

Значне місце в роботі історичної секції зайняли питання національно-визвольної боротьби південнослов'янських народів за визволення від османського гніту, 100-річчя з дня завершення якого недавно відзначалося прогресивним людством. У цьому плані інтерес викликала доповідь д. і. н. П. С. Соханя — «Національно-визвольна боротьба південнослов'янських народів у 70-х роках XIX ст. і громадськість України». На прикладі руху солідарності на Україні з визвольною боротьбою південнослов'янських народів доповідач розкрив роль загальноросійської громадськості у здійсненні впливу на політику правлячих кіл Росії щодо південних слов'ян. Висвітлюючи рух солідарності громадськості з національно-визвольною боротьбою південнослов'янських народів, доповідач поставив загальні методологічні питання про роль широких народних мас в історичному процесі. Професори Б. Ристовський (СФРЮ) і В. Трайков (НРБ), які виступили в дискусії по цій доповіді, відзначили її наукову цінність, ґрунтовність документальної аргументації і висловили думку про необхідність дослідження історії братерських зв'язків народів Росії, в тому числі й українського народу, з південними слов'янами. В результаті обміну думками історики висловилися про доцільність спільного дослідження важливих проблем історичних зв'язків народів.

Про окремі аспекти історичних зв'язків нашої держави з іншими слов'янськими країнами йшлося в ряді доповідей радянських вчених та їхніх колег з інших соціалістичних країн. Зокрема, з цікавою доповіддю «Вук Караджич і українська культура» виступив чл.-кор. АН УРСР Є. П. Кирилюк. Болгарський вчений чл.-кор. БАН В. Хаджиніколов у своїй доповіді порушив важливі питання про зв'язки болгарських і російських діячів культури напередодні першої світової війни. Його співвітчизник Ц. Генцов присвятив свою доповідь темі: «Російські слов'янофіли і південні слов'яни (1874—1878 рр.)», угорський вчений М. Кун — «М. А. Бакунін і південні слов'яни (1840—1860 рр.)», а К. Герман з ЧССР — «Утворення Чехословаччини і слов'янська ідея».

Значну частину доповідей було присвячено питанням спільності слов'ян у далекому минулому. Великий інтерес, зокрема, викликала доповідь радянського історика Г. Г. Літаврїна «Етнічна самосвідомість слов'ян у VII—X ст. (До проблеми формування ранньофеодальних народностей)», болгарського вченого Д. Ангелова — «Формування болгарської народності (слов'яни і праболгари до утворення держави)», його польського колеги Ф. Славського — «З питання давньо-слов'янської етимології», та ін.

Під час роботи з'їзду славистів проходили також засідання різних комісій, в яких взяли участь й українські історики. Зокрема, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова і д.і.н. П. С. Сохань брали участь у засіданнях комісій: міжнародної комісії з історії суспільної думки слов'ян-

ських народів і міжнародної комісії з історії світової славистики. На засіданнях було підбито підсумки діяльності цих комісій й обговорені перспективні плани на майбутнє. Так, планом комісії з історії суспільної думки слов'янських народів (голова — вчений з НРБ проф. М. Бичваров) передбачено створення міжнародного авторського колективу, який на протязі кількох років буде публікувати серію праць під назвою: «З історії суспільної думки слов'янських народів».

Комісія з історії світової славистики (голова — директор Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Марков) запланувала створення п'яти томної праці з історії світової славистики. Перші дві книги вже вийшли з друку, решта має вийти до наступного з'їзду славистів.

На VIII з'їзді славистів було обрано головою Міжнародного комітету славистів на наступний період відомого радянського вченого акад. М. П. Алексєєва і прийнято рішення про проведення наступного, IX Міжнародного з'їзду славистів у вересні 1983 р. в м. Києві. Це давнє місто, як відзначалося на з'їзді в СФРЮ, внесло великий вклад у розвиток світової слов'янської культури. Оскільки IX Міжнародний з'їзд славистів співає з відзначенням 1500-річчя м. Києва, це зобов'язує вчених нашої республіки вже зараз розпочинати підготовку до цього форуму, щоб, враховуючи успіхи і недоліки попередніх з'їздів, провести IX Міжнародний з'їзд славистів у Києві на належному рівні.

І. М. Мельникова (Київ),

П. С. Сохань (Київ)

ПРО РОБОТУ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ РАД ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

18 жовтня 1974 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню атестації наукових і науково-педагогічних кадрів». Відповідно до неї було створено нову Вищу атестаційну комісію, розроблено, затверджено і введено в дію нормативні документи, які регулюють діяльність усіх ланок атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, зокрема, «Положення про порядок присудження вчених ступенів і присвоєння вчених звань», «Інструкцію про порядок проведення кандидатських екзаменів» та ряд інших документів з питань атестації.

У зв'язку з перебудовою кваліфікаційної системи в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інституті історії АН УРСР було створено спеціалізовані ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій і присудженню вчених ступенів. Ради підвищили вимоги до дисертацій, їх науково-теоретичного рівня і практичного значення.

Протягом 1975 — першої половини 1978 рр. спеціалізована рада Інституту історії партії при ЦК Компартії України розглянула 14 атестаційних справ. За цей

період дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук захистили: Л. П. Нагорна — «Критика буржуазних фальсифікацій досвіду здійснення національної політики Комуністичної партії на Україні в період Жовтневої революції»; В. П. Горшков — «Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.)»; Г. П. Шарлай (Дніпропетровськ) — «Діяльність Комуністичної партії по посиленню провідної ролі робітничого класу в колективізації сільського господарства Української РСР (1927—1932 рр.)»; В. Ф. Шевченко — «Зміцнення партійних організацій колгоспів і радгоспів в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах парторганізацій Української РСР)».

Звання професора присвоєно співробітникам інституту Ю. В. Бабку, В. В. Косолапову, В. М. Мазуру; старшого наукового співробітника — В. Г. Корольку, В. П. Чернявському, Д. П. Григоровичу.

У лютому 1976 р. при Інституті історії АН УРСР також було створено спеціалізовану раду по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора і кандидата наук із спеціальностей: «історія СРСР», «загальна історія», «історіографія та джерелознавство». Це — єдина в республіці рада, якій ВАК СРСР надав право розглядати дисертації із спеціальності «історіографія та джерелознавство».

За два з половиною роки спеціалізована рада Інституту історії АН УРСР розглянула 5 докторських і 22 кандидатські дисертації. Всього ж за чотири роки, що минули після прийняття постанови ЦК КПРС, на засіданнях ради інституту відбулися захисти 9 докторських і 35 кандидатських дисертацій, з них із спеціальності «історія СРСР» відповідно — 6 і 22, «загальної історії» — 2 і 12, з «історіографії та джерелознавства» — 1 і 1. 4 докторські і 14 кандидатських дисертацій підготовлено співробітниками інституту історії АН УРСР, решта — працівниками інших наукових установ і вузів нашої республіки, а також Молдавської та Білоруської РСР.

З 6 докторських дисертацій із спеціальності «історія СРСР» 5 — присвячено актуальним проблемам соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, а саме: М. В. Ковалю — «Громадсько-політична діяльність трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)»; С. В. Кульчицького — «Мобілізація фінансових ресурсів для соціалістичної індустріалізації СРСР (1926—1937 рр.)»; Ю. Ю. Сливки (Львів) — «Анексія Східної Галичини і боротьба трудящих західно-українських земель проти іноземного поневолення, за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1923 рр.)»; В. Ф. Панібудьласки — «Зміцнення дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму»; М. Т. Шепети (Чернівці) — «Зростання творчої активності робітничого класу УРСР на завершальному етапі побудови соціалізму (1951—1958 рр.)».

Докторська дисертація М. М. Лисенка присвячена малодослідженій у радянській історичній науці темі — «Суспільно-політичний рух на Україні у першій чверті XIX ст.».

Викриттю ідеології і практики антикомунізму та українського буржуазного націоналізму присвячено докторські дисертації І. С. Хміля — «Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США» і В. П. Чернявського — «Український буржуазний націоналізм — знаряддя антирадянської політики імперіалізму (1921—1975 рр.)».

Із спеціальності «історіографія та джерелознавство» захистила докторську дисертацію М. В. Різницька (Дніпропетровськ) на тему «Радянська історіографія робітничого класу Української РСР періоду соціалістичної реконструкції народного господарства (1926—1937 рр.)».

Звання професора присвоєно докторам історичних наук А. В. Лихолату та П. М. Калениченку.

В. В. Сухарев (Київ),

М. М. Фролкін (Київ)

80 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА АН УРСР В. В. ДАНИЛЕВСЬКОГО

4 вересня 1978 р. відбулося засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 80-річчю з дня народження видатного радянського історика техніки академіка АН УРСР Віктора Васильо-

вича Данилевського*. Відкриваючи засідання, зав. сектором історії природознавства і техніки, акад. АН УРСР Й. З. Штокало відзначив, що В. В. Данилевський вніс великий вклад у радянську історію науки і техніки. Він пройшов складний і важкий шлях, став першим радянським професором з історії техніки і першим академіком по спеціальності історії техніки.

* Про життя і наукову діяльність В. В. Данилевського див.: «УІЖ», 1978, № 10, стор. 131.

Вчена рада заслухала доповідь зав. відділом історії техніки Інституту історії АН УРСР, канд. техн. наук Ю. О. Анісімова «Життя і наукова діяльність академіка АН УРСР В. В. Данилевського». Доповідач наголосив, що В. В. Данилевський був досвідченим педагогом, невтомним пропагандистом і популяризатором наукових знань.

Ряд товаришів виступили зі спогадами про В. В. Данилевського. Так, чл.-кор. АН УРСР О. М. Боголюбов відзначив, що діапазон творчих інтересів Віктора Васильовича Данилевського був дуже широкий. Він, зокрема, вивчав історію технології, машинобудування, гідротехніки, енергетики, транспорту та багатьох інших галузей техніки. Вчений постійно підтримував зв'язки із заводами, у своїх дослідженнях систематично висвітлював розвиток заводської техніки в основних промислових районах країни. Він виїздив у Донбас, бував у Запоріжжі, Криворізькому залізничному басейні, виступав з доповідями і лекціями перед робітниками.

О. М. Боголюбов наголосив, що праці В. В. Данилевського не втратили свого значення і для сучасного читача. Оскільки всі вони стали бібліографічною рідкістю, то настав час видати вибрані праці вченого в кількох томах.

Канд. хім. наук М. Т. Гловацький розповів про велику методичну допомогу, яку подавав В. В. Данилевський в перші післявоєнні роки, коли при Київському політехнічному інституті створювалася кафедра історії техніки. Зокрема, він допо-

міг скласти навчальні програми і організувати перші курси з історії техніки. Його книгами широко користувалися не тільки викладачі, а й студенти.

Канд. істор. наук М. М. Матійко розповів про В. В. Данилевського як редактора. Він працював членом Ленінградської міської редакційної колегії «Історії фабрик и заводів», був редактором перших випусків збірок «Нариси з історії техніки», що випускалися Видавництвом АН УРСР. Авторів цих рядків довелося бути перекладачем праці В. В. Данилевського «Російська техніка» з російської на українську мову і редактором українського видання. Ця книга українською мовою вийшла у Державному видавництві технічної літератури УРСР у 1948 р.

Канд. хім. наук Н. П. Курган розповіла про відшукування В. В. Данилевським у 1946 р. у передгір'ях Карпат близько від дороги з м. Жовкви у Раву Руську місця, де 8 вересня 1914 р. смертю хоробрих загинув великий російський льотчик П. М. Нестеров. За пропозицією В. В. Данилевського місто Жовква перейменовано в місто Нестеров, а на місці загибелі льотчика встановлено обеліск.

Після доповіді і спогадів, які присутні заслухали з великою увагою, було оглянуто виставку праць В. В. Данилевського, підготовлену працівниками Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

М. М. Матійко (Київ)

ВШАНУВАННЯ ПРОФЕСОРА Г. І. МАРАХОВА З НАГОДИ ЙОГО 60-РІЧЧЯ

29 серпня 1978 р. на засіданні Вченої ради Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулося вшанування д-ра істор. наук, проф. Григорія Івановича Марахова з нагоди 60-річчя з дня народження та 40-річчя наукової і педагогічної діяльності.

Г. І. Марахов народився 18 серпня 1918 р. у с. Кевсала Іпатовського району Ставропольського краю в сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність розпочав сімнадцятирічним юнаком. Працював учителем початкової школи. Після закінчення педагогічного технікуму його направили в Краснодарський педагогічний інститут, який він з відзнакою закінчив у 1941 р.

Під час Великої Вітчизняної війни Г. І. Марахов брав активну участь у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. У травні 1944 р. він був прийнятий в члени КПРС.

Після демобілізації з лав Радянської Армії Григорій Іванович Марахов працював викладачем історії КПРС та історії СРСР у вузах Києва, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, зав. кафедрою марксизму-ленінізму Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. З 1970 р. Г. І. Марахов — професор кафедри наукового комунізму Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ.

У 1954 р. він захистив кандидатську дисертацію «Револьюційний рух в арміях Південно-Західного фронту в 1914—1917 рр.», а в 1965 р. — докторську «Польське повстання 1863 р. на Правобережній Україні». 1956 р. йому було присвоєно звання доцента, а в 1967 р. — професора.

Наукова і педагогічна діяльність Г. І. Марахова багатогранна. Він є автором понад 100 наукових праць з проблем суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст., революційних

зв'язків російського, українського, польського та інших народів, розвитку соціалістичних ідей, теорії і практики комуністичного будівництва.

Г. І. Марахов поряд з науково-дослідницькою веде велику археографічну роботу. Під його керівництвом підготовлено збірник документів «Суспільно-політичний рух на Україні (1856—1864 рр.)». Ним введено до наукового обігу чимало нових документів про визвольний рух у Росії, на Україні і Польщі, його революційних діячів. Праці Г. І. Марахова друкуються в різних виданнях Москви, Києва, Варшави, Кракова, Познані та інших міст. Вони одержали високу оцінку наукової громадськості.

Директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, д-р філос. наук, проф. А. Т. Нелєп сердечно поздоровив ювіляра, побажав йому дальших успіхів у науковій, педагогічній і громадській діяльності. Про життєвий шлях Г. І. Марахова розповів в. о. зав. кафедрою наукового комунізму ІПК, д-р істор. наук, проф. І. Н. Побережний.

З нагоди 60-річчя Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР наго-

родило Г. І. Марахова Почесною грамотою, Ленінський райком Компартії України м. Києва, ректорат і партком КДУ — грамотами.

Ювіляра тепло поздоровили: зав. кафедрою політекономії гуманітарних факультетів КДУ, чл.-кор. АН УРСР А. А. Чухно; д-р істор. наук, проф. Й. Д. Ремезовський; зав. кафедрою марксистсько-ленінської філософії ІПК, д-р філос. наук, проф. Г. Г. Вдовиченко; д-р істор. наук, проф. М. О. Буцько; зав. кафедрою методики викладання суспільних наук ІПК, д-р екон. наук, проф. Ю. І. Палкін; зав. кафедрою політекономії ІПК, д-р екон. наук, проф. М. С. Погорелов, заст. зав. кафедрою наукового комунізму Київського технологічного інституту харчової промисловості, канд. істор. наук, доц. С. О. Сосновчик; директор Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР В. В. Кузьменко та ін.

На ім'я ювіляра надійшли поздоровлення від багатьох кафедр суспільних наук вузів, видавництв, а також від його вихованців.

С. О. Сосновчик (Київ)

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДИЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

26 червня 1978 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Федота М. Є. (Харків) — Розробка В. І. Ленінін теорії і тактики партії більшовиків у боротьбі за революційний вихід з світової імперіалістичної війни (1914 — березень 1918 рр.).

Юр П. С. (Київ) — Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти буржуазних і дрібнобуржуазних перекручень стратегії і тактики партії в роки першої революції в Росії (1905—1907 рр.).

Толстих І. В. (Дніпропетровськ) — Комуністична партія — організатор загального військового навчання трудящих України (1918—1923 рр.).

Цуркін М. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії по керівництву військовими комісаріатами. 1920—1923 рр. (На матеріалах України).

Матюх І. В. (Київ) — Преса більшовиків України в боротьбі за мир у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — грудень 1917 р.).

Голіченко О. В. (Вінниця) — Організаторська і масово-політична діяльність Комуністичної партії по зміцненню Західного кордону Радянської держави (1921—1925 рр.).

Комісева Г. М. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по організації братерської допомоги радянських народів трудящим західних областей Української РСР в соціалістичному будівництві (1946—1950 рр.).

Палажченко О. О. (Київ) — Партійна і державна діяльність Д. С. Коротченка.

Стадник Є. П. (Київ) — Діяльність партійних комітетів як органів колективного керівництва. 1956—1961 рр. (З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України).

Нестерцов В. Д. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню форм і методів керівництва промисловістю (1946—1956 рр.).

Вітко Д. О. (Тернопіль) — Парти́йне керівництво рухом наставництва в сільському господарстві України (1971—1976 рр.).

Гришкін О. К. (Дніпропетровськ) — Керівництво Компартії України діяльністю культурно-освітніх закладів республіки по моральному вихованню трудящих (1966—1975 рр.).

Деточка Ю. К. (Запоріжжя) — Організаторська і масово-політична робота партійних організацій України в період обговорення і прийняття нової Конституції СРСР і УРСР (1976—1978 рр.).

Дяде М. І. (Тернопіль) — Діяльність Комуністичної партії України по впровадженню передового досвіду в сільсько-господарське виробництво в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС.

Ковтанюк М. І. (Київ) — Діяльність КПРС по добору, розстановці і підвищенню кваліфікації викладачів суспільних наук вузів України (1966—1970 рр.).

Литвенко М. Є. (Київ) — Парти́йне керівництво соціально-політичним розвитком радянського села. 1966—1975 рр. (На матеріалах партійних організацій України).

Павлов О. І. (Миколаїв) — Діяльність партійних організацій України по забезпеченню зближення культурного рівня міста і села (1971—1975 рр.).

Плохая Д. С. (Чернівці) — Парти́йне керівництво соціалістичним змаганням в умовах виробничих об'єднань у роки дев'ятої п'ятирічки.

Сачок В. К. (Кам'янець-Подільський) — Парти́йне керівництво підготовкою і вихованням педагогічних кадрів у роки дев'ятої п'ятирічки. 1971—1975 рр. (На матеріалах педвузів України).

Воронцов О. М. (Київ) — Парти́йне керівництво підготовкою керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства. 1966—1970 рр. (Досвід партійних організацій України).

Тороп А. В. (Київ) — Парти́йне керівництво діяльністю трудових колективів по підвищенню ефективності промислового виробництва. 1971—1976 рр. (На матеріалах партійних організацій України).

Степанюк М. Г. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії України по дальшому зміцненню союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. 1965—1975 рр. (На матеріалах УРСР).

Бадяк В. П. (Львів) — Діяльність партійних організацій України по використанню пам'яток історії та культури в патріотичному вихованні трудящих в період розвинутого соціалізму.

Белокопитов В. Н. (Донецьк) — Втілення лєнінського принципу демократичного централізму в діяльності КПРС. 1971—

1976 рр. (На матеріалах Компартії України).

Форостовець В. І. (Київ) — Діяльність КПРС по прийому в партію і вихованню молодих комуністів в період між XXIV і XXV з'їздами партій. (На матеріалах Компартії України).

Білоусов Л. В. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікацій історії більшовицьких організацій України в період підготовки і здійснення соціалістичної революції (березень 1917—березень 1918 рр.).

Кулик В. Е. (Київ) — Історіографія боротьби Компартії України за єдність своїх рядів (1921—1925 рр.).

Вола Б. Д. (Львів) — Комуністична партія — організатор індустріального розвитку західних областей Української РСР (1939—1979 рр.). Історіографія проблеми.

Іванов О. Ф. (Київ) — Викриття сучасних буржуазних фальсифікацій принципу інтернаціоналізму в партійному будівництві.

Ісаєв В. Г. (Київ) — Боротьба В. І. Леніна проти буржуазної і реформістської фальсифікації історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Марченко Л. О. (Донецьк) — Парти́йне керівництво комуністичним вихованням молоді в студентських загонах. 1959—1978 рр. (На матеріалах Української РСР).

Молчанов О. І. (Харків) — Діяльність КПРС по патріотичному і інтернаціональному вихованню робітничої молоді в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах суміжних областей РРФСР, УРСР і БРСР).

Стопчак М. В. (Київ) — Преса — важливий засіб КПРС у комуністичному вихованні робітничої молоді. 1971—1975 рр. (На матеріалах Української РСР).

Шефель С. В. (Харків) — Комсомол України — активний помічник партії в правовому вихованні молоді (1971—1975 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Крижанівський В. П. (Київ) — Боротьба партії більшовиків за об'єднання в єдиний потік соціалістичного і демократичних рухів в період підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень — грудень 1917 року. (На матеріалах більшовицьких організацій України).

Кривошея Г. М. (Київ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі інженерно-технічних кадрів у створенні матеріально-технічної бази комунізму. (На матеріалах Української РСР).

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *Н. Є. Уханська*
Коректор *В. С. Гладка*

Здано до набору 6.10.78. Підп. до друку 16.11.78. БФ 35044. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,92. Тираж 5890 пр. Зам. К-92.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 11 (212), 1978, ноябрь. (На украинском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии
при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан
в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография изда-
тельства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

ЛЕНИН В. І. — Про соціалістичну демократію. К., Політвидав України, 1978, 222 с.

Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна. Ч. 1. К., Політвидав України, 1978, 731 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — О внешней политике КПСС и Советского государства. Речи и статьи. Изд. 3-е, доп. М., Политиздат, 1978, 759 с.

ЩЕРБИЦКИЙ В. В. — Избранные речи и статьи. М., Политиздат, 1978, 624 с.

БАКЛАНОВА И. А. — Рабочие Петрограда в период мирного развития революции. Март—июнь 1917 г. Л., «Наука», 1978, 193 с.

БЕЛЯКОВ А. П. — До творчих висот. Нарис про розвиток соціалістичної культури Російської Федерації. К., «Дніпро», 1978, 254 с.

БОГДАНОВ А. С. — Центры соперничества. Особенности межимпериалистических противоречий на современном этапе. М., «Международные отношения», 1978, 176 с.

Борьба партии и рабочего класса за становление и развитие народного хозяйства СССР, 1943—1950 гг. М., «Мысль», 1978, 324 с.

Великий Октябрь и коммунистические партии Латинской Америки. М., «Наука», 1978, 224 с.

ВЕСЕЛОВ А. П. — Борьба Коммунистической партии за проведение культурной революции в деревне в годы коллективизации. Л., Изд-во Ленинградского ун-та, 1978, 128 с.

Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1977 год. Сборник документов. М., «Международные отношения», 1978, 229 с.

Газеты СССР. 1917—1960. Библиогр. справочник. Т. 3. М., «Книга», 1978, 614 с. (Все-союз. книжная палата. Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. публичная б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрин).

ДАНЧЕНКО Н. И. — Общественные организации СССР в условиях развитого социализма. К., «Наукова думка», 1978, 235 с.

ЗЕЛЕНИН И. Е. — Общественно-политическая жизнь советской деревни. 1946—1958 гг. Состав и деятельность общественных организаций, Советов, рост политической активности сельских тружеников. М., «Наука», 1978, 246 с.

ЗИНЧЕНКО Ф. М. — Вони штурмували рейхстаг. [З хроніки Великої Перемоги]. К., «Молодь», 1978, 287 с.

Из истории социалистического преобразования сельского хозяйства на Херсонщине [1919—1958 гг.]. Сборник документов и материалов. Вып. IV. 1943—1958 гг. Симферополь, «Таврия», 1978, 287 с.

КЛОКОВ В. И. — Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944. Историко-гр. очерк. К., Политиздат Украины, 1978, 123 с.

МАНДИБУРА М. Д. — Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX—30-х років XX ст. Историко-етногр. нарис. К., «Наукова думка», 1978, 191 с.

МЕЛЬНИК С. К. — Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР. 1917—1940 гг. Киев — Одесса, «Вища школа», Головное изд-во, 1978, 146 с.

Надежда Константиновна Крупская. Биография. М., Политиздат, 1978, 415 с.

От Зимнего до Перекопа. Сборник воспоминаний. М., Воениздат, 1978, 363 с.

Очерки истории СССР. 1941—1977. М., «Высшая школа», 1978, 224 с.

ПРОКОФЬЕВА Л. Т. — Не смолкнет слава. Историко-краевед. очерк о периоде гражданской войны в Донбассе [1917—1920 гг.]. Донецк, «Донбас», 1978, 160 с.

Рабочее движение и борьба за мир и сотрудничество в Европе. Некоторые актуальные проблемы. М., «Международные отношения», 1978, 302 с.

СМОЛІЙ В. А. — Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., «Наукова думка», 1978, 191 с.

Соціальна структура розвинутого соціалістичного суспільства. К., Політвидав України, 1978, 207 с.

ЧЕРЕПНИН Л. В. — Земские соборы русского государства в XVI—XVII вв. М., «Наука», 1978, 417 с.

ЧЕРНЯВСКИЙ Ф. Ф. — По пути социализма. Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР, 1939—1950. Львов, «Вища школа», 1978, 239 с.

ШЕВЦОВ В. С. — Государство развитого социализма. М., Политиздат, 1978, 190 с.